मानवका लागि मानवअधिकार
मानवअधिकारका लागि उपयुक्त संस्कृति

प्राची

पूर्णाङ्क ४८, असोज २०६० संचेतना त्रैमासिक
(October 2003)

मूल्य रु. १०/-

अधिकारका लागि महिला

विशेषाङ्क

रगत उस्तै, चाहना उस्तै
मेहनत छ समान

समान काम, समान दाम,
समान होस् सम्मान

इन्सेक insec
अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
कलंकी, स्युचाटार
पोष्ट बक्स नं. ..., काठमाण्डौ, फोन : ..., फ्याक्स : ४२७०५५१
e-mail : ..., Web-site : ...

सहयोग
USAID
The Asia Foundation

मानवका लागि मानवअधिकार
मानवअधिकार लागि
उपयुक्त संस्कृति

प्राची

संचेतना द्वैमासिक

वर्ष १२, पूर्णाङ्क ४८, असोज २०६०

शान्ति स्थापनामा महिला

८

राजनीतिमा महिला सहभागिता : चुनौती र सम्भावना

११

सञ्चार माध्यममा महिलाको अवस्था	१५
विकासको मूलप्रवाहमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिताको सवाल	१७
नेपालमा मुस्लिम समुदायका महिलाहरुको समस्या र समाधान	२२
मुलुकी ऐन एघारौं संशोधन, विभेदपूर्ण कानुन र सुधारका सवालहरु	२४
गर्भपतनलाई कानुनी मान्यता ...	२७
नेपालमा महिला शिक्षा	२८
नेपाली महिलाहरुको स्वास्थ्य स्थिति ...	३३
कथित बोक्सीको खोजी र शिकार ...	३६
चेलीबेटी बेचबिखन, असरहरु र ...	३८
सामाजिक कुसंस्कारको रुपमा रहेको ...	४०
सीता किन फर्किनन् ?	४१
महिला अधिकार र सांस्कृतिक रुपान्तरण	५०
महिला अधिकारका क्षेत्रमा इन्सेकका ...	५४

नियमित स्तम्भहरु

लेन्सबाट	२
कार्टून र मानवअधिकार	३
आफ्नै इतिहास	४
क्रिया-प्रतिक्रिया	४
अध्यक्षको कलम	५
महासचिवको पाती	६
समय सन्दर्भ	४२
अधिकार अनुगमन	४६
कविता	५१
कथा	५१
पुस्तक परिचय	५३
छिरस	५३
प्राची वार्ता	५५

संस्थापक
सुशील-प्रकाश

सल्लाहकार
सुबोधराज प्याकुरेल
कुन्दन अर्याल

सम्पादक
प्रकाश ज्ञवाली

आवरण/ले-आउट
गोविन्द त्रिपाठी

फोटो
विमलचन्द्र शर्मा, इन्सेक

व्यवस्थापन
शैलेश शर्मा

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
द्वारा प्रकाशित

इन्सेक insec

पत्र मञ्जुषा : २७२६ काठमाण्डौ
टेलिफोन - ४२७८७७०
फ्याक्स : ४२७०५५१
इमेल : insec@insec.org.np
वेबसाइट : www.insec.org.np

मुद्रक
सुनकोशी छापाखाना प्रा. लि.
मैतिदेवी, काठमाडौं

महिलाहरूलाई हरेक क्षेत्रमा पिछडिएको वर्गमा राखिएको हाम्रो समाजमा महिलाहरूले धेरै कामहरू गरी देखाइसकेका छन्। उनीहरूले गर्न नसक्ने कुनै काम बाँकी छ भन्नु गलत सावित हुन सक्छ। नेपाली महिलाहरूले टेम्पो, बस, कार, रेलका साथै हेलिकोप्टर र प्लेन समेत उडाउने कुरा सामान्य भइसकेको छ। यति मात्र हैन, मर्मत सम्भार पनि उनीहरू आफैं गर्न सक्छन्। ललितपुरको कुपण्डोलमा ब्याट्रीबाट चल्ने टेम्पो पंचर भएपछि सजिलै चक्का फेर्ने सुरसार गर्दै एक टेम्पो चालिका।

– विमलचन्द्र शर्मा

कार्टून र मानवअधिकार

४ असोज ०६० को कान्तिपुर दैनिकमा छापिएको कार्टून

पौराणिक कालमा महिलालाई शक्तिका स्वरूप ठानिन्थ्यो। ठूला-ठूला संकटहरूको समाधानका लागि महिलाहरूको निर्णायक भूमिका रहन्थ्यो भन्ने कुरा विभिन्न ग्रन्थहरूमा उल्लेख भएको पाइन्छ। तर, समयको क्रमसँगै तिनै शक्तिरूपी महिलाहरूलाई चरणकी दासी ठान्न थालियो। महिलालाई दोश्रो दर्जाको नागरिक ठान्ने र तदनुरूपको व्यवहार गर्ने परिपाटी अद्यापि विश्वभर व्याप्त छ। विकसित होस् वा विकासशील, हरेक मुलुकमा महिलाहरूमाथिको शोषण विद्यमान छ, त्यसको रूप र मात्रा मात्र फरक हो। अझ, हाम्रो जस्तो विकासशील देशमा त महिलामाथिको विभेद र दमन अत्यधिक रूपमा प्रचलित छ । धार्मिक-साँस्कृतिक मूल्य र मान्यताका आधारमा महिलामाथिको शोषणलाई कानुनी र सामाजिक वैधता प्रदान गर्ने र त्यसैका आधारमा व्यवहार गर्ने प्रचलन व्याप्त छ।

विभेद विकासको बाधक हो। जबसम्म सामाजिक, आर्थिक, लैंगिकलगायत् विभेदका रूपहरूको अन्त्य हुँदैन, तबसम्म राष्ट्रिय विकास केवल नारामा सीमित रहिरहन्छ। त्यसमाथि, नागरिकहरूबीच लिंगका आधारमा विभेदको खाडल सृजना गरिएको अवस्थामा विकासका पूर्वाधारहरू कसरी खडा हुन सक्लान्? यस्तो अवस्थामा विकासको परिकल्पना कत्तिको साकार हुन पुग्ला? हामीले भोग्दै आएका समस्याहरू पनि यिनै प्रश्नहरूको सेरोफेरोमा छन्।

हाम्रो देश विभिन्न डेढदर्जन अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार दस्तावेजको पक्ष राष्ट्र हो। यसबाहेक महिला अधिकारका क्षेत्रमा भएका विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभियानहरूमा पनि नेपालले प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ। संविधान लगायत् कानुनहरूमा पनि महिलाहरूका अधिकारका सवालमा केही व्यवस्था नभएका होइनन्। तर, कार्यान्वयन पक्षमा देखिएको उदासिनताका कारण अपेक्षित परिणाम हासिल गर्न सकिएको छैन। यसबाट थप अधिकार प्राप्तिको आन्दोलनले पनि गति लिन कठिनाई सृजना भइरहेको छ।

देशमा बहुदलीय प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापश्चात् महिला अधिकारका क्षेत्रमा केही कार्यहरू नभएका होइनन्। तर, अधिकार प्राप्ति र विकासको अवस्थामा निकै तल परेका महिलाहरूको अधिकार वहाली र समानुपातिक विकास प्रयासको अभावका कारण अपेक्षित परिणाम हासिल गर्न नसकेको अवस्था छ। उपयुक्त राजनीतिक इच्छाशक्तिको कमी, विद्यमान कानुनी व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयनको अभाव र थप अधिकार वहालीका दिशामा देखिएका तगाराहरूका कारण महिलाहरूको समग्र विकासमा बाधा सृजना भइरहेको छ।

यस्तो परिप्रेक्ष्यमा साढे सात वर्षसम्म आन्तरिक द्वन्द्वमा रुमल्लिनु परेको वाध्यताका कारण सिंगो नेपालका महिलाहरूको स्थिति अझ खस्कन पुगेको छ। हरेक प्रकारका द्वन्द्वले सबैभन्दा बढी महिलाहरूलाई नै पीडित बनाउँछ। यही अवस्थाको शिकार हुन वाध्य छन्- नेपाली महिला। राजनीतिक क्षेत्र र निर्णायक तहमा न्यून सहभागिता, विकासको मूलप्रवाहबाट पाखा लगाइएको स्थिति, सञ्चार माध्यमबाट गरिने नकारात्मक चित्रण, विभेदकारी कानुन, शैक्षिक दुरावस्था, कमजोर स्वास्थ्य स्थिति, विभिन्न सामाजिक कुप्रथाहरू र अधिकार प्राप्तिका क्षेत्रमा विद्यमान अपेक्षित प्रभावकारिताको कमीका कारण नेपाली महिलाहरू पीडित छन्।

तर, सकारात्मक मानसिकता आजको आवश्यकता हो। निराशाले विकास हुन दिँदैन। तसर्थ, कुण्ठालाई अठोटमा परिवर्तन गर्नु पर्दछ। नेपाली महिला अधिकार आन्दोलनले दृढ संकल्पका साथ एकीकृत ढंगले कार्य गर्न सकेमा सफलता निश्चित छ। त्यसका लागि राज्यपक्ष, राजनीतिक दलहरू, महिला अधिकार तथा मानवअधिकार समुदाय, नागरिक समाज सबैले सक्रियता जरुरी छ।

गत भदौ १० मा युद्धविराम भंग भएपछि सरकार र माओवादी दुवै पक्षबाट हिंसाका श्रृंखला बारम्बार दोहोरिँदै आएका छन्। यसपालीको दशैं अझ दुःखदायी पीडाहरूका साथ गुञ्जन पुग्यो। असत्यमाथि सत्यको विजय नभई निर्दोषमाथि दोहोरो चपेटाले दशैंलाई दशामा परिणत गरिदियो। दुःख र पीडाका श्रृंखलाहरूको बढ्दो क्रमले देशलाई दिनानुदिन कहालीको अझ गहिलो खाडलमा पारिरहेका छन्। हिंसाले प्रतिहिंसा जन्माउने, बन्दुकले बन्दुककै भाषा बुझ्ने र क्रोधले प्रतिशोध उत्पन्न गर्ने तीव्रतासँगै दिपावली नजिकिएको छ। दिपावलीसँगै दीगो शान्तिको दियो बल्न सकोस्। शुभकामना।

... सत्र सालमा राजा महेन्द्रद्वारा संसदीय व्यवस्थाको विघटन भएपछिका तीन दशक तीव्र मानवअधिकार उल्लंघनको अवधि बन्यो। त्यस अवधिमा थुप्रै निर्दोष नागरिकहरूले जेलनेलको यातना भोग्नु पर्‍यो। अनेक राजनीतिक तथा सामान्य मानिसहरूले समेत त्यसबीच दमनको मारमा ज्यान गुमाउनु पर्‍यो। तत्कालिन सत्ताद्वारा त्यसबखत कैयन् नागरिकहरूलाई बेपत्ता पारियो।

.... तत्कालीन व्यवस्था यस्तै-यस्तै कर्तुतहरुको धरातलमा अडिएको व्यवस्था थियो। त्यसैले त्यो व्यवस्थाको अन्त्य अवश्यंभावी थियो। जनताको अविराम संघर्षका कारण उक्त व्यवस्था धरासायी पनि भयो। तर, प्रजातन्त्रको बहालीपश्चात् स्थापित सरकारले पनि सम्पूर्ण मानवअधिकारबाट वञ्चित ती नेपालीहरूलाई सम्झिएको छैन। पञ्चायतको अवसान गराउनमा आज अज्ञात स्थितिमा रहेका मानिसहरुको ठूलो योगदान थियो। मानवअधिकार र प्रजातन्त्रका निम्ति संघर्षरत रहँदा-रहँदै तिनीहरु स्वयम् सबै-सबै मानवअधिकारबाट वञ्चित भएका थिए। आज तिनीहरुकै महान त्यागका कारण हामीले प्रजातान्त्रिक वातावरण पाएका छौं। अब तिनीहरूलाई भुल्नु घोर कृतघ्नता हुनेछ। ...

– *प्राची*, कार्तिक-मंसिर, ०५० बाट

क्रिया-प्रतिक्रिया

मानवका लागि मानवअधिकार, मानवअधिकारका लागि उपयुक्त संस्कृति भन्ने मूल मन्त्रका साथ प्रत्येक दुई महिनामा इन्सेकद्वारा प्रकाशित **प्राची**को ४७ औं अंक (साउन) समयमै हात पार्न सफल भएँ। म यस **प्राची** पत्रिकाको विगत तीन वर्षदेखि नियमित पाठकको हैसियतले भन्नु पर्दा, यसमा धेरै परिवर्तन र सुधार आएको छ। बाहिरी आवरणबाटै यसका विषयवस्तु छर्लङ्ग छन्। अथक मानवअधिकार योद्धा स्व. प्रकाश काफ्ले र ग्रामीण समाजमा बालबालिकाले भोगेका पीडालाई एउटा बालिकाको श्रमबाट प्रष्ट पार्न खोजिएको छ।

"प्रकाशजी- जनताको पत्रकार" र "प्रकाशको अवसानपछिको नेपाली मानवअधिकार आन्दोलन" नामक लेखले प्रकाशको सम्झनालाई ताजै बनाएको छ। बालश्रम सम्बन्धी विशेषाङ्क भएकोले नेपाली पूरा समाजको नै प्रतिनिधित्व गर्न नसकेता पनि सरसर्ती नेपालमा बढ्दै गएको बालश्रम शोषण, हिंसा, गरिबीलाई बुझ्न पत्रिका एउटा तथ्याङ्क सावित भएको छ। हाम्रा बालबालिकाको अवस्था के-कस्तो छ र हाम्रो भावी रणनीति कसरी तय गर्ने भन्ने सन्दर्भमा पत्रिकाले धेरै कुरा समेटेको छ।

प्राचीका अन्य स्तम्भहरु ज्ञानबर्द्धक छन्। जनताका चासोका विषयलाई यसले प्रमुख प्राथमिकता दिई माानवअधिकारको ज्ञान सबैलाई दिन सक्नु ठूलो कुरा हो। कुनै पनि कुरा परिवर्तनशील हुने भएकोले यस पत्रिकामा पनि समय सापेक्ष सुधारको खाँचो रहेको छ। श्रोता क्लबका गतिविधि एवम् अन्य लेखकका मानवअधिकार सम्बन्धी लेख राख्न पाए सुनमा सुगन्ध हुने थियो। पत्रिका लोकप्रिय बनाउन प्रतियोगिता मञ्च र अन्य मानवअधिकार सम्बन्धी कुरालाई समेटी पुष्ठ बनाए कसो होला ?

– भूपराज तिवारी

अध्यक्ष, रिलेक, जिल्ला शाखा, नुवाकोट

प्राचीको यो अंक कस्तो लाग्यो ?

हामीलाई सल्लाह, सुझाव र प्रतिक्रिया लेख्न नबिर्सनुहोस् ।

पत्राचारका लागि हाम्रो ठेगाना

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
पो.ब.नं. २७२६, काठमाण्डौं, नेपाल
फोन : ४२७८७७०
फ्याक्स : ४२७०५५१
email : insec@insec.org.np

सुबोधराज प्याकुरेल

समान हुनका लागि आर्थिक अधिकार

समान अधिकारलाई स्वीकार नगरी समान सम्मान हुन सक्दैन। आर्थिक अधिकार नपाएका कारण महिलाहरू अरू सबैखाले अधिकारबाट पनि वञ्चित छन्।

महिला अधिकारको कुरा प्रजातन्त्रको स्थापनालगत्तै जोडदार ढंगले उठ्ने गरेको छ। ००७ सालको क्रान्तिपश्चात् र ०४६ को आन्दोलनपछि पनि महिला हक-अधिकार र समानताको कुरा घर, परिवार, सार्वजनिक भेला-समारोहहरुमा उठेको थियो। महिला समानताको विषय महिला-महिलाबीच समानताको कुरा होइन, महिला र पुरुषबीच निरपेक्ष समानताको कुरा पनि होइन। सिंगो समाजलाई एउटा अवयवको रुपमा हेर्दा, आधा भाग अपांग देखा पर्‍यो भने के गर्नु पर्ला ? समाजको आधा जनसंख्या महिलाको छ र उनीहरु पछाडि परेका छन्। सामान्य उदाहरणको कुरा गरौं- कहिलेकाहीं कुनै मेसिन बिग्रन्छ। मिस्त्रीले पत्ता लगाउँछ कि एकापट्टिको कुनै पूर्जा अर्कोपट्टि गएर अड्किएको छ र त्यसले गर्दा सिंगो मेसिन जाम भएर चल्न डेको हुन्छ। हाम्रो समाजमा पुरुष दंभले त्यसैगरी अर्कोपट्टि गएर समाज विकासको अर्को पाटो अवरुद्ध पारिदिएको छ। अर्को पाटो अवरुद्ध हुँदा सिंगै यन्त्र बन्द भयो। सिंगो यन्त्र समाज हो।

मूर्खताको पराकाष्ठा पनि महिला अधिकारकै सवालमा देख्न पाइन्छ। सम्पत्तिमा समान अधिकारको वहस चुलीमा रहेको बेलामा निर्लज्ज र नांगा तर्कहरु सुनियो। कसैले भने- "छोरीलाई सम्पत्ति होइन, शिक्षाको खाँचो छ।" मानौं शिक्षा र सम्पत्तिमध्ये एक भए पुग्छ। तिनीहरुलाई थाहा छैन कि शिक्षा प्रत्येकको जन्मजात अधिकार हो।

कसैले भने- "महिलालाई दोब्बर सम्पत्ति किन ?" पत्नी र पति दुवैको सम्पत्तिमा सगोलको सम्पत्ति सरह दुवैको र उनीहरुका सन्तानको समेत हक लाग्ने भएपछि कसरी महिला मात्रै दोब्बर धनको मालिक हुने भए ? कसैले भने- "गरिबका छोरी नबिक्ने भए।" मानौं सारा गरिबका छोरीहरु धनीले नै बिहे गर्ने गरेका छन्। अरुको के कुरा गर्नु। सांसदहरुको बेइमानीले त कानुन र न्यायको तमाम सीमाना भत्काइदियो। महिला अधिकार सम्बन्धी महासन्धिलाई दुवै हात उठाएर सर्वसम्मतीले अनुमोदन गर्ने, अनि विधेयकमा चाहीं छोरीले, विहे गर्नुअघि, पाएको पैतृक सम्पत्ति फिर्ता गर्नुपर्ने दफा गाँस्ने। शपथ कानुन छैन- यो देशमा। नैतिकता र वाचा विरुद्धको कानुन पनि छैन। नत्र, सबै सांसदलाई झ्यालखानामा जाक्नु पर्ने हो। हिजो के अनुमोदन गरेका थिए र आज के पास गर्दैछन् भन्नेसम्म होस नराख्नेहरुले राष्ट्र हाँक्ने दावा गरिरहनुको के औचित्य हुन सक्छ ?

भर्खरै तीक्ष्ण बुद्धि भएका भनिएका केहीले "सुन्दरी" पुरस्कार पाए। नेपाल टेलिभिजनको बौद्धिक वहस कार्यक्रममा उनीहरुको बुद्धिमत्ता सुनाउन प्रस्तुत गरियो। त्यहाँ उनीहरुले भने- "पैतृक सम्पत्ति पाउने भयो भने दाजुभाइसँगको सम्बन्ध खराब हुन्छ।" अनि अंश, पाउने सबैको आपसी सम्बन्ध खराबै हुने भए यो समाज कसरी चलिरहेको होला ? बौद्धिक सुन्दरीहरुलाई के थाहा भएन भने पैतृक सम्पत्ति पाउने छोरीहरुको विहेपश्चात् माइतीसँगको सम्बन्ध अरुको भन्दा राम्रो हुन्छ। उनीहरुले- "के गर्नु म त छोरीको जात परें" भनेर विलौना मात्रै गर्दैनन्। माइतकालाई सहयोग गर्छन्। आमाबुवाको हेरचाह पनि गर्छन्।

समान अधिकारलाई स्वीकार नगरी समान सम्मान हुन सक्दैन। आर्थिक अधिकार नपाएका कारण महिलाहरु अरु सबैखाले अधिकारबाट पनि वञ्चित छन्।

धनी हुनका लागि होइन, समान हुनका लागि आर्थिक अधिकार खोजिएको हो। यिनै समानताका लागि बाधक बनेका कुराहरु के-के हुन् ? अन्धविश्वास, भेदभाव र कुसंस्कार नै हो- मुख्य बाधक। महिलाहरुले हर क्षेत्रमा आफू विरुद्धको भेदभावका विरुद्ध संघर्ष गर्नुपर्ने छ। यो संघर्षमा उनीहरु एक्लै छैनन्। उत्पीडन, भेदभाव र कुसंस्कारको शिकार बनेका तमाम नारीहरु र अन्यायको विरुद्ध खडा हुने पुरुष सबै-सबैले एक स्वर, एक समूहको रुपमा साथ दिनेछन्। नेपाली महिलाहरुका लागि त प्रजातन्त्रको के कुरा, ०४६ चैत २७ पनि आएको छैन।

भेदभाव कहाँ छैन ? अर्थात् लड्नुपर्ने ठाउँ कहाँ छैन ? एउटा उदाहरण प्रस्तुत गरेर यो लेख टुंग्याउँछु- सुविख्यात गायिका लता मंगेशकर लोकप्रियता, पुरस्कार, गाएको गीतको संख्या कुनै हिसाबले पनि मोहम्द रफी भन्दा पछाडि थिइनन्। तर, उनले पाउने गीतको पारिश्रमिक रफी साहबको भन्दा सधैं कम रह्यो। ●

महासचिवको पातो

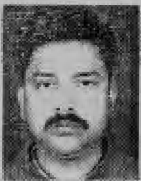

एकादेशकी राजकुमारी

– कुन्दन अर्याल

ठिक समयमा आइपुगिन्- राजकुमारी। सुरक्षागार्डहरुको ताँती थिएन। सहभागीहरूका निम्ति राखिएका कुर्सीहरूकै लहरमा पहिलो पंक्तिको एउटा कुर्सीमा उनी बसिन्। उनलाई मञ्चमा बोलाइएन। भारतीय पत्रकार डा. हरिश खारेको प्रस्तुतिपछि उनले केही जिज्ञाशा पनि प्रस्तुत गरिन्। जानेवेलामा अधिराजकुमारी अलेक्जेण्ड्राले मञ्चमा वसेका सबैसँग हात मिलाइन्। बाहिरसम्म पुर्‍याउनेहरूको लर्को लागेन। उनलाई स्वागतमा दिइएको फूलको गुच्छा उनले आफ्नै हातमा लिएर गइन्।

त्यसदिन डेनिस स्कूल अफ जर्नालिज्ममा रातो कार्पेट अवश्य ओच्छ्याइएको थियो। तर, सुरक्षाका नाममा कुनै प्रकारको विशेष व्यवस्था गरिएको थिएन। आकाशे नीलो रङ्गको घुँडासम्मको पोशाकका साथ त्यही रङ्गको टोपी उनले लगाएकी थिइन्। फोटो खिच्नेहरू पनि थुप्रै थिए। तर, थिएन- अधिराजकुमारीका निम्ति विशेष कउच। एक जना उस्तै लुगा लगाएकी महिलासँगै आएकी थिइन्- राजकुमारी। अरू कोही थिएनन्। चियाको समयमा सबै हल बाहिर गए। उनले पनि सबैसँग चिया-विस्कुट खाइन्। मैले पनि राजकुमारीसँगै चिया खाएँ। स्कूलकी साउण्ड इन्जिनियर एलिस पनि त्यहीं थिइन्। उनले मलाई अघिल्लो दिन नै भनेकी थिइन् -"राजकुमारी हामीकहाँ आउँदैछिन्। साह्रै राम्री छिन्। म उनैलाई हेर्न पनि कार्यक्रममा जानेछु।"

चियापानपछि केहीबेर फेरि राजकुमारी कार्यक्रममा सहभागी भइन्। केही बेरपछि उनी उठिन्। स्कूलका प्रमुख बाहिरसम्म पुर्‍याउन गए। अरू कोही गएन। कार्यक्रममा रत्तिभर कल्याङ्गमल्याङ्ग भएन।

धेरै अगाडि मैले बीबीसीमा एक भारतीय पत्रकारको टिप्पणी सुनेको थिएँ। त्यसमा भनिएको थियो- "डेनमार्कतिर महारानीले साइकल चढेको देखिन्छ।" मैले पनि गएकै भोलिपल्ट कुरैकुराको क्रममा इंगर मंकसँग केही ठट्टामा सोधेको थिएँ- "त्यस्तो देख्न पाइन्छ रे हो तिमीहरुको बाइसाइकल मोनार्कीमा ?" उनले भनेकी थिइन्- "हाम्रा लागि त्यो नौलो कुरा होइन। हाम्रा राजपरिवारको व्यवहार सादा छ। कुनै कुरा लुकेको पनि छैन। सम्पत्ति पारदर्शी छ। डेनिस नमूनाका विशेषताहरू अनेक छन्।"

अबको दुई वर्षपछि डेनिसहरू एच.सी. एण्डरसन्को दोश्रो जन्मशतवार्षिकी मनाउँदैछन्। उन्नाइशौं शताब्दीका ती महान् लेखकका मानवीय व्यवहार र कमजोरीप्रति इंगित व्यंग्यात्मक कथाहरू नेपालीले पनि पढेका छन्। तिनै विश्वविख्यात् साहित्यकारलाई उल्लेख गर्दै डेनिस संस्कृति र दर्शनको व्याख्यासहित आरूसका एक लोक स्कूलका प्राचार्य योर्गन कार्लसन् भन्दछन्– "बादशाहको नयाँ पोशाकमार्फत् निरंकुश राजतन्त्रप्रति तीखो व्यंग्य गर्ने एण्डरसन्को डेनमार्कमा सबै नागरिक महाराजा वा महारानी हुन्। समानता नै हाम्रो संस्कृति र जनजीवनको अभिन्न पक्ष हो।"

एकदिन खाना खाने टेबुलमा डेनिस स्कूलकी विदेश विभाग प्रमुख इंगर मंकले मसँग भनिन्– "हामीले राजतन्त्र चाहिँदैन किन भन्ने ? हाम्री महारानी असल छिन्। राजपरिवारको व्यवहारले हाम्रो स्वतन्त्रतामा कतै आँच आएको छैन। हाम्रो दरवार सधैं राजनीतिबाट निरपेक्ष रहँदै आएको छ। राजपरिवारका सदस्यहरु असल छन्। त्यसैले राजतन्त्रलाई हटाउने विषयमा हामी सोच्दैनौं। निर्णयको अधिकारसहित कुनै राजनीतिक भूमिका हाम्रो राजतन्त्रसँग छैन। यहाँको राजतन्त्र शुद्ध प्रतीकका रूपमा रहेको छ।"

संवैधानिक राजतन्त्र भएको त्यो सानो मुलुकको विश्वमा आफ्नै पहिचान छ। कति गर्वका साथ भन्छन् उनीहरू "हामीकहाँ तल र माथि, धनी र गरिबको ज्यादै पातलो भिन्नता छ।" उनीहरू कसैलाई ठालू ठान्दैनन्। त्यहाँ कोही ठालू छैन।

त्यहाँको प्रजातन्त्रमा स्वतन्त्रताहरूको पूर्ण सम्मान गरिएको छ। नाजी पार्टी जर्मनीमा प्रतिवन्धित छ। तर, उनीहरू आफ्नो प्रकाशन डेनमार्कमा छाप्दछन्। डेनमार्क पोर्नोग्राफी खुला गर्ने पहिलो देश मानिन्छ। तर, जनताको आर्थिक मामिलामा पनि राज्य पूर्णत: जिम्मेवार छ। त्यहाँ मानवीय जीवन बाँच्न आवश्यक तमाम व्यवस्था सबैका निम्ति उपलब्ध छन्। पैंतालीस वर्ष अगाडिदेखि पैंसठ्ठी वर्ष उमेर पुगेको हरेकले जीवन निर्वाह गर्न पुग्ने पेन्सन पाइरहेका छन्। हरेक बेरोजगारले खान लाउन र घरमा बसेर बाँच्न पुग्ने भत्ता पाउँछ। शिक्षा र स्वास्थ सबैका निम्ति नि:शुल्क छन्।

त्यसैले त्यहाँका सांसदले पाउने पेन्सनको कसैलाई वास्ता छैन। कोपेनहेगेनबाट निर्वाचित प्रतिपक्षकी सक्रिय सांसद् एन ग्रेटे होम्सगार्ड भन्छिन्- "तिमीहरूको देशमा सांसदले पेन्सन लिने कुराको विरोध किन भयो भन्ने म बुझ्न सक्छु। हामीले त सारा देशवासीलाई पेन्सनको व्यवस्था गरेपछि मात्र लिएका छौं।" राजनीतिमा चासो राख्नेहरू भन्छन्- भ्रष्टाचार त्यहाँ फैलिएको छैन, तर सबैलाई खान-लाउन पुग्ने भएकोले त्यसो भएको होइन। त्यहाँ भ्रष्टाचार गर्नै गाह्रो छ।

डेनिस विदेश मन्त्रालयका एक वरिष्ठ अधिकृत एरिक निलसन आफ्नो देशको सफलताका सम्बन्धमा बताउँछन्- "हामी योजना राम्रो बनाएर मात्र काम शुरू गर्छौं र बारम्बार समीक्षा गर्छौं।" नेपालको तुलनामा एक तिहाइ मात्र क्षेत्रफल डेनमार्क विश्वका आठ ठूला दातृ राष्ट्रहरूमध्ये पर्दछ। त्यहाँको जनसंख्या भने पचास लाखभन्दा अलिकति मात्र बढी छ।

मेरो मनमा बनेको डेनमार्कको यति सुन्दर तस्वीरमा राजतन्त्रको योगदानको पनि मैले खोजी गरेको छु। दैनन्दिनको राजनीति, भोट पाउनेहरूले मात्र सञ्चालन गर्ने परिपाटीमा सहज राजी भयो- डेनिस राजतन्त्र। डेनिस जनजीवनमा सादृष्य यसको लोकप्रियताको खुला रहस्य यही नै हो।

डेढ सय वर्ष पहिले, कम्युनिष्ट घोषणापत्र प्रकाशित भएकै वर्ष राजा फ्रेडेरिक सातौं सक्रिय राजतन्त्रतात्मक संविधान समाप्त गर्न बाध्य भएका थिए। तर, वीसौं शताब्दीको प्रथम वर्षसम्म प्रजातन्त्रले पूर्णता पाउन सकेको थिएन। त्यसपछि मात्र सरकार चलाउन संसदमा बहुमत चाहिनै पर्ने व्यवस्था गरियो। त्यसको तीस वर्षपछि फेरी राजा क्रिश्चियन दशौंले केही अधिकार लिने प्रयास गरे। उनले सरकार भंग र निर्माण गर्न पाउने अधिकार खोजेका थिए। तर, उनी विफल भए। वास्तवमा, त्यसपछि मन्त्रिपरिषद्को अधिकार र दायित्व अझ सुस्पष्ट भयो।

त्यसयता डेनिस राजपरिवार, देश र जनताप्रतिको वफादारीका कारण सम्मानित रहेको बताउन त्यहाँका बुद्धिजीवीहरु हिच्किचाउँदैनन्। त्यहाँको राजतन्त्र जनसमुदायसँग अभिन्न रूपमा जोडिएको ठोकुवा गर्छन्- उनीहरु। सरकारहरूको परिवर्तनका क्रम[illegible] राजतन्त्रले निष्पक्ष मध्यस्थकर्ताको भूमिका निर्वाह [illegible] आएको छ। डेनिस राजतन्त्र लोकप्रिय छ। तर, त्यहाँको राजतन्त्र शक्तिको संयन्त्रहरूभन्दा माथि राजनीतिबाट सम्पूर्णत: पृथक शीर्षस्थानमा अवस्थित छ।

अहिलेकी महारानीका पति फ्रान्सीसी मूलका हुन्। त्यहाँ महारानीका पति राजकुमार मात्र कहलिन्छन्। राजपरिवार भित्र महारानीका अतिरिक्त उनका पति, दुई छोरा र एक बुहारी पर्दछन्। भविष्यका राजा जेठा छोरा फ्रेडरिकको बिहे भएको छैन। कान्छाले भने आठ वर्ष अघि अलेक्जेण्ड्रासँग बिहे गरिसकेका छन्।

दोश्रो विश्वयुद्धको अवधिभर डेनमार्क जर्मनीको कब्जामा थियो। अहिलेकी महारानीको जन्म जर्मनी आधिपत्य शुरु भएको एक साता पछि भएको थियो। एकर्त. " वर्ष पहिले उनी महारानी भएकी हुन्। उनको खुलापन र अनौपचारिक शैलीका कारण डेनिस राजतन्त्रले नयाँ उचाई पाएको ठानिन्छ। डेनिस स्कूल अफ जर्नालिज्मको विदेश विभाग संयोजक योर्गन रिंगार्ड भन्छन्- "उनी डेनिस राजतन्त्रले यहाँका जनतालाई दिएको एउटा सुन्दर र कलात्मक उपहार हुन्।" महारा[illegible] मार्गरेट रंगमञ्चकी कुशल कलाकार पनि हुन्। कोपेनहेगनको शाही नाट्यशालालाई उनले सघाएकी छन्। उनका दुवै छोरा सुशिक्षित छन्। दुवैले जनतासँगै मिसिएर सैन्य तालिम पनि लिएका छन्।

भारतीय पत्रकारले जस्तो मैले महारानी साइकलमा सवार भएको देख्न पाइनँ। तर, मैले नेपालको मात्र होइन, कतिपय मामिलामा बेलायतको भन्दा पनि धेरै फरक राजतन्त्रको साक्षात् अनुभव गर्न पाएँ। राजधानी कोपेनहेगेनमा धेरै दिन बसेको भए मैले साइकल चढेकी महारानी पनि देख्न पाउने थिएँ होला। तर, मैले राजपरिवारको सादगी र अनौपचारिकताको भने प्रत्यक्ष अनुभव गर्न पाएँ।

(अर्याल, नेपाल प्रेस इन्स्टिच्युटको प्रशिक्षकका रूपमा डेनिस स्कूल अफ जर्नालिज्ममा "समुदायका निम्ति रेडियोको उपयोगिता" विषयमा प्रशिक्षण लिने क्रममा करिब डेढ महिना डेनमार्कमा हुनुहुन्थ्यो।)

प्रत्येक मानिस प्रत्यक्ष तथा संरचनात्मक हिंसाको शिकार भएका छैनन् र सामाजिक न्याय र मानवअधिकारको संरक्षण भएको स्थिति छ भने त्यसलाई सकारात्मक शान्ति भनिन्छ। आज हामीले खोजेको शान्ति सकारात्मक शान्ति हो। तसर्थ, देशले मुर्दा शान्ति नभई परिवर्तनसहितको शान्ति खोजेको छ।

शान्ति स्थापनामा महिला

– जगदीश दाहाल

१. शान्ति

शान्ति सबैले स्वतन्त्र उपभोग गर्न पाउने गरी निःशुल्क उपलब्ध, सामुहिक र सार्वजनिक सम्पत्ति हो। त्यसैले शान्ति प्रत्येक जीवमा अन्तर्निहित हुन्छ। शान्ति कुनै वाह्य जगतवाट आयात गरेर वा पसलवाट किनेर ल्याइने वस्तु होइन। अर्को शब्दमा भन्नुपर्दा, शान्ति प्रकृतिले दिएको अमूल्य वरदान हो र यसको उपभोग गर्न पाउनु सम्पूर्ण मानवको नैसर्गिक अधिकार हो।

सामान्यतया शान्ति भन्नाले हिंसाको अनुपस्थितिलाई जनाउँदछ। तर, त्यस्तो शान्ति सकारात्मक वा नकारात्मक जुनसुकै हुनसक्छ। नकारात्मक शान्तिको स्थितिमा प्रत्यक्ष हिंसा वा युद्ध नभए पनि संरचनात्मक विभेदहरु जस्तैः सामाजिक असमानता, महिला माथिको हिंसा, गरिवी, जातीय तथा वर्गीय भेदभाव विद्यमान हुन्छन्। त्यहाँ शान्तिको स्थिति भए पनि मानिसहरु संरचनात्मक विभेदको कारणले अप्रत्यक्ष हिंसाको शिकार भइरहेका हुन्छन्।

जहाँ प्रत्यक्ष हिंसाको अनुपस्थितिका साथै महिलामाथि समान व्यवहार, जातीय समानता तथा सामाजिक न्याय विद्यमान हुन्छ अर्थात्, जहाँ प्रत्येक मानिस प्रत्यक्ष तथा संरचनात्मक हिंसाको शिकार भएका छैनन् र सामाजिक न्याय र मानवअधिकारको संरक्षण भएको स्थिति छ भने त्यसलाई सकारात्मक शान्ति भनिन्छ। आज हामीले खोजेको शान्ति सकारात्मक शान्ति हो। तसर्थ, देशले मुर्दा शान्ति नभई परिवर्तनसहितको शान्ति खोजेको छ।

शान्ति स्थापना

शान्ति स्थापनाले द्वन्द्वका कारक तत्वहरु तथा द्वन्द्वद्वारा सृजित मानसिक वेदनाहरुको निराकरण गर्दै दीर्घकालीन स्थायित्व र न्यायको प्रवर्द्धन गर्दछ। शान्ति स्थापना अन्तर्गत संरचनात्मक हिंसाको अन्त्य, सामाजिक न्यायको प्रवर्द्धन तथा प्रगतिशील परिवर्तनका कुराहरु पर्दछन्। शान्ति स्थापनामा देशमा अन्तर्निहित न्यायिक तथा संरचनात्मक विभेदहरु चुनौतीको रुपमा रहन्छन्। शान्ति विज्ञ जोहन गाल्टुङको भनाई अनुसार "राष्ट्रभित्रको वा राष्ट्र-राष्ट्रवीचको निश्चित संरचना, जसले युद्धका कारणहरुलाई हटाउने र संभावित युद्धका विकल्पको पहिचान गर्नुका साथै त्यसको प्रयोग गर्ने कार्य शान्ति स्थापना प्रक्रियाले गर्दछ।"

शान्ति स्थापनामा अहिंसात्मक प्रक्रिया अवलम्वन गरिन्छ। त्यसका लागि कानुनी शासन र प्रजातन्त्रको अभ्यास, मानवअधिकारको सम्मान र संरक्षण तथा अन्तरसाँस्कृतिक सहिष्णुताको प्रवर्द्धन गरिन्छ। शान्ति स्थापनाका लागि आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक र राजनीतिक क्षेत्रमा महिलाहरु तथा अन्य वञ्चित समुदायको भूमिकालाई सशक्त वनाउँदै लैजानु पर्दछ।

२. महिला र शान्ति स्थापना

महिला र शान्ति स्थापना त्यस्तो प्रक्रिया हो, जसमा राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक र मानवअधिकारको क्षेत्रमा लैंगिक सचेतनता र महिला सशक्तिकरणको सवाल संलग्न हुन्छ। शान्ति स्थापनामा महिलाको संलग्नताले व्यक्ति तथा समूहको उत्तरदायित्व र पुनर्मिलनको प्रक्रियामार्फत् हिंसा न्यूनीकरण र रोकथाममा योगदान पुऱ्याउँछ। शान्ति स्थापनामा महिला सहभागिताले प्रजातान्त्रिक संस्थाहरुको निर्माण, वातावरणीय दीगोपनको लागि सवैका लागि समानता, न्याय, मानवअधिकार र अहिंसात्मक अवस्थाको प्रवर्द्धन गर्न महिला, पुरुष, युवा-युवतीको सक्षमताका लागि सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्दछ।

महिला र शान्ति स्थापनाका क्रियाकलाप

शान्ति स्थापनाको कार्य विशेष गरी हिंसात्मक युद्धको अन्त्य पश्चात् हिंसाग्रस्त क्षेत्र तथा समुदायमा गरिन्छ। हिंसाको अन्त्य शान्तिपूर्ण संवादको माध्यमवाट गरिने सहमति र तदनुरुपको सम्झौतावाट मात्र सम्भव हुन्छ। शक्ति प्रयोगवाट शान्ति स्थापना गर्ने परिकल्पना गर्न सकिँदैन। यसरी शान्ति स्थापनाको कार्य हिंसा वा युद्धको अन्त्यपश्चात् गरिने कार्य भए तापनि हिंसात्मक द्वन्द्वकै चरणमा पनि यसका लागि काम गर्नु विभिन्न कारणले अपरिहार्य हुन्छ। जसमा, सर्वप्रथमत शान्ति स्थापनामा चालिने पहलकदमीले द्वन्द्वरत पक्षलाई समस्या समाधानको लागि शान्ति वार्तामा आउन उत्प्रेरित गर्दछ। दोस्रो, द्वन्द्वकै चरणमा शान्ति स्थापनाका लागि गरिने प्रयत्नले हिंसापीडित समुदायलाई राहतको महसुस गराउँदछ। शान्ति स्थापनाका लागि नागरिक समाजले उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन्। त्यसमा पनि हिंसावाट वढी मात्रामा प्रत्यक्ष पीडित हुने स्वयम् महिला समुदाय नै यस शान्ति स्थापनाका क्रियाकलापमा सरिक हुँदा यो अझै वढी प्रभावकारी हुन पुग्दछ।

शान्ति स्थापनाका लागि सर्वप्रथम शान्ति संस्कृति निर्माणको लागि कार्य गर्नु पर्दछ। शान्ति संस्कृतिको निर्माणका लागि जनताको मौलिक अधिकार, स्वतन्त्रताको सम्मान र अहिंसात्मक रुपमा अगाडि वढ्ने मूल्य, मान्यता, धारणा र व्यवहारमा आधारित भएर जानु आवश्यक हुन्छ। शान्ति स्थापनाका लागि समुचित योजना र सामाजिक जिम्मेवारीवोध आवश्यक हुन्छ। शान्ति स्थापनाका क्रममा कुनै काम गर्दा कसलाई फाइदा हुन्छ ? को शान्ति प्रक्रियामा संलग्न हुन्छ ? कुन छिमेकीलाई हानी वा फाइदा पुग्दछ ? आदि प्रश्नहरु उब्जिन्छन्।

नारीवादी दृष्टिकोण अनुसार, शान्ति

स्थापना महिलाहरुको विशेष चासोको विषय रहेको पाइन्छ। महिलाहरुको परिप्रेक्ष्यवाट हेर्दा शान्ति स्थापनाको प्रक्रियाले वहुलवादी सोच र विकल्पलाई स्वागत गरेको पाइन्छ। आधारभूत तहमा शान्ति स्थापनाका लागि महिलाहरुले समुदायस्तरवाटै आफ्नो तहमा गर्न सक्ने समाधानका उपायहरुको खोजी गर्नु पर्दछ। त्यस्ता उपायहरुको खोजी र प्रयोग गर्दा अहिंसा अवलम्वन गर्नु पर्दछ। त्यसैगरी समभ्फदारी, अन्तरसांस्कृतिक सहिष्णुताको प्रवर्द्धन, मानवअधिकारको सम्मान र परिपालना गर्नुपर्दछ। यस दृष्टिकोणले शान्ति स्थापनाको प्रक्रियामा महिला तथा उत्पीडित, उपेक्षित र सीमान्त वर्गको सशक्तिकरण गरिनु पर्दछ भन्ने कुरालाई विशेष जोड दिएको पाइन्छ।

शान्ति स्थापनामा महिलाको सरोकारका विषय

शान्ति स्थापनाको सिलसिलामा निम्न कुराहरु महिलाको सरोकारका विषयका रुपमा रहेका हुन्छन्:

- परिवारको वचावट
- हिंसाको शिकार सवैभन्दा बढी महिला र वालवालिका हुन्छन् भन्ने कुराको जानकारी
- मनोसामाजिक आवश्यकताप्रति संवेदनशील
- परिवारका लागि खानाको सुरक्षा गर्ने आवश्यकता
- वालवालिकाको भविष्य सुरक्षित गर्ने
- युद्धवाट समुदायलाई वचाउन महिलाहरुबाट पहल
- गरिवीको अर्थतन्त्रलगायत् संरचनात्मक हिंसामा चासो
- हिंसा पीडितको लागि राहत र पुनर्स्थापनाको सवाल
- हिंसात्मक गतिविधिका कारणले सृजित सम्वन्धगत मतभेदको विश्लेषण

शान्ति स्थापनामा महिलाहरुको समूह

सामुदायिक विकास र सशक्तिकरणका लागि महिलाहरुका विभिन्न समूहहरु क्रियाशील रहेका हुन्छन्। तिनै समूहहरुलाई शान्ति स्थापनाको कार्यमा पनि परिचालित गर्न सकिन्छ। समुदायमा रहेका त्यस्ता महिला समूहहरूले व्यवहारिक तौरतरिका र प्रचलनहरुको प्रयोग गरी समुदायस्तरमा शान्ति स्थापनामा भूमिका निर्वाह गरिरहेका हुन्छन्। महिलाहरुका विभिन्न समूहहरुलाई समन्वय गर्दै तथा शान्ति स्थापनाको लागि साझा सवालहरुमा एकीकृतरुपमा एकै स्वर लिएर अगाडि वढ्ने वातावरण तयार गर्नुपर्दछ। यसको लागि ती समूहको सरोकार समूह वा गठवन्धन निर्माण गर्न सकिन्छ। त्यसैगरी महिला समूहहरुको अतिरिक्त महिलाका सवालमा काम गर्ने विभिन्न समूहहरुलाई समावेश गर्दै सञ्जाल निर्माण गरी अगाडि वढ्न सकिन्छ।

शान्तिपूर्ण स्थितिको सृजनाका लागि आवश्यक सामाजिक वतावरण तयार गर्न महिलाहरु समूहमा आवद्ध हुन्छन्। महिला समूहहरुको सक्रियतामार्फत् समुदायमा शान्ति स्थापनाका लागि उल्लेख्य योगदान गर्न सक्दछन्। महिलाहरुको संलग्नता वढी शान्त, सावधानीपूर्ण र अहिंसात्मक हुने हुँदा यसले दीगोरुपमा शान्तिपूर्ण स्थिति विकास गर्न सघाउ पुऱ्याउँदछ।

शान्ति स्थापनामा महिला समूहहरुले पुऱ्याएको योगदानलाई विभिन्न देशमा भएका पहलहरुलाई उदाहरणको रुपमा लिन सकिन्छ। जस्तै:

- उत्तरी आयरल्याण्डमा महिलाहरुको अवस्था सुधार र उनीहरुका सवाललाई राजनीतिमा समाहित गराउन समूह गठन भई सक्रिय भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ। जहाँ उनीहरुले शान्तिका लागि राजनीतिक क्षेत्रमा प्रगति गर्न सफल भएका थिए। जसले गर्दा शान्ति स्थापनामा महिलाहरुको योगदान उजागर हुन पुगेको पाइन्छ।
- केन्याको वाजीरमा भएको जातीय द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण समाधानका लागि महिलाहरुले उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गरेका थिए। त्यहाँ महिलाहरुले धेरै मानिस जमघट हुने स्थानमा महिला, युवा, वालवालिका र प्रौढहरुको छुट्टाछुट्टै समूह गठन गरी शान्तिको लागि सचेतनता अभिवृद्धि गर्दै सो अनुरुप द्वन्द्वपीडित पक्षहरुवीच चलाएको संवादको फलस्वरुप द्वन्द्वरत पक्षलाई सहमतिमा ल्याई शान्तिपूर्ण तवरले हिंसात्मक द्वन्द्वको समाधानमा सफलता हासिल गरेका थिए।

समाधानको खोजीमा महिला सरोकार समूह

महिला सरोकार समूह द्वन्द्वरत पक्षवीच सम्वन्ध विस्तारका लागि महत्वपूर्ण पक्षको रुपमा हुन्छन्। उनीहरुले समूहका सदस्यहरुवीच छलफल गरी समस्या समाधानका लागि अभियान संचालन गरी सञ्चार क्षेत्र लगायत् विभिन्न पक्षको ध्यानाकर्षण गराउन सक्दछन्। महिलाहरुको आवाजका सम्वन्धमा जनतालाई सचेत वनाउँदै राजनीतिक दललगायत् सम्वन्धित सवै पक्षहरुमा महिला सहभागिताको आवश्यकता वोध गराउन सफल हुन सक्दछन्।

हिंसात्मक द्वन्द्वको समाधान गर्दै शान्ति स्थापनाका लागि महिला समूहहरुले निम्न भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन् :

- द्वन्द्वरत पक्षवाट वार्ताको लागि खुलापन र आधारभूत आवश्यकता र चाहनाहरुको माग गर्ने,
- सरोकार समूहका वास्तविक सवाल र स्थानीय महिला संगठनको साझा सवाल दुवैको पहिचान गर्ने,
- मानवीय विकास प्रक्रिया र न्यायको महत्वको वारेमा जोड दिने।

गैरसरकारी संस्था र शान्ति स्थापना

गैरसरकारी संस्था (गैसस) हरुले शान्ति स्थापनामा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन्। गैससले स्थानीय तहदेखि राज्य तथा संयुक्त राष्ट्रसंघसम्म आफ्नो सम्वन्ध कायम गर्न सक्दछन्। उनीहरुले सरोकार समूहको गठनमार्फत् शान्ति स्थापनाको लागि प्रभा[illegible] गर्न तथा दवाव सृजना गर्न सक्दछन्। नागरिक समाजका विभिन्न अंगहरुलाई स्थानीय तहमा द्वन्द्वको मनोवैज्ञानिक पक्षवारे ज्ञान र स्थानीय द्वन्द्व समाधानवारे प्राथमिक जानकारी प्राप्त गरेका हुन्छन्। गैससले कार्य अनुसन्धान, क्षमता विकास र नीति निर्माणमा सहयोगको रुपमा प्रभाव पारिरहेका हुन्छन्।

शान्ति स्थापनामा महिला सम्वन्धित गैससले लैंगिक सोचलाई समाहित गरेर अगाडि वढ्दछन्। महिला संघसंस्थाहरुको क्रियाकलाप र भूमिकाले गर्दा अन्य पक्षहरु पनि महिलाहरुका सवाल र शान्ति स्थापनामा केन्द्रित हुन पुग्दछन्।

३. शान्ति स्थापना रणनीति

शान्ति प्रक्रियाको शुरुवात

यस चरणमा एकै टेवुलमा वसेर शान्तिका लागि वार्ता गर्ने वातावरणको त[illegible] गरिनु पर्दछ। उक्त वार्तामा युद्ध, शान्ति स्थापना र पुनर्निर्माणमा संलग्न हुने सवै पक्षको पहिचान गरिनु पर्दछ। विभिन्न जातीय तथा सामुदायिक समूहका सवै पात्रहरुको पहिचानसहित यो प्रक्रिया समुदायस्तरदेखि राज्यस्तर हुँदै अन्तर्राष्ट्रिय निकायसम्म अगाडि वढाइन्छ।

शान्ति प्रक्रियामा सवै पक्षको सहभागिता हुनु जरुरी छ, जसले गर्दा सवैले आ-आफ्नो परिप्रेक्ष्यवाट अनुभव आदानप्रदान गर्ने अवसर प्राप्त गर्दछन्। पुनर्मिलनलाई सम्भव वनाउन द्वन्द्वपीडित सवैका वीच एक-अर्काको वारेमा जानकारी आदान-प्रदान तथा चिरपरिचित हुनु आवश्यक हुन्छ, जसले इमान्दार र रचनात्मक शान्ति संवादको वाटो खोल्दछ।

शान्ति स्थापनाको सिलसिलामा देशको आर्थिक, सांस्कृतिक, सामाजिक परिवेश तथा मूल्य, मान्यताको गहन जानकारी र ज्ञानको अभावका कारण वाह्य सहजकर्ता/मध्यस्थकर्ताको प्रयोग लाभदायी नहुन सक्दछ। वाह्य सहजकर्ताले द्वन्द्वरत पक्षको चाहना र आवश्यकताभन्दा बाहिर गई वाह्य पक्षलाई फाइदा हुने गरी शान्ति प्रक्रियालाई अगाडि बढाउने जोखिमसमेत रहन सक्छ। तसर्थ, वाह्य पक्षको छनौट गर्दा निष्पक्ष, इमान्दार सबैले पत्यार गर्ने व्यक्ति वा संस्था, जसले स्थानीय क्षेत्रमा रहेका सहजकर्तालाई आवश्यक जानकारी, दक्षता र सीपहरु प्रदान गर्न सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्नेसम्मको संलग्नता गराउनु उपयुक्त हुन्छ।

लैंगिक परिप्रेक्ष्यबाट हेर्दा, द्वन्द्वरत अवस्थामा महिलाहरुको विशेष भूमिका देखिन्छ। उनीहरुले द्वन्द्वको हरेक पक्षहरु जस्तै: आवास र सेल्टरको प्रबन्ध गर्ने, घाइते तथा मृतकको ओसारपसार गर्ने, खानाको प्रबन्ध गर्ने, द्वन्द्वरत पक्षको क्रियाकलापहरुमा सहभागिता दर्शाउने तथा द्वन्द्वरत पक्षको सदस्यको हैसियतले सबै किसिमको भूमिकाहरु निर्वाह गरिहेका हुन्छन्। तर, शान्ति प्रक्रियादेखि द्वन्द्वको समाधानपश्चात् पनि निर्णय प्रक्रियामा महिलाहरुलाई कम सहभागिता गराउने गरिएको पाइन्छ। यस्तो परिस्थिति र प्रचलनहरुलाई दृष्टिगत गर्दै सकारात्मक र दीगो शान्ति स्थापनाको लागि द्वन्द्वपश्चात पनि महिलाहरुको हरेक पक्षमा सम्मानजनक सहभागिताको आवश्यकता हुन्छ, सहभागी गराइनु पर्दछ।

महिलाहरुको परिचालन

समुदायिक तहदेखि राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय तहसम्मको हरेक पक्षमा महिलाहरुको सहभागिताका लागि उनीहरु स्वयम् संगठित भएर अगाडि बढ्नुपर्ने आवश्यकता छ। निम्न तत्वहरुले महिलाहरुलाई शान्ति स्थापनाका लागि परिचालित हुन अवरोध खडा गर्दछन्:

- घरदेखि बाहिरका काममा संलग्न हुन उनीहरुलाई धर्म, संस्कृति र परम्पराले रोकिरहेको हुन्छ। त्यस्तै समाजका संगठनात्मक संरचनामा पुरुष सदस्यहरुले प्रभुत्व जमाएका हुन्छन्।
- द्वन्द्व समाधान र शान्ति स्थापनाका प्राविधिक तथा अवधारणागत स्पष्टतामा महिलाहरु पछि परेका हुन्छन्।
- वाह्य परिचालनमा महिलाहरुले आफूलाई असुरक्षित महसुस गरेका हुन्छन्। उनीहरु समाजमा महिला विरुद्ध हुने बलात्कार तथा दुर्व्यवहारका घटनाले त्रसित भइरहेका हुन्छन्।
- जसलाई द्वन्द्वले प्रत्यक्ष असर पुऱ्याइरहेको हुँदैन, त्यस्तो वर्ग हिंसात्मक द्वन्द्वको अवस्थालाई समेत वास्ता गर्दैन। जसले शान्तिको अभियानमा संलग्न हुने क्षमतालाई सीमित गर्दछ।

तसर्थ, शान्ति स्थापनामा महिलाहरुको भूमिका अभिवृद्धिका लागि उल्लेखित रोकावटहरुलाई हटाउनेतर्फ विशेष ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ।

द्वन्द्वरत समुदायमा शान्ति र पुनर्मिलनका लागि महिलाहरुले विभिन्न परम्परागत विधिहरुको प्रयोग गर्दै आइरहेको पाइन्छ। श्रीलंकन तथा भारतीय महिलाहरुले गरेका सार्वजनिक विरोध प्रदर्शनबाट उनीहरुको प्रयत्नलाई प्रोत्साहित गरिएको तथा त्यस किसिमका विरोध अभियानबाट स्वेच्छाचारी गिरफ्तारी तथा कुरतालाई रोकथाम गरेको पाइन्छ।

राजनीतिक निकायमा भएको भ्रष्टाचार र उनीहरुको कार्यमा देखिएको सामाजिक तथा संरचनात्मक विभेदको शून्यताको लागि महिलाहरुले सामाजिक अभियानको रुपमा सक्रियता जनाएको पाइन्छ। महिलाहरु सहिष्णुताको सृजना, बालबालिकाको शिक्षादिक्षा र परिवारका अन्य सदस्यलाई मानवीय सहयोग पुऱ्याउन तथा सहिष्णुता अक्षुण राख्न आफ्नो क्षेत्रमा हरतरहले क्रियाशील हुन्छन्।

मातृत्वभाव शान्ति स्थापनाको लागि परिचालित हुने महत्वपूर्ण आधारको रुपमा रहेको हुन्छ। यद्यपि, युद्धमा संलग्न भइरहेको राज्यसंयन्त्रले त्यस किसिमको मातृत्वभावलाई परिचालित गर्ने क्षेत्रमा ध्यान पुऱ्याइरहेको हुँदैन। तसर्थ, मातृत्वभावको सबल पक्षलाई ग्रहण गर्दै संगठनात्मक परिचालनको क्षेत्रमा महिला संगठनहरु क्रियाशील भइरहेका हुन्छन्।

शान्तिका लागि महिला परिचालनको सिलसिलामा उनीहरुलाई समान अधिकारबारे सचेत बनाउनु पर्दछ। जवसम्म महिलाहरुले आत्मबोधलाई रुपान्तरण गर्दैनन्, तवसम्म उनीहरुको सन्देश अरुलाई सञ्चार गर्न सक्षम हुँदैनन्।

शान्ति स्थापनामा महिला

शान्ति स्थापनामा महिलाको भूमिका सम्वन्धमा निम्न कुरामा ध्यान दिनु पर्दछ :

- शान्ति प्रक्रियाको चरणमा निर्णय तहमा समेत महिला सहभागिता हुनु आवश्यक हुन्छ। जसले गर्दा, आधारभूत तहमा रहेका महिलाहरुको यथार्थ स्थितिप्रति नीति निर्माण र निर्णयको तहमा ध्यानाकर्षण हुन सक्दछ।
- शान्ति स्थापनाको सिलसिलामा यस सम्बन्धी विभिन्न क्षेत्रमा भएका अनुभवहरुको आदानप्रदानको लागि चरणबद्ध वैठक/छलफलहरु संचालन गरिनु आवश्यक हुन्छ।
- सञ्चार क्षेत्रमा महिलाहरुको सहभागिता गराइनु पर्दछ, जसले शान्ति स्थापनाको क्षेत्रमा महिला सहभागिता अभिवृद्धिका लागि शान्ति, सहिष्णुता र न्यायको सही सन्देश सम्प्रेषण गर्न सक्दछन्।
- महिला समूहहरुले मानवअधिकार, शान्ति र सुरक्षाका बीचमा अन्तरसम्बन्ध कायम गर्ने गरी सचेतनता अभियान संचालन गर्नु पर्दछ। स्कूलदेखि विश्वविद्यालयसम्मका विभिन्न तहका पाठ्यक्रममा मानवअधिकार, महिला अधिकार र शान्तिका विषयवस्तुहरुलाई शिक्षाको रुपमा समावेश गरिनु पर्दछ।
- महिलाहरुले संचालन गरेका क्रियाकलापहरु उनीहरुको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार प्राप्तिको हो भन्ने कुरामा उनीहरु आफै सचेत हुनु आवश्यक हुन्छ। महिलाहरुले उनीहरुका समस्या सामाधानका लागि विभिन्न निकाय तथा राजनीतिक संरचनाहरुको प्रयोग गर्नु पर्दछ। अनावश्यकरुपमा सुरक्षा तथा हतियारमा हुने खर्च कटौती र सामाजिक उत्थान तथा हितमा खर्च अभिवृद्धिका लागि लविङ, जनवकालती गर्ने कार्यमा उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन्।
- द्वन्द्वरत पक्षहरुले चलाइरहेको हिंसात्मक गतिविधिका कारण उनीहरुले विपक्षी समूहलाई भेट्ने अवसर हुँदैन। तर, स्थानीय तहमा रहेका महिला समूहहरुले द्वन्द्वरत दुवै पक्षका सैन्य शक्तिलाई निरन्तर भेटिरहेका हुन्छन्। यस्तो परिस्थितिमा स्थानीय महिला समूहरुले दुवै पक्षबीच मध्यस्थताको भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन्। कतिपय अवस्थामा उनीहरुले दुवै पक्षका निम्ति खाना र आवासको व्यवस्था गर्नु परेको हुन्छ। त्यसवेला महिलाहरुले ती पक्षलाई शान्तिको लागि दुवै अग्रसर गराउन सँगै कुराकानी, संवाद गर्ने आवश्यकता दर्शाउन सक्दछन्। जुन कुरालाई दुवैपक्षले क्रमैसँग मान्दै जाने हुन सक्दछन्।
- द्वन्द्वरत दुवैपक्षवीच निष्पक्षता कायम गर्न

शुरुवातमा आर्थिक तथा सामाजिक सवालहरुमा छलफल चलाउनु पर्दछ। यसरी दुवै पक्षवीच स्वीकार्य वातावरण तय गरिसकेपछि महिला समूहरुले द्वन्द्व समाधानका अन्य क्षेत्रमा पनि संवाद अगाडि वढाउदै जानु पर्दछ। जसले स्थानीय तहदेखि नै द्वन्द्व समाधान गर्दै राष्ट्रियस्तरमै सामाजिक न्याय सहितको शान्ति स्थापनार्थ महिलाहरुको उल्लेख्य दवाव सृजना हुन पुग्दछ।

- महिला समूहहरुले समुदाय र राष्ट्रमा कस्तो किसिमको शान्ति चाहेको हो, त्यसलाई स्पष्टरुपले परिभाषित गर्दै अगाडि वढ्नु पर्दछ। त्यो शान्तिको परिभाषा सामाजिक न्याय र मानवअधिकार सहितको सकारात्मक शान्ति हुनु पर्दछ। तब मात्र त्यस शान्ति स्थायित्व प्राप्त गर्न सक्दछ।
- महिलाहरुले आफ्नो कुराहरुलाई सुन्ने अन्य पक्ष र निकायमार्फत् शान्तिको संजाललाई अगाडि वढाउँदै जानु पर्दछ।
- महिला विरुद्धका हिंसा र विभेदहरुको अन्त्यका लागि महिलाहरुले स्थानीय तहमा रहेका संयन्त्रदेखि राष्ट्रियस्तरका आयोग तथा अदालतहरुसमक्ष समेत आफ्ना कुराहरुलाई अगाडि वढाउनु पर्दछ। महिला अधिकार प्राप्तिमा आफूलाई एक इमान्दार कार्यकर्ता र अधिकाररक्षकको रुपमा स्थापित गर्नु पर्दछ। जसले गर्दा पीडित समुदायहरुको समर्थन र शान्ति स्थापनामा सहभागिता जुटाउन सकिन्छ।

४. शान्ति स्थापनाको लागि पीडित महिला मञ्च

द्वन्द्वपीडित महिलाहरुलाई एकै ठाउँमा भेला गरेर उनीहरुका विचारहरु आदानप्रदान गर्दा उनीहरुभित्र रहेको मनो-सामाजिक वेदनामा केही कमी आएको महसुस गर्दछन्। द्वन्द्वपीडित महिलाहरुको यथार्थ स्थिति उजागर हुँदा समुदायले पुन: त्यस्तो द:खद् स्थिति भोग्नु नपरोस् भन्ने अभिमत जनमानसमा पर्दछ। साथै, उनीहरुवीच हिंसात्मक द्वन्द्वका कारक तत्वहरु र त्यसलाई समाधान गर्ने उपायहरुका बारेमा समेत छलफल हुन पुग्दछ। जसले, शान्ति स्थापनाको लागि उल्लेख्य भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ। जबसम्म पीडित समुदाय आफै सक्रिय भएर समस्या समाधानका लागि अग्रसर हुँदैन, तबसम्म समस्याको स्थायी समाधान हुन कठिन हुन्छ। यसै कुरालाई मध्यनजर गर्दै इन्सेकले युद्धविराम लगत्तै विद्यमान हिंसात्मक द्वन्द्वले प्रत्यक्ष पीडित हुन पुगेका सर्वसाधारण जनतालाई एकै ठाउँमा भेला गरी उनीहरुको विचार सार्वजनिक गर्ने कामलाई सहजकरण गरेको थियो। इन्सेकले देशका ४७ वटा द्वन्द्वप्रभावित जिल्लाहरुमा पीडित महिलाहरुवीच अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरु संचालित गरी स्थानीय द्वन्द्वपीडित जनताहरुको विचारमा देशको हिंसात्मक द्वन्द्वलाई शान्तिमा रुपान्तरण गर्ने उपायहरु पहिचान गरेको छ। त्यस किसिमका अन्तरक्रिया कार्यक्रमहरुमा द्वन्द्वरत दुवै पक्षवाट पीडित भएका महिलाहरुको सहभागिता रहेको थियो।

इन्सेकले द्वन्द्वरत दुवै पक्षवाट पीडित महिलाहरुको मञ्चमार्फत् स्थानीय तहदेखि नै शान्ति संवादको शुरुवात गर्ने पहलहरु गरिरहेको छ। हाल नमूनाको रुपमा वर्दियाको राजापुर क्षेत्रका चार गाविस र सुर्खेतका चार गाविसमा द्वन्द्वपीडित महिला समूह गठन गरी मानवअधिकार र शान्ति शिक्षामार्फत् महिलाहरुलाई शान्ति स्थापना अभियानमा सरिक गराउँदै आएको छ।

इन्सेकले गठन गरेका ती समूहहरुमा दुवै पक्षबाट पीडित हुन पुगेका महिलाहरु एकै ठाउँमा बसेर शान्तिका लागि छलफल, अन्तरक्रिया गर्नुका साथै द्वन्द्वरत पक्षसमक्ष आफ्ना कुराहरु प्रस्तुत गरिरहेका छन्। कार्यक्रम संचालित क्षेत्र द्वन्द्वपीडित महिला समूहका अतिरिक्त युवा, बालबालिका तथा प्रौढ समूहहरु गठन भएका छन्।

समूहका सदस्यहरुले मानवअधिकार, द्वन्द्व, शान्ति र विकासका बारेमा छलफल गर्दछन्। द्वन्द्वरत पक्षलाई सो अनुरुप व्यवहार गर भनेर औंला ठड्याउने स्थितिमा उनीहरु पुगेका छन्। पीडित महिला मञ्चको सुन्दर पक्ष भनेको दुवै पक्षका पीडितहरु एकै ठाउँ बसेर द्वन्द्वले उत्पन्न गराएको पीडाबारे छलफल, अन्तरक्रिया गर्नु हो। उनीहरुको त्यस्तो पीडा सामूहिक बन्न पुगेको छ। समस्याको समाधान हिंसा होइन, संवाद हो भन्ने आवाज उठाइरहेका छन्। ती महिलाहरुले द्वन्द्वमा संलग्न आफ्ना परिवारका सदस्य, आफन्त, छरछिमेक वा अन्य जोसुकै नेपाली दाजुभाई र दिदीवहिनीलाई हिंसात्मक द्वन्द्वको शान्तिपूर्ण समाधानका लागि आव्हान गरिरहेका छन्।

जबसम्म पीडित समुदाय आफै सक्रिय भएर समस्या समाधानका लागि अग्रसर हुँदैन, तबसम्म समस्याको स्थायी समाधान कठिन हुन्छ।

समूहका सदस्यहरुको सक्रियतामा सामुदायिक विकास, सडक निर्माण र पूर्वाधार विकासका अन्य क्षेत्रमा द्वन्द्वरत दुवै पक्षको सहयोगमा कार्यहरु भएका छन्। कतिपय स्थानमा उपभोक्ता समूहमार्फत् सडक निर्माणका कार्यहरु भएको र त्यसमा विद्रोही पक्षले पनि जनता स्वयम् अगाडि बढेर संचालन गरिएका सरकारी तथा गैरसरकारी कार्यहरुमा सहयोग पुर्‍याएका उदाहरणहरु कार्यक्रम संचालित क्षेत्रमा पाइएका छन्। जनताको आवश्यकता, इच्छा र आकांक्षाविरुद्ध कोही पनि जान नसक्ने भएकाले द्वन्द्वपीडितहरु समूहमा आवद्ध भई शान्ति संवादको लागि दुवै पक्षलाई प्रभावकारीरुपले दवाब सृजना गर्ने कार्यमा लागेमा द्वन्द्वरत पक्ष शान्तिपूर्ण संवादको माध्यमबाट द्वन्द्व समाधानमा आउने छन् भन्ने यसले देखाउँछ। जसरी मौरीको चाका काढिँदा, घार रित्तो हुन पुग्दछ र सम्पूर्ण मौरीहरु पुन: एकतावद्ध भई प्रयत्न गर्दा अर्को चाका निर्माण हुन पुग्दछ, त्यसरी जनताहरु पनि युद्धले तहसनहस भएको देश पुनर्निर्माण गर्न, देशमा सकारात्मक शान्तिको स्थापना गर्न एकतावद्ध हुनुपर्ने, सामूहिक आवाज बुलन्द गर्नुपर्ने आवश्यकता टड्कारो वनेको छ।

यस्तो अभियानमा म र तँ, यसले र उसले गर्ने नभनी हामी सबै संलग्न हुनु आवश्यक छ। शान्तिका लागि यस किसिमका अभियानहरु संचालन गर्दा आ-आफ्नै ढंगले एक्लै-दुक्लै नभई सवैको साझा सवालको रुपमा समन्वय गरी संजाल निर्माणमार्फत् वढी भन्दा वढी जनसहभागिता हुनु पर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

१. इन्सेक, २०६० साउन, मानवअधिकार शिक्षामाला
२. राष्ट्रिय शान्ति अभियान, २०५९ फागुन, शान्तिपूर्ण उपायद्वारा द्वन्द्व रुपान्तरण
३. Dr. Eillen Borris, September 2002, Paper presented in TOT on peacebuilding Dhulikehl, Kavre, organized by National Peace Campaign
४. Responding to Conflict, 2000, Working with Conflict
५. SAFHR, 2002, Women Making Peace
६. TRANSCEND, 2000, Conflict Transformation by Peaceful Means

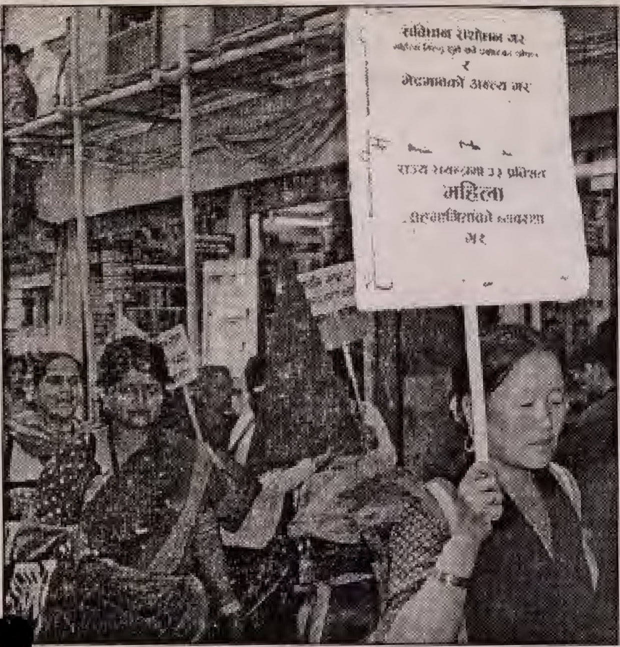

महिला आन्दोलन सामाजिक मुक्ति आन्दोलनको आधार हो, यो स्वतन्त्रता र समानताको पक्षमा प्रतिबद्ध मानवअधिकार आन्दोलन पनि हो। महिला सशक्तिकरणको लागि यो एउटा राजनीतिक लडाइँ पनि हो।

विश्व राजनीतिमा महिला सहभागिता

नेपाली परिप्रेक्ष्यमा विद्यमान चुनौती र सम्भावनाहरु

– विन्दा पाण्डे

राजनीति भनेको राज्यको नीति निर्माण गर्ने कुरा हो। समाजलाई कता लैजाने अथवा कस्तो बनाउने भन्ने विषयको दिशा निर्धारण गर्ने काम राजनीतिले गर्दछ। राज्यको नीति निर्माणको प्रकृया र अनुशरण गरेको नीतिको आधारमा राज्य प्रणालीको नामाकरण गर्न सकिन्छ कि त्यो राज्य प्रजातान्त्रिक हो वा निरंकुश, जनअधिकार युक्त हो वा एकाधिकारवाला।

आजको युग जनअधिकारयुक्त प्रजातान्त्रिक राज्य प्रणालीको युग हो। प्रजातान्त्रिक राज्य प्रणाली भनेको राज्यको नीति निर्माण र संचालनमा जनताको प्रत्यक्ष सहभागिताको कुरा हो। कुनै समूह वा जाति वा लिंगको प्रतिनिधित्व अरु कसैले गरिदिने वा उसको तर्फवाट अरु कसैले वोलीदिने भन्ने कुरा प्रजातान्त्रिक प्रणालीमा हुन सक्दैन।

प्रजातान्त्रिक राज्य व्यवस्थामा महिला सहभागिता भनेको राज्यको नीति निर्माणदेखि त्यस अनुसारको कार्ययोजना निर्माण, कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्यांकनका हरेक क्षेत्रमा समाजमा आधा जनशक्तिको रुपमा रहेका महिलाहरुको प्रत्यक्ष संलग्नताको कुरा हो।

कुनै पनि नागरिकले राजनीतिमा सहभागिता जनाउने पहिलो शर्त राज्यको नीति निर्माणको लागि आफ्नो प्रतिनिधि चुन्न र आफू प्रतिनिधिको रुपमा चुनिन पाउने अधिकारको ग्यारेन्टी हो। चुन्ने र चुनिन पाउने अधिकार पाइसकेपछि नीति निर्माण र कार्यान्वयनका अन्य प्रकृया र क्षेत्रमा सहभागी हुने र भूमिका निर्वाह गर्ने त्यसपछिको कुरा हो।

विश्व राजनीतिमा महिलाको चुन्ने-चुनिने अधिकार र सहभागिता

विश्व राजनीतिहरु नियाल्दा, पहिलो पटक चुन्ने र चुनिने अधिकार सन् १७८८ मा अमेरिकाका महिलाहरुले पाएका थिए। त्यसपछि विश्वकै दोस्रो र प्यासिफिक क्षेत्रको पहिलो देशको रुपमा अमेरिकाभन्दा एकसय पाँच वर्षपछि सन् १८९३ मा अष्ट्रेलियाका महिलाले यो अधिकार पाए। एसियाकै पहिलो देशका रुपमा मंगोलियाका महिलाले १९२४ र दक्षिण एसियाको पहिलो देशका रुपमा श्रीलंकाका महिलाले सन् १९३२ मा मताधिकार प्राप्त गरेका थिए। नेपाली महिलाहरुले भने यो अधिकार २००८ (सन् १९५१) सालमा मात्र प्राप्त गरे।

राजनीतिको वागडोर सम्हाल्ने राज्य प्रमुख र प्रधानमन्त्रीको रुपमा महिला निर्वाचित हुने क्रम भने एसियावाटै शुरु भएको पाइन्छ। सन् १९५३ मा मंगोलियाका शुहवतारिन याञ्मा विश्वकै पहिलो निर्वाचित महिला राष्ट्राध्यक्ष हुन्। सन् १९६० मा श्रीलंकाका सिरिमाओ भण्डारानाइके विश्वकै पहिलो र १९६६ मा भारतका इन्दिरा गान्धी दोस्रो महिला प्रधानमन्त्रीका रुपमा निर्वाचित भएका थिए। सन् १९९० को दशकपछि राज्य प्रमुख र सरकार प्रमुखको रुपमा महिलाहरु निर्वाचित हुने क्रममा तिव्रता आएको छ, तर एसिया प्यासिफिक क्षेत्रमा भने यसको गतिमा तिव्रता आउन अझै सकेको छैन।

नीति निर्माणको अर्को महत्वपूर्ण अंग भनेको संसद हो। हालको अवस्थासम्म आइपुग्दा संसदमा सवैभन्दा वढि महिला निर्वाचित भएको देश स्वीडेन हो, जहाँ ४५.३ प्रतिशत महिला रहेका छन्। विश्वका १३ वटा देशका संसदमा ३० प्रतिशतभन्दा वढि महिला सांसदहरु रहेका छन्, तर दुर्भाग्य यीमध्ये एउटा पनि देश एसियामा परेका छैनन्।

क्षेत्रगत रुपमा भन्दा नर्डिक मुलुकमा ३९.७ प्रतिशत महिला सांसद रहेका छन्।

वर्ष	महिला राष्ट्रप्रमुखको संख्या		महिला प्रधानमन्त्रीको संख्या	
	कुल	एसिया-प्यासिफिक	कुल	एसिया-प्यासिफिक
१९५०-१९५९	१	१	०	०
१९६०-१९६९	०	०	२	२
१९७०-१९७९	२	०	४	१
१९८०-१९८९	३	१	८	२
१९९०-१९९९	११	१	१६	६
स्रोत : सेन्टर फर एसिया प्यासिफिक विमेन इन पोलिटिक्स				

एसियाली देशमा यो संख्या १५.२ प्रतिशत रहेको छ। एसियाली मुलुकमा सबैभन्दा वढी महिला सांसद रहेको देश भियतनाममा २७.३ प्रतिशत छ भने औसत संख्याभन्दा वढि महिला सांसद हुने देशमा चीन (२१.८ प्रतिशत) र फिलिपिन्स (१७.८ प्रतिशत) रहेका छन्।

दक्षिण एसियामा महिला सांसदको संख्या अझै पनि १० प्रतिशतवाट उकालो लाग्न सकेको छैन। हालसम्मको अवस्थालाई हेर्दा, सबैभन्दा बढि ९.३ प्रतिशत महिला सांसद संख्या भुटानमा रहेको छ भने सबैभन्दा कम वंगलादेशमा दुई प्रतिशत रहेको छ।

हाम्रो देशमा यो संख्या प्रतिनिधि सभामा ५.९ प्रतिशत र राष्ट्रिय सभामा १५ प्रतिशत पुगेको छ। नेपाली राजनीतिमा महिला सहभागिता एसियाको औसत संख्यामा पुऱ्याउन समेत अरु धेरै मेहनत गर्नु पर्ने देखिन्छ, यद्यपी राजनीतिमा ३३ प्रतिशत महिला सहभागिताको नारा राष्ट्रिय मुद्दाको रुपमा स्थापित भने भएको छ।

नेपाली राजनीतिमा महिला सहभागिता

नेपालमा करीब ६ दशक लामो इतिहास वोकेको संगठित राजनीतिक महिला आन्दोलनले आफ्नो यात्रामा थरी-थरीका आरोह र अवरोहहरू पार गरेको छ। विभिन्न क्षेत्रमा महिला सहभागिता र आन्दोलनको दिशाको सन्दर्भमा विभिन्न छलफल, वहस र कार्यक्रमहरू अगाडि वढिरहेका छन्। एकाथरी मानिसको सोचमा महिला आन्दोलन, मात्र महिलाहरूको आफ्नो सरोकारको विषय हो। अर्काथरीका अनुसार "यो पुरुषका विरुद्ध परिलक्षित एउटा महिलावादी आन्दोलन हो।" तर, यी दुवै गलत सोच हुन्। वास्तवमा महिला आन्दोलन सामाजिक मुक्ति आन्दोलनको आधार हो, यो स्वतन्त्रता र समानताको पक्षमा प्रतिवद्ध मानवअधिकार आन्दोलन पनि हो। महिला सशक्तिकरणको लागि यो एउटा राजनीतिक लडाइँ पनि हो।

समाजमा रहेको रुढिवादी सोच र व्यवहारलाई पनि वेवास्ता गर्दै राणाशाही विरुद्धको आन्दोलनमा महिलाहरुले संगठित रुपमा नै साहसिक लडाइँ लडे र फलस्वरुप, ००८ सालमा चुन्ने-चुनिने अधिकार प्राप्त गरे। त्यही उपलव्धीलाई प्रयोग गर्दै साधना प्रधान पहिलो जन निर्वाचित महिला हुनुभयो भने ०१५ सालको आम निर्वाचनपछि द्वारिकादेवी ठकुरानी पहिलो महिला मन्त्री हुनुभयो। त्यस समय, पार्टी राजनीतिमा लाग्ने महिलाहरुको पंक्ति गणनायोग्य नै थियो। हाल देशमा विद्यमान हरेक राजनीतिक पार्टीलाई आजको अवस्थासम्म ल्याउन नेपाली महिलाहरुको श्रम र शक्ति राम्रै खर्च भएको छ। ३० वर्षे पंचायती व्यवस्था विरोधी आन्दोलनमा पनि महिला सहभागिता उल्लेखनीय नै रह्यो।

०४६ सालमा वहुदलीय व्यवस्था स्थापनार्थ भएको आन्दोलनको एउटा प्रमुख शक्ति वाममोर्चाको अध्यक्ष महिला नेता हुनुहुन्थ्यो।

दक्षिण एसियाको संसदीय राजनीतिमा महिला सहभागिताको अवस्था

जननिर्वाचित सभा

देश	निर्वाचन अवधि	जम्मा सदस्य संख्या	महिला सदस्य संख्या	महिला प्रतिशत
भुटान	छैन	१५०	१४	९.३
भारत	सेप्टेम्बर १९९९	५४३	४८	८.८
माल्दिभ्स	नोभेम्बर १९९९	५०	३	६.०
नेपाल	मे १९९९	२०५	१२	५.९
श्रीलंका	डिसेम्बर २००१	२२५	१०	४.४
वंगलादेश	अक्टोवर २००१	३००	६	२.०

माथिल्लो सभा

देश	तथ्यांक संकलन अवधि	जम्मा सदस्य संख्या	महिला सदस्य संख्या	महिला प्रतिशत
भुटान	.....	...	...	...
भारत	नोभेम्बर २००२	२४२	२५	१०.३
माल्दिभ्स	.....	...	...	...
नेपाल	जुन २००१	६०	९	१५.०
श्रीलंका	...	...	...	...
वंगलादेश	...	...	...	...

स्रोत: *विमेन इन न्यासनल पार्लियामेण्ट*

	तल्लो सभामा महिला %	माथिल्लो सभामा महिला %	औसतमा महिला %
नोर्डिक मुलुक (डेनमार्क, स्विडेन, नर्वे, फिनल्याण्ड)	३९.७	....	३९.७
अमेरिकन मुलुक	१७.७	१७.२	१७.६
युरोप (नोर्डिक मुलुकसहित)	१७.७	१४.२	१७.१
युरोप (नोर्डिक मुलुकवाहेक)	१५.६	१४.४	१५.४
एसिया	१५.४	१३.८	१५.२
सव सहारान अफ्रिका	१४.१	१५.६	१४.३
प्यासिफिक	१२.१	२५.९	१३.६
अरव राज्य	५.९	२.६	५.६

स्रोत : *विमेन इन न्यासनल पार्लियामेण्ट*

बहुदलीय व्यवस्थाको स्थापनापछि महिलाहरुमा राजनीतिक चेतना विकास मात्र होइन, राजनीतिमा उनीहरुको संख्यात्मक र गुणात्मक दुवै रुपमा सहभागिता बृद्धि भएको छ। विभिन्न राजनीतिक पार्टीको आन्तरिक संरचनादेखि संसदीय राजनीति र नागरिक समाजको तर्फवाट महिलाको राजनीतिक अधिकारको लागि हुने गतिविधिमा महिला सहभागिता व्यापक बृद्धि भएको छ। उच्च पदको हिसावले देशका दुई ठूला राजनीतिक पार्टीहरु नेकपा (एमाले)मा स्थायी समितिको सदस्य र नेपाली कांग्रेसमा उपसभापतिको तहसम्म महिला नेताहरु पुगेका छन्। प्राय: सबै राष्ट्रिय पार्टीहरुको केन्द्रीय तहमा महिलाको उपस्थिति रहेको छ। व्यवस्थापिकामा उपसभामुख र कार्यपालिकामा उपप्रधानमन्त्रीको तहसम्म महिलाहरु पुगेका छन्। यति हुँदाहुँदै पनि राजनीतिक पार्टीदिखि राष्ट्रको नीति निर्माणको तहमा उचित संख्यामा महिलाको सहज प्रतिनिधित्व र पहुँच पुग्न भने अझै सकेको छैन।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले कुनै पनि राजनीतिक पार्टीले राष्ट्रिय पार्टीको मान्यता पाउन संसदीय निर्वाचनमा पाँच प्रतिशत महिला उम्मेदवार उठाउनै पर्ने अनिवार्यता गरेको छ। तर, विगतका तीनवटा आम निर्वाचनमध्ये ०५६ को निर्वाचनमा मात्रै निर्वाचित हुने महिला सदस्य संख्या पाँच प्रतिशतवाट उकालो लाग्न सकेको पाइन्छ।

संसदमा हुने हरेक निर्णायक कारवाहीलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने अर्को ठाउँ संसदीय समिति हो। संसदमा छलफल हुने विधेयकदेखि जनसरोकारका विषयहरुमा छलफल हुने र त्यसलाई निर्णायक रुपमा सदनमा प्रस्ताव पेश गर्ने यी समितिहरुमा महिला सांसदहरुको सन्तुलित र समानुपातिक वितरण हुन सकेको छैन।

स्थानीय निकाय जनतासँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने निर्वाचित संस्था हो। यसको स्थानीय तहमा महिलाका धेरै भन्दा धेरै समस्याहरुसंग प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुन्छ। कूल चार लाख चौध हजार सोह्र सदस्यमा १०.६ प्रतिशत महिला प्रतिनिधि रहेको स्थानीय निकायमा अनिवार्य गरिएको भन्दा बाहेक अन्य पदमा महिला सहभागिता लगभग शून्य छ।

प्रतिनिधि सभामा सहभागिताको तुलनात्मक अवस्था

निर्वाचन वर्ष	०४८			०५१			०५६		
	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा
प्रतिनिधिसभा सदस्य संख्या	१९८	७	२०५	१९८	७	२०५	१९३	१२	२०५
प्रतिशत	९६.६	३.४	१००	९६.६	३.४	१००	९४.२	५.८	१००

स्रोत: *संसद सचिवालयको प्रकाशन, २००१*

राजनीतिक क्षेत्रमा विद्यमान चुनौती र सम्भावनाहरु

माथिका तथ्य र तथ्यांकलाई तुलना गरेर हेर्दा, नेपाली राजनीतिमा महिला सहभागिता बढ्दो भए पनि साह्रै गर्व गर्न सकिने अवस्थामा भने छैन। एसियाको औसत अवस्थामा पुग्नका लागि पनि अरु कडा मेहनत गर्नु देखिन्छ, तर यो मेहनत एक्लाएक्लै गरेर फेरी पनि पार लाग्नेवाला छैन। त्यसको लागि नेपाली महिला आन्दोलनले आफ्नो अगाडि रहेका चुनौतीहरुलाई गम्भिरतापूर्वक महसुस गर्दै रणनीतिक रुपमा सामना गर्न तयारी गर्नु पर्दछ।

संसदीय समिति

प्रतिनिधि सभा	कूल संख्या	महिला संख्या	महिला अनुपात
प्राकृतिक स्रोत साधन समिति	१९	२	१०.५३
वातावरण संरक्षण समिति	१५	१	६.६७
जनसंख्या तथा सामाजिक समिति	१५	१	६.६७
विकास समिति	१८	४	२२.२२
आन्तरिक व्यवस्थापन समिति, कानुन, न्याय, र संसदीय व्यवस्था समिति, संसदीय समिति, सार्वजनिक लेखा समिति र विदेश सम्बन्ध समितिमा महिला शून्यताको अवस्था रहेको छ।			
राष्ट्रिय सभा	**कूल संख्या**	**महिला संख्या**	**महिला अनुपात**
प्रतिनिधि न्याय समिति	१४	१	७.१४
सरकारी आश्वासन समिति	१३	३	२३.०८
दुर्गम क्षेत्र विकास समिति (महिला सभापति)	१५	१	६.६७
सामाजिक न्याय समिति (महिला सभापति)	१५	४	२६.६७

स्रोत: *संसद सचिवालयको प्रकाशन, २००१*

चुनौतीहरु

- ✓ राजनीतिक पार्टीहरुको नीति, कार्यक्रम र नेतृत्व आवश्यक मात्रामा जेण्डर सचेत हुन सकेको छैन। जसका कारण राजनीतिक वृत्तमा महिलाहरुलाई हेरिने दृष्टिकोण र गरिने व्यवहारमा परम्परागत मूल्य, मान्यता र सोच अझै हावी रहेको छ।
- ✓ राजनीतिक पार्टीका संयन्त्र/कमिटीहरु र राज्य संयन्त्रमा महिला सहभागिता बृद्धिले सामाजिक परिवर्तनमा पार्न सक्ने सकारात्मक प्रभावलाई राजनीतिक नेतृत्वले गम्भिरतापूर्वक आत्मसात गर्न सकेको छैन।
- ✓ पहिलाको तुलनामा राजनीतिक क्षेत्रमा संख्यात्मक र गुणात्मकरुपमा महिला नेता-कार्यकर्ताको संख्यामा बृद्धि भए पनि आमरुपमा यो संख्या अपेक्षित रुपमा विकास हुन सकेको छैन। भएका महिला नेता-कार्यकर्ताहरुमा पनि आफ्ना समस्या र आवश्यकतालाई दृढतापूर्वक स्पष्ट र तार्किकरुपमा राख्नु भन्दा पनि घुर्की र गुनासोको संस्कारमा परिवर्तन आउन सकेको छैन।
- ✓ राजनीतिकरुपमा सक्षम महिला कार्यकर्ताको आवश्यकतालाई पूरा गर्न राजनीतिक पार्टीहरु र राज्यसँग सुस्पष्ट सोचसहितको कार्यक्रम र योजना तर्जुमा हुन सकिरहेकों छैन।
- ✓ निर्वाचनमा संविधान र कानुनले तोकेको कोटा न्यूनतम हो र व्यवहारमा त्यसभन्दा बढि महिला उम्मेदवारी दिदै समाजमा उनीहरुको नेतृत्व स्थापित गराउँदै जानु पर्छ भन्ने सोचको विकास राजनीतिक वृत्तमा हुन

स्थानीय निकायमा महिला सहभागिता

निकाय	कुल संख्या	पुरुष संख्या	महिला संख्या	महिला अनुपात
जिल्ला विकास समिति	१११७	१०४७	७०	६.७
जिल्ला परिषद्	१००००	९८५०	१५०	१.५
नगरपालिका	४१४६	३३४०	८०६	१९.५
गाउँ विकास समिति	५०८५७	४६९४४	३९१३	७.७
गाउँ परिषद्	१८३८६५	१७९९५२	३९१३	२.१
वडा समिति	१७३०३१	१३७८२३	३५२०८	२०
जम्मा	४१४०१६	३६९९५६	४४०६०	१०.६

स्रोत: *महिला, कानुन र विकास मञ्च, २००१*

सकेको छैन।

- ✓ स्थानीय तहमा निर्वाचित महिला प्रतिनिधिहरुलाई उपयुक्त किसिमले प्रशिक्षित र परिचालित गर्दै महिला नेतृत्व विकास र स्थापित गराउने कुरामा उचित ध्यान पुग्न सकेको छैन।
- ✓ नेपाली महिला आन्दोलनका साझा विषयहरुको पहिचान गर्ने र कम से कम ती साझा विषयहरुमा सबै विचार र आस्था राख्ने महिला संघ/संगठन र महिला अधिकारवादी संघसंस्थावीच वृहत एकता र ऐक्यवद्धताको वातावरण अझै वन्न सकेको छैन।

संभावनाहरु

नेपाली राजनीतिमा महिला सहभागिताको अवस्था उत्साहजनक नभए पनि निराश हुनु पर्ने अवस्था पनि आएको छैन। दक्षिण एसियाली क्षेत्रलाई नै हेर्दा नेपालमा सामाजिक गतिविधिमा महिला सहभागिताको विकासमा तिव्रता रहेको महसुस गर्न सकिन्छ। राष्ट्रको नीति निर्माण, कानुन परिवर्तन र सामाजिक आन्दोलनमा जेण्डर अवधारणालाई महसुस गर्ने कुरामा बढि सहजता र सरलता रहेको छ। यो सामाजिक परिवेशलाई नेपाली महिलाहरुको समान अधिकार प्राप्तिको दिशामा उपयोग गर्दै राजनीति लगायत् सबै क्षेत्रमा महिला सहभागिताको वृद्धि र विकासका लागि महिला आन्दोलनले आफ्नो रणनीतिक दायित्वलाई पूरा गर्ने पर्छ। यसको लागि प्रतिक्रियात्मक हुनु भन्दा पनि अग्रगमनको योजनासहित निम्न क्षेत्रका काममा विशेष ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ।

- ✓ नेपाली महिलाको आधारभूत आवश्यकता र मागहरुको पहिचान गरी त्यसको प्राप्तिका लागि व्यवहारिक र रणनीतिकरुपमा गर्नु पर्ने कामको योजना र त्यसले पार्न सक्ने सकारात्मक परिवर्तनको सम्भावनालाई स्पष्टरुपमा अगाडि राख्नु पर्दछ। यस कामलाई आम र क्षेत्रगत दुवै रुपमा सोचिनु पर्दछ।
- ✓ राजनीतिक पार्टी र राज्यको नीति, कार्यक्रम, योजना, त्यसको अनुगमन र मूल्यांकन प्रकृयामा रहेको जेण्डर समस्यालाई पहिचान गरी त्यसमा गरिनुपर्ने परिवर्तनको लागि जेण्डर अवधारणासहितको खाका तयार गर्नु पर्दछ। यसो गर्दा सवै क्षेत्रमा महिलाको पहुँच र सहभागितामा संख्यात्मक वृद्धि मात्र होइन, गुणात्मक विकासको लागि समेत योजना वन्नु पर्दछ र क्षेत्रगत रुपमा नै लक्ष्य निर्धारण गरेर अगाडि वढ्नु पर्दछ।
- ✓ पहिचान गरिएका समस्या, आवश्यक परिवर्तनको योजना र निर्धारण गरिएको लक्ष्यको वारेमा आम जनताको वीचमा अभियान र सम्वन्धित क्षेत्रको नेतृत्वसँग तहगत रुपमा छलफल र अंन्तरकृयाको माध्यमवाट स्पष्ट पार्दै र सहमति कायम गर्दै जानु पर्दछ।
- ✓ सवै विचार र आस्था राख्ने महिला आन्दोलन वीच महिलासंग सरोकार राख्ने कम से कम न्यूनतम विषयमा वृहत एकता र ऐक्यवद्धताको विकास गरिनु पर्दछ। यसो गर्दा महिला अधिकारवादी संघसंस्थालाई पनि यस अभियानमा समेटेर लैजाने रणनीति वनाउनु पर्दछ।
- ✓ महिला विरुद्ध रहेका सबै किसिमका सामाजिक रुढिवाद, कुसंस्कार र कुरितीको विरुद्ध सामाजिक आन्दोलनलाई प्रभावित गर्दै सकारात्मक परिवर्तनको सुरुवातकर्ताको रुपमा महिला लगायत सबै क्षेत्रको नेतृत्वलाई व्यवहारिक रुपमा खरो उतार्न लागि पर्नु पर्दछ।
- ✓ महिलाहरुलाई विभिन्न तहको नेतृत्वमा लैजाने मात्रै होइन, नेतृत्वमा उनीहरुको उपस्थितिलाई प्रभावकारी र परिणाममुखी वनाउन उचित मार्ग निर्देशन, प्रशिक्षण र परिचालनको योजना वनाइ कार्यान्वयनमा जानु पर्दछ। यसको लागि राज्य संयन्त्र, राजनैतिक पार्टीहरु र सामाजिक आन्दोलनका विविध पक्षवीच समन्वय र सहकार्यको लागि पहल गरिनु पर्छ। "कसले गऱ्यो" भन्ने भन्दा पनि "के गरियो र के भयो" भन्ने विषयलाई प्राथमिकतामा राखेर अगाडि वढ्ने संस्कारको विकास गरिनु पर्दछ।

उल्लेखित कामहरु गर्ने सन्दर्भमा कम से कम महिला आन्दोलनको वीचमा मात्रै पनि एकता, समन्वय र सहयोग भयो भने राजनीतिमा मात्रै होइन, समाजका हरेक क्षेत्रमा महिलाको मर्यादित उपस्थिति र प्रभावकारी भूमिकामा वृद्धि र विकास हुँदै जाने कुरामा विश्वस्त हुन सकिन्छ।

नेपालका सञ्चार माध्यममा महिलाको अवस्था

- बन्दना राणा

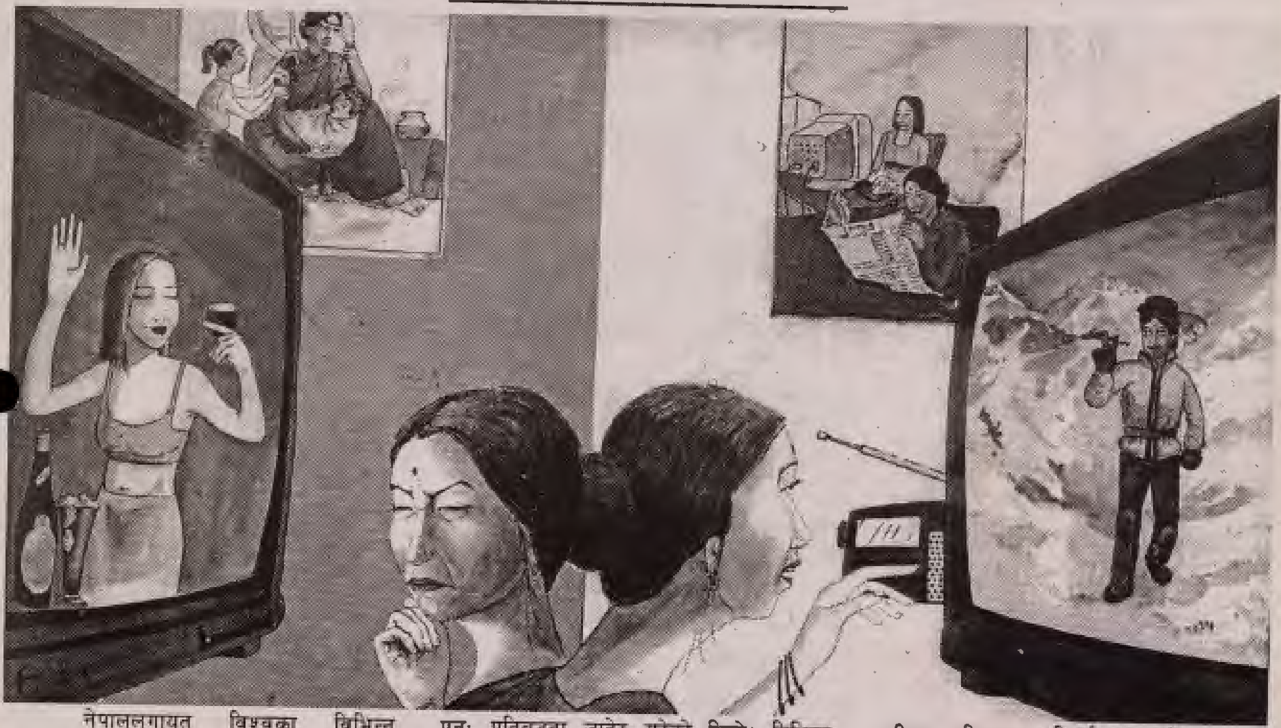

FWLD / TAF

नेपाललगायत् विश्वका विभिन्न राष्ट्रहरुले सन् २००० जुनमा सम्पन्न संयुक्त राष्ट्र संघीय साधारण सभा (वेइजिङ्ग प्लस फाइभ) को विशेष शत्रमा सन् १९९५ मा सम्पन्न चौथो विश्व महिला सम्मेलनद्वारा पारित वेइजिङ्ग घोषणापत्र तथा कार्ययोजनामा उल्लेखित लक्ष्य र उद्देश्यहरुप्रति आ-आफ्नो प्रतिवद्धता दोहोऱ्याए। कार्ययोजनाका उद्देश्य तथा प्रतिवद्धताहरुको पूर्ण कार्यान्वयन एवम् उपलब्धी हासिल हुन नसकेको तथ्यप्रति सरकारहरु सहमत भए। सरकारहरु यसको कार्यान्वयनलाई गति दिन तथा लैंगिक समानता, विकास एवम् शान्तिको पूर्ण प्रत्याभूतिका लागि स्थानीय, राष्ट्रिय, क्षेत्रीय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा कार्य गर्न सहमत भए। सरकारहरुले महिला र सञ्चार माध्यमका सन्दर्भमा, विशेष गरी अभिव्यक्ति तथा नीति-निर्माण प्रक्रियामा महिलाहरुको सहभागिता एवम् पहुँच वृद्धि र महिलाहरुद्वारा समाजमा निर्वाह गरिएको परिवर्तित सकारात्मक भूमिकाको सम्वर्द्धनका लागि प्रतिवद्धता दोहोऱ्याए।

नेपाल पनि उक्त साधारण सभाको एक पक्ष राष्ट्र थियो र वेइजिङ्ग कार्ययोजना पालना गर्न तथा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि पुनः प्रतिवद्धता जाहेर गरेको थियो। विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धताहरुका बावजुद, सञ्चार माध्यमका क्षेत्रमा महिला सहभागिता वृद्धि गर्ने वा नेपाली महिलाहरुको रुढीगत भूमिकामा परिवर्तन ल्याउने सवालमा नीतिगत परिवर्तनका लागि कुनै उल्लेखनीय कार्यक्रम तर्जुमा गरिएन।

अझै पनि बलात्कार, यौन दुर्व्यवहार, घरेलु हिंसा र अन्य प्रकारका महिला सम्बन्धी सनसनीपूर्ण सामग्रीहरुले समाचारहरुमा स्थान ओगटेकै छन्। यस्तो चित्रणले महिलामाथिको दमनलाई चुनौती दिनुको सट्टा त्यसलाई अझ बल पुऱ्याएको छ।

सहभागिता

विगत दशकमा भएको नवीन सञ्चार प्रविधिको विकास एवम् व्यापकता तथा विभिन्न नीजि सञ्चार संस्थाहरुको आगमनले छापा र विद्युतीय सञ्चार माध्यमहरुमा काम गर्ने महिलाहरुको संख्या वृद्धि भयो। तैपनि, सहभागिता एवम् नीति-निर्माणका सवालमा महिलाहरुले पुरुषसरह समानता हासिल गर्न भने सकेका छैनन्। महिलाहरुले नगन्य संख्यामा केही माथिल्ला पदहरु ओगटेको भएता पनि उच्च व्यवस्थापन अझै पनि पूर्णरुपले पुरुषप्रधान र पितृसत्तात्मक छ। महिलाहरु वढी मात्रामा रेडियो तथा टेलिभिजनमा खासगरी प्रस्तोता, उद्घोषक एवम् रिपोर्टरका रुपमा देखा परेता पनि कार्यक्रम निर्माण, सृजनशील र प्राविधक विभागहरु पुरुषप्रधान छन्। त्यस्ता विभागहरुमा लैंगिक विभेद अत्यधिक मात्रामा देखिन्छ। नीति निर्माण वा सञ्चारमाध्यम अनुगमनका लागि गठित आयोग, वोर्ड वा समितिहरुमा महिलाहरुको

उपस्थिति भर्खरै मात्र शुरुवातको रुपमा देखिएको छ। एक-अर्कासँग द्रुतरुपमा सूचना तथा श्रोतहरु आदान-प्रदान गर्न र सम्बन्ध एवम् सञ्जाल विकास गर्न अवसर प्रदान गर्ने नयाँ खाले सूचना तथा सञ्चार प्रविधिहरु देखा परेका छन्। तर, यो नयाँ सञ्चार क्षेत्रमा महिलाहरुको स्थिति निकै पछाडि छ। राष्ट्रिय जनगणना, ०५८ अनुसार, सञ्चार क्षेत्रमा महिला सहभागिता १२ प्रतिशत मात्र छ। खासगरी दूरसञ्चारका आधारसंरचनाहरुको अपर्याप्तता तथा धान्न नसकिने स्थितिका गरिब र कम शहरीकरण भएका क्षेत्रमा रहेका महिलाहरुका लागि यो नयाँ माध्यमसम्मको पहुँच निकै कठिन छ। दक्षता एवम् तालिमको अभाव र भाषाको अज्ञानता पनि प्रमुख बाधकको रुपमा तेर्सिएका छन्।

चित्रण

सञ्चार माध्यममा महिलाहरुसँग सम्बन्धित सवालहरुको लेखन वा चित्रण केही वर्ष यता तुलनात्मकरुपमा सुधारिएको र बढ्दो छ। यद्यपि थोरै भए पनि, महिला सम्बन्धी समाचारहरुले सम्पादकीय, फिचर, अग्रपृष्ठ समाचार आदिमा वेलावखत महत्वपूर्ण स्थान पाउन थालेका छन्। अझै पनि बलात्कार, यौन दुर्व्यवहार, घरेलु हिंसा र अन्य प्रकारका महिला सम्बन्धी सनसनीपूर्ण सामग्रीहरुले समाचारहरुमा स्थान ओगटेकै छन्। यस्तो चित्रणले महिलामाथिको दमनलाई चुनौती दिनुको सट्टा त्यसलाई अझ बल पुऱ्याएको छ।

विगत वर्षहरुमा केही सञ्चार माध्यमबाट भएका महिलाप्रतिको नकारात्मक चित्रण एवम् प्रस्तुती सक्रिय महिला समूहहरुको जोडदार विरोधका कारण उजागर भएका छन्। तर पनि, सञ्चार माध्यमहरुले विकास प्रक्रियामा महिलाको योगदान अथवा उनीहरुको व्यावसायिक व्यक्तित्व कमै मात्र प्रस्तुत गरेको पाइन्छ। उनीहरु अद्यापि प्रमुख रुपले पीडित, तल्लो दर्जाका, आश्रित, पराधिन, व्यक्तित्वहीन, त्यागी आमा र श्रीमती वा कुनै वस्तुका रुपमा चित्रित छन्। सञ्चार माध्यममा पुरुष र महिला दुवैको संलग्नतामा महिलाका सवालहरुको मूल्यांकन र विश्लेषणको अभावले सञ्चार माध्यममा महिलाको शोषित एवम् अपमानजनक चित्रणले निरन्तरता पाएको छ।

कुनै पनि सञ्चार आचारसंहिता उल्लंघनको आधिकारिक अनुगमन गर्ने निकाय प्रेस काउन्सिल हो। तर, यसले प्रायः साधारण सञ्चार सवालहरुलाई मात्र सम्बोधन गर्दछ। सञ्चार माध्यमद्वारा सम्प्रेषित महिलाहरुको छविलाई सुधार गर्न यसले खासै चासो लिएको देखिँदैन। यद्यपि, सञ्चार क्षेत्रमा महिला तथा लैंगिक विषयलाई अनुगमन गर्ने कार्यको शुरुवात भने भएको छ। यसलाई सकारात्मक रुपमा लिनु पर्दछ। यति हुँदाहुँदै पनि अपशोचको कुरा - प्रेस काउन्सिलमा महिला प्रतिनिधित्व छैन।

सञ्चार माध्यमहरूमा महिला सहभागिता बृद्धि भइरहेको छ तर पनि रुढीगत मनोवृत्ति, यौन दुर्व्यवहार, नियुक्ती तथा बढुवामा विभेदपूर्ण व्यवहार, परम्परागत लैंगिक उत्तराधिकार प्रथा, काम गर्ने महिलाहरूका लागि सहयोगी संयन्त्रहरूको अभाव आदि अवरोधको रूपमा खडा छन्।

श्रम विभाजन र काम गर्ने वातावरण

कुनै बेला राजनीति र आर्थिक सवालको रिपोर्टिङ् गर्ने कुनै महिला फेला पार्नु लगभग असम्भव थियो। अहिले यस्ता सवालमा रिपोर्टिङ् गर्ने केही युवा महिलाहरु देखा परेका छन्। तैपनि, प्रायः सञ्चार संस्थाहरुमा समाचार सामग्री संकलन विधि तथा स्थान दिइने सवालमा अझै पनि लैंगिक विभेद अत्यधिक देखिन्छ। अझै पनि, महिलाहरु संस्कृति, कला, जीवनशैली जस्ता "नरम सवालहरु" का लागि नियुक्त गरिन्छन् जबकी पुरुषहरुलाई बढी "वास्तविक सवालहरु" ठानिने राजनीति, आर्थिक क्षेत्रका विषयमा काम गर्न नियुक्त गरिन्छ।

सञ्चार माध्यमहरुमा महिला सहभागिता बृद्धि भइरहेको छ तर पनि रुढीगत मनोवृत्ति, यौन दुर्व्यवहार, नियुक्ती तथा बढुवामा विभेदपूर्ण व्यवहार, परम्परागत लैंगिक उत्तराधिकार प्रथा, काम गर्ने महिलाहरुका लागि सहयोगी संयन्त्रहरुको अभाव आदि अवरोधको रुपमा खडा छन्। यस्ता अवरोधले महिलाहरुलाई सञ्चार माध्यममा काम गर्न तथा नीति-निर्माणको जिम्मेवारी ग्रहण गर्नबाट रोक्दछन्। तथ्य पुष्टि गर्नका लागि कुनै आधिकारिक अनुसन्धान नभएता पनि, सञ्चार संस्थाहरुमा यौन दुर्व्यवहारका घटना व्यापक रुपमा हुने गरेको धेरैले महसुस गरेका हुन्। यस्ता दुर्व्यवहारहरु नै महिलाहरुलाई सञ्चार क्षेत्रमा विशिष्ट स्थान ग्रहण गर्नबाट नियन्त्रण एवम् बञ्चित गर्ने साधन बनेका छन्।

केही सकारात्मक पहलहरु

यस्तो नैराश्यतापूर्ण स्थितिका बाबजुद कतिपय सञ्चार संस्थाहरुले लैंगिक एकीकरणलाई प्रश्रय दिन केही अग्रगामी कदमहरु चालेका छन्। देशका विभिन्न स्थानमा सञ्चारकर्मीहरुका लागि लैंगिक विषयमा तालिम संचालन गरिएका छन्। विगत केही वर्षमै ठूलो संख्यामा सञ्चार संस्थाहरुको उदय भएको छ। महिला सहभागिता बृद्धि गर्नका लागि यस्ता संस्थाहरुको विशेष नीति नभए तापनि यिनीहरुले महिलाहरुको सहभागितालाई प्रोत्साहन दिएका छन्। यसले सञ्चारका क्षेत्रमा तालिम/प्रशिक्षण लिने महिलाहरुको संख्यामा वृद्धि गराएको छ। यस्ता संस्थाहरुले आफ्नो पाठ्यक्रमअन्तर्गत लैंगिक र महिला सम्बन्धी विशेष कक्षाहरु पनि समावेश गरेका छन्। त्यसैगरी पूर्णरुपमा महिलाहरुका लागि मात्र पनि तालिम कार्यक्रम संचालित छन्। यस्ता सकारात्मक कदमहरुलाई बढावा दिनु आवश्यक छ। लैंगिक सवालहरुलाई मूलप्रवाहमा ल्याउने उद्देश्यले हरेक महिना महिलासँग सम्बन्धित सवालहरुमा विभिन्न लेखमालाहरु प्रकाशित छन्। यस्ता लेखमालाका लेखहरुलाई दैनिक तथा साप्ताहिक पत्रपत्रिकाद्वारा उचित महत्व प्रदान गरिएको छ। त्यसैगरी महिला सवालसम्बन्धी केही प्रकाशनहरु र सञ्चार माध्यमहरु पनि छन्। यस्ता सञ्चार माध्यम र प्रकाशनहरु शैक्षिक तथा सचेतन साधनका रुपमा प्रयोग गरिएका छन्। छापा माध्यमहरुको सूचारुरुपले अनुगमन गरिएको र पत्रकारहरुलाई महिलाहरुमाथि नकारात्मक असर पुग्ने प्रतिवेदन तथा सञ्चार सामग्रीहरुका विरुद्धमा संवेदनशील बनाइएको छ। विद्युतीय सञ्चार माध्यमहरुको अनुगमन कार्य पनि शुरु गरिएको छ।

विद्यमान पितृसत्तात्मक नेपाली समाजमा प्रतिवद्ध महिला संगठनहरु तथा अभियानहरुबाट भएका यस्ता सम्पूर्ण प्रयासहरुले गर्दा महिलाहरुको सबलीकरणका दिशामा केही सकारात्मक संकेत देखिएका छन्। तथापि, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा गरिएका प्रतिवद्धताहरुलाई यथार्थमा रुपान्तरण गर्न अझ मजबुद राजनीतिक इच्छाशक्ति र अझ सशक्त आवाज जरुरी छ। ●

विकासको मूलप्रवाहमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिताको सवाल

– सुजिता शाक्य

मानव सभ्यताको आरम्भ कालमा समाजको अगुवाका रूपमा रहेको महिला समुदाय समाजमा वर्गभेदको शुरूवातसँगै पुरूषहरूको तुलनामा निकै पछि परेको छ। सबै प्रकारका भेदभाव विरूद्धको संघर्ष थालनी भएको सयौं वर्ष बितिसक्दा पनि महिलाहरू अझै विश्वका अधिकांश भू-भागमा पुरूषहरूसरह विकासको मूलप्रवाहमा सहभागी बन्न पाइरहेका छैनन्। त्यसमाथि नेपालजस्तो विकासोन्मुख देशमा त महिलाहरूको अवस्था अत्यन्त दयनीय नै छ। जनसंख्याको आधाभन्दा बढी हिस्सा (५०.०३%) ओगटेका नेपाली महिलाहरूको अवस्था लैंगिक विकास सूचकांकका दृष्टिले समेत अत्यन्त दयनीय छ।

नेपालको संस्थागत विकास प्रक्रियामा नंवौं योजना सम्पन्न भई दशौं योजना लागू भइसक्दा पनि मानवीय विकासका क्षेत्रमा अपेक्षित सुधार आउन सकेको छैन। विकासको मूलप्रवाहमा महिला समुदायको सक्रिय सहभागिताविना मुलुकले विकास रणनीतिमा अपेक्षित सफलता समेत हासिल गर्न सक्दैन भन्ने कुरा अहिलेसम्मको अनुभवले स्पष्ट पारिसकेको छ। यही यथार्थलाई महसुस गरी दशौं योजनाले दीगो आर्थिक बृद्धि र गरिबी निवारणको लक्ष्य हासिल गर्न महिलाविरुद्धका सबै भेदभावहरु उन्मूलन गर्दै महिला विकासको परिसूचकमा स्पष्ट वृद्धि गर्ने लक्ष्य अघि सारेको छ।

राष्ट्रिय योजना आयोगले दशौं योजनामा महिलाहरु सम्बन्धी, लैंगिक विकास सूचकाङ्क ०.५५०% र लैंगिक सशक्तिकरण मापन ०.५००% मा पुऱ्याउने लक्ष्य अघि सारेको छ। यसका लागि नीति निर्माणमा महिलाको उल्लेख्य सहभागिता आवश्यक पर्ने मान्यताअर्न्तगत योजना अवधिसम्म नीति निर्माणमा महिला सहभागिता कम्तिमा २०% पुऱ्याउने लक्ष्य समेत अघि सारेको छ। यस प्रकारको नीतिको सफल कार्यान्वयनपश्चात् पनि नेपालमा पुरूष र महिलाबीचको विभेद लामो समयसम्म कायम नै रहने देखिन्छ। त्यसमाथि बनेका योजनाहरूको कार्यान्वयनमा देखिने गरेको कमजोर पक्षलाई दृष्टिगत गर्ने हो भने, समस्या

जस्ताको त्यस्तै रहने देखिन्छ। यस अर्थमा विकासको मूलप्रवाहमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिताको सवाल अत्यन्त सामयिक विषय हो।

महिला विकास र सशक्तिकरणका लागि सरकारको रणनीति

महिलालाई विकासको मूलप्रवाहमा सामेल गराउने क्रममा नेपालको पञ्चवर्षीय योजनामा महिलाको विषय छैठौं योजनादेखि समावेश गर्न थालेको थियो। तर, शुरूका योजनाहरूमा महिलाहरूलाई कल्याणकारी अवधारणा वा दयाका पात्रका रूपमा केही सुविधाहरू उपलब्ध गराउने सोच राखेको पाइन्थ्यो। महिला विकास तथा सहभागिता बृद्धिका दृष्टिकोणले हेर्ने हो भने, नवौं र दशौं योजनाहरूलाई अधिकारमुखी अवधारणाबाट प्रस्तुत गरिएको छ। त्यसैले पनि यो महिलाहरुको सशक्तिकरण तथा विकासको लागि ज्यादै महत्वपूर्ण दस्तावेजको रूपमा रहेको छ। दशौं योजनाले नवौं योजनालाई नै निरन्तरता दिने सोंच अनुसार यसलाई विस्तारित रूपमा ल्याएको छ।

नवौं योजनाको समग्र उद्देश्य गरिबी निवारण र मानवीय संसाधन विकास रहेको थियो। त्यसका लागि महिला वर्गलाई प्रमुख लक्षित समूहको रूपमा लिएको थियो। यही वास्तविकतालाई आधार मानी नवौं योजनामा महिलासम्बन्धी पहिलो उद्देश्य समानतामूलक प्रजातान्त्रिक समाज निर्माणका लागि महिलालाई विकासको विभिन्न क्षेत्रहरुमा सक्रिय सहभागी बनाउने र दोश्रो उद्देश्य महिलाको राजनीतिक, आर्थिक र सामाजिक क्षेत्रमा पहुँच वढाउने तथा यो पहुँचलाई प्रभावकारी वनाउन कानुनमा महिलाको समान अधिकार हुने गरी सुधार गर्ने रहेको थियो। त्यसैगरी नीति तथा कार्यनीति मूलप्रवाहमा समाहित गर्ने रहेको थियो, जसअनुसार,

- महिलाहरूलाई राष्ट्रिय विकासको मूलप्रवाहमा समाहित गर्नका लागि राष्ट्रिय तथा क्षेत्रगत विकासका नीतिहरु, लक्ष्य तथा कार्यक्रमहरु स्पष्ट किटान गरिने।
- राष्ट्रिय लेखा परिपाटीलाई पुनरावलोकन गरी महिलाले गरेको घरेलु श्रम समेतको योगदानको वैज्ञानिक र वस्तुपरक मूल्याङ्कन गरिने।
  महिला विकास कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी समन्वय एवम् कार्यान्वयनका लागि विद्यमान संस्थागत संरचनाको सुदृढीकरण, विस्तार र विकास गरिने। यसैगरी महिला विकाससँग सम्वन्धित सवै निकाय, संस्था र स्थानीय निकायहरुसित पनि प्रभावकारी समन्वय स्थापित गरिने।
- राष्ट्रिय विकासमा महिला सहभागिता मापन गर्न सूचकहरुको (Gender Disaggregated Indicators) निर्माण एवम् परिमार्जन गरी अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कार्यलाई प्रभावकारी ढंगमा अघि वढाइने कुराहरू उल्लेख थियो।

यसमध्ये केही कुराहरू कार्यान्वयन नभएको कारणले नै दशौं योजनामा यसलाई निरन्तरता दिने कुरा अघि सारिएको छ।

वढ्दो जनसंख्या बृद्धिदर मानवीय विकासका क्षेत्रमा गम्भीर चुनौती वन्दै आएको छ। आर्थिक बृद्धिदरको तुलनामा जनसंख्या वृद्धिदर वढी हुँदाको अवस्थामा विकासको प्रतिफल समेत ऋणात्मक वन्न पुग्दछ। जनसंख्यालाई सन्तुलनमा राख्नको लागि महिलाहरूको प्रजनन अधिकारलाई स्थापित गराउने र प्रभावकारी कार्यान्वयन गराउनु अत्यावश्यक हुन्छ। एउटा स्वस्थ परिवारले मात्र देशको आर्थिक तथा सामाजिक विकासमा अर्थपूर्ण योगदान पुऱ्याउन सक्दछ। यसको लागि महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यको कार्यक्रमलाई महत्वका साथ वहुसंख्यक जनताबीच विस्तारितरूपमा पुऱ्याउनु अत्यावश्यक छ। प्रजनन स्वास्थ्यलाई सफल वनाउन महिला शिक्षा र साक्षरता कार्यक्रमको सफलता पनि अपरिहार्य छ।

कृषिमा महिला श्रमको सहभागिता पुरूषको तुलनामा निकै नै धेरै रहेको छ। कृषि क्षेत्रमा महिला श्रमको उत्पादकत्व वृद्धि गरी समग्र आर्थिक बृद्धिमा योगदान पुऱ्याउन सकिन्छ। देशको आधाभन्दा वढी जनसंख्या महिला रहेको र महिलाहरूको पारिवारिक आयमा कम पहुँच रहेको सन्दर्भमा उनीहरूको सम्पत्ति तथा भूमिमा अधिकार हुनुपर्ने, स्वआर्जन गरी आत्मनिर्भर वनाउन तालिम लगायत् अन्य विभिन्न लक्षित कार्यक्रमहरूको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट आय आर्जन एवम् सामाजिक न्याय प्रवर्द्धनमा योगदान पुऱ्याउन सकिने कुरालाई ज्यादै नै महत्वका साथ उठाएको छ। त्यस्तै कार्यान्वयनस्तरमै महिलाहरूको प्रत्यक्ष सहभागिता वृद्धि नगरी महिलासम्वद्ध कार्यक्रमले गति लिन नसक्ने हुनाले स्थानीयस्तरमा संचालन हुने महिला सशक्तिकरण लगायत् गरिवी निवारण तथा आय आर्जनका सवै तहका कार्यक्रमहरूमा महिलाहरूको सहभागिता बृद्धिवाट उनीहरूको आर्थिक एवम् सामाजिक स्तरलाई सुधार गर्न तथा लैंगिक समानताको स्तरमा सुधार गर्न सहयोग पुऱ्याउने कुरा उल्लेख गर्दै दशौं योजनाले महिला विकासको रणनीति निम्नानुसार तय गरेको छ:

आर्थिक स्रोत-साधनमा पहुँच र नियन्त्रण तथा अवसरको उपभोगसम्बन्धी पुरुष र महिलाबीचको स्थिति झल्काउने केही सूचकहरु

क.स.	विषय	पुरुष (% मा)	महिला (% मा)
१.	जनसंख्या	४९.९६	५०.०३
२.	औसत आयु (वर्षमा)	६१.८	६२.२
३.	साक्षरता (१५ वर्ष माथिको लागि)	६२.२	३४.६
४.	मन्त्रिपरिषदमा सहभागिता	९४.४५	५.५५
५.	प्रतिनिधिसभाको सदस्य	४९.१५	५.८५
६.	राष्ट्रियसभाको सदस्य	८६.६७	१३.३३
७.	निजामती सेवामा सहभागिता	९१.४५	८.५५
८.	न्यायाधीश	९७.९६	२.०४
९.	शिक्षक	७४	२६
१०	सञ्चार क्षेत्रमा सहभागिता	८८	१२
११.	वैदेशिक रोजगारीमा सहभागिता	८९.१५	१०.८५
१२.	भूमिमाथिको स्वामित्व	८९.१६	१०.८३
१३.	घरमाथिको स्वामित्व	९४.४९	५.५१
१४	कृषि उत्पादनमा योगदान	३९.५	६०.५

स्रोत: जनगणना, ०५८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

१. महिला वर्गको सहभागितामा सम्बद्ध क्षेत्रगत नीति तथा महिला लक्षित कार्यक्रमहरूको तर्जुमा कार्यान्वयन, समन्वय, मूल्याङ्कन र अनुगमन प्रक्रियालाई समन्वयात्मक रूपमा प्रभावकारी बनाउने।

२. स्थानीयस्तरमा संचालन गरिने गरिवी निवारण एवम् आयआर्जन लगायत्का आयोजनाको सबै चक्रमा महिलाको सहभागिता बृद्धि गर्ने।

३. सबै वर्ग एवम् तहमा लैंगिक समानताको चेतना अभिबृद्धि गर्ने।

४. महिला विरूद्धका भेदभावपूर्ण कानुनलाई समानता र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताको आधारमा संशोधन गर्ने।

उपरोक्त रणनीति प्राप्तिका लागि प्रभावकारी नीति तथा कार्यनीति अघि बढाइनु पर्दछ। नीति तथा कार्यक्रमका दृष्टिले महिला विकास तथा सशक्तिकरण सम्बन्धी श्री ५ को सरकारको कार्ययोजना अत्यन्त कमजोर रहने गरेको छ। लैंगिक मूलप्रवाहीकरणको विषयलाई क्षेत्रगत मन्त्रालयको साझा उत्तरदायित्वको रूपमा लिने नीति अघि सारिएको भए पनि विषयगत मन्त्रालयको बीचमा समन्वय स्थापित हुन सकेको देखिँदैन। यसैगरी महिलालाई विकासको प्रक्रियामा आवद्ध गर्नका लागि राष्ट्रिय योजना आयोगले सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्ने कुरा राम्रो देखिए पनि योजना आयोगको भूमिका नै कार्यान्वयन प्रक्रियामा असर पार्न सक्ने किसिमले स्थापित हुन सकेको देखिदैन। केन्द्रदेखि ग्रामीणस्तरसम्म राजनीतिक, प्रशासनिक तथा आर्थिक क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता वृद्धिको कुरा अघि सारिएको भए पनि त्यस सम्बन्धी नीतिगत, कानुनी र संरचनागत व्यवस्था भएको देखिँदैन। राष्ट्रिय महिला आयोगलाई देशको लैंगिक समानतामा सुधार ल्याउन कानुनी अधिकारप्राप्त सशक्त निकाय बनाउने मान्यतालाई स्वीकार गरिएको भए पनि आयोगको कानुनी हैसियतसमेत तदनुरूप व्यवस्थित हुन सकेको छैन। यस्तो अवस्थामा क्षेत्रगत मन्त्रालयका महिला विकाससम्बन्धी कामका बीचमा नै आवश्यक समन्वय हुने अवस्था देखिँदैन। यस प्रकारको अवस्थामा सुधार नगरी बनाइएका कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन सक्दैन।

स्थानीय विकासमा महिला सहभागिताको उल्लेखनीय प्रभाव देखिन थालेको पक्षलाई महसुस गरी श्री ५ को सरकारले स्थानीयस्तरमा संचालन गरिने गरिबी निवारण र आय आर्जनको कार्यक्रममा महिलाको उल्लेख्य सहभागिता गराउनुपर्ने नीतिलाई स्वीकार गरेको छ। यस प्रकारको नीतिलाई कार्यान्वयन गर्न रोजगारी, व्यवसायिक प्रविधि र श्रोत-साधनको बाँडफाँडमा महिलाको पहुँच बढाउने नीति तत्काल अवलम्वन गर्न सक्नु पर्दछ। तर, अहिलेसम्म पनि यस दिशामा खासै पहल हुन सकेको देखिँदैन। हिंसात्मक गतिविधिका कारण विस्थापित हुन पुगेका र एकल महिलाहरूलाई सीपमूलक तालिम दिई स्वरोजगार उन्मुख गराउनुका साथै रोजगार सृजनाका लक्षित कार्यक्रमहरूका अवसरहरू तथा लघु ऋणमा पहुँच बढाइने नीति अघि सारिए पनि त्यो लक्षित समूहसम्म प्रभावकारीरूपमा अघि बढ्न सकेको छैन। स्थानीय निकाय एवम् गैरसरकारी संघसंस्था समेतको संलग्नतामा महिला सशक्तिकरण, लैंगिक मूलप्रवाहीकरण एवम् समानतासम्वन्धी विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गर्ने नीति पनि स्थानीय निकाय जनप्रतिनिधिविहीन बन्न पुगेका कारणले अघि बढ्न सकेको छैन। लक्षित कार्यक्रमको छनौट, संचालन एवम् प्राप्त उपलब्धीको बाँडफाँडमा महिलाको सक्रियता अभिबृद्धि गर्ने कुरा विकासको मूलप्रवाहमा महिलाको पहुँच नै कमजोर बन्न गएका कारणले अघि बढ्ने अवस्था देखिँदैन।

परम्परागत तथा लघुताभाषमा आधारित धार्मिक, सामाजिक र आर्थिकरूपमा लैंगिक असमानता विरूद्ध एवम् महिला अधिकारबारे जनचेतना अभिबृद्धि गर्न गैरसरकारी संस्था, सामुदायिक संस्था तथा नागरिक समाजलाई नै परिचालन गरिने नीति पनि मुलुकमा द्वन्द्वका कारणले प्रभावकारी बन्न सक्ने अवस्था छैन। ग्रामीण क्षेत्रमा सक्रिय उपरोक्त संस्थाहरूको भूमिका माओवादी आन्दोलनका कारण शहर केन्द्रित बन्दै गइरहेको छ। यस प्रकारको अवस्थालाई दृष्टिगत गरी विकास प्रक्रियामा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागितालाई सुनिश्चित गर्नका लागि पनि वर्तमान राजनीतिक द्वन्द्वको समाधान अपरिहार्य छ।

दशौं योजनामा लैंगिक समानताको आधारमा कानुन संशोधन र आवश्यक कानुन निर्माण गर्ने नीति अघि सारिएको छ। तर, जनप्रतिनिधि संस्थाको अभाव र संवैधानिक प्रक्रियाको अवरोधका कारणले त्यो प्रक्रिया पनि अघि बढ्न सक्ने अवस्था छैन। उद्योग क्षेत्रमा महिलाहरूलाई मूलप्रवाहीकरण गर्न उद्योग नीति, श्रम ऐन तथा करसम्बन्धी कानुनी प्रावधानहरूलाई समयसापेक्ष बनाउने कुरा पनि संवैधानिक प्रक्रियाको अभावमा अवरूद्ध बन्न पुगेको छ। यस्तो अवस्थामा विकासको मूलप्रवाहमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिता प्राप्त गर्ने कुरा निकै कठिन कुरा हो। संवैधानिक प्रक्रिया अवरूद्ध भएको अवस्थामा उपरोक्त नीति र कार्यनीतिलाई सफल बनाउने कुरा असम्भव प्राय: देखिन्छ। त्यस विषयमा सम्बद्ध निकायको ध्यान अहिलेसम्म पनि पुगेको देखिँदैन।

महिला विकास सम्बन्धी सूचकांक

क्र.सं.	सूचकांक	नवौं योजना अघिको अवस्था	नवौं योजना समाप्त हुँदाको अवस्था
१.	औसत आयु (वर्षमा) जनसंख्या	५३.०५	६२.२
२.	साक्षरता (%)	३०	३४.६(राष्ट्रिय योजना आयोगको अनुमान)
३.	मातृ मृत्युदर (प्रतिलाख)	५३९	४१५
४.	शिशु मृत्युदर (१००० जन्ममा)	१६१.६	६४.२
५.	प्रजनन दर	४.६%	४.१%
६.	प्रजनन अवस्थामा स्वाथ्य सेवा उपलब्धता	७.४%	१०.८%
७.	परिवार नियोजन साधनको प्रयोग	२४.१%	३८.८%
८.	स्थानीय निकायमा महिला सहभागिता	२०%	२०%
९.	प्रतिनिधिसभा	३.४१%	५.८५%
१०.	राष्ट्रियसभा	८.३३%	१३.३३%
११.	शिक्षक	१३.७%	२०.५%
१२.	कृषि	६३%	६५%

स्रोत: नवौं योजना तथा जनगणना, ०५८

विकासको मूलप्रवाहमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिताको सवाल

विकासमा महिला सहभागिता अपरिहार्य छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुँदै गएको छ। तर, महिला सहभागिताको स्तर कुन रूपमा हुने भन्ने विषयमा अझै पनि अन्यौलता विद्यमान छ। विगतमा महिला सहभागिता स्वेच्छिक प्रतिनिधित्वको कुरा रहेको थियो। बहुदलीय व्यवस्थाको स्थापनापश्चात् महिला सहभागिताका क्षेत्रमा एकहदसम्म चासो बढेर गएको छ। प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनमा ५% उम्मेद्वार उठाउने र स्थानीय निकायमा (२०%) प्रत्येक वडामा अनिवार्य रूपमा एकजना महिला निर्वाचित हुनै पर्ने व्यवस्था रहेको छ। यस प्रकारको व्यवस्थाले राजनीतिमा महिला सहभागिता बाध्यात्मक व्यवस्था भन्दा माथि उठ्ने अवस्था अझै बन्न सकिरहेको छैन। यस प्रकारको अवस्थालाई ध्यानमा राखेर सबै क्षेत्रमा ३३% महिला सहभागिताको कुरा महिला विकास र सशक्तिकरणका लागि महत्वपूर्ण एजेण्डाका रूपमा अघि आएको छ।

विकासको मूलप्रवाहमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिताको विषय मूलत: महिला विकास र सशक्तिकरणसँग गाँसिएको विषय हो। अर्थपूर्ण सहभागिता केलाई मान्ने भन्ने सन्दर्भमा त्यसको अर्थपूर्ण परिणाम आउने हुनु पर्दछ। यस दृष्टिले हेर्दा अर्थपूर्ण सहभागिताले लैंगिक विकास सूचकांक र लैंगिक सशक्तिकरणलाई सकारात्मक योगदान दिनसक्ने हुनु पर्दछ। महिला र पुरूषको बीचको औसत आम्दानीमा रहेको ठूलो अन्तरलाई कम गर्न सक्नु पर्दछ। महिलाको औसत आयु, मातृ मृत्युदर तथा प्रजनन दरमा सुधार ल्याउन योगदान गर्न सक्नु पर्दछ। नीति निर्माणको तहमा महिलाको सहभागिता बृद्धि गर्न सक्नु पर्दछ। रोजगारीमा महिलाको सहभागिता उल्लेखनीय रूपमा वृद्धि हुनु पर्दछ। यस प्रकारको परिस्थिति सृजना गर्न बेइजिङ्ग सम्मेलनले अघि सारेका रणनीतिहरूलाई कार्यान्वयन गर्ने प्रतिवद्धताको आवश्यकता पर्दछ।

दशौं योजनाले विकासमा महिला सहभागिताको सवाललाई नीतिगत रूपमा स्वीकार गरे पनि विकासको मूलप्रवाहमा महिला सहभागिताका लागि विद्यमान चुनौतीहरूलाई सामना गर्ने स्पष्ट दृष्टिकोण अघि सार्न भने सकेको छैन। राजनीतिक अस्थिरताको कारण पटक-पटक हुने सरकार परिवर्तनले गर्दा परिवर्तित सरकार प्रमुखहरूले जनाएको प्रतिवद्धता कार्यान्वयन हुन सक्ने अवस्था देखिदैन। त्यसमा पनि ०५९ असोज १८ को राजाको प्रतिगमनकारी भूमिकाले गर्दा सरकार नाममात्रको, कठपुतली सरकार बन्न गएको छ। यस्तो सरकारले निश्चितरूपमा कार्यान्वयनको सामर्थ्य राख्नसक्ने अवस्था छैन र प्रतिवद्धता र इच्छाशक्तिको समेत कमी रहेको कुरा स्पष्ट देख्न सकिन्छ। माओवादीसँगको शान्ति वार्ताको क्रममा सरकारद्वारा प्रस्तुत अवधारणापत्रमा महिला विरुद्धका सबै प्रकारका विभेदको अन्त्य गर्ने र सबै तहका जनप्रतिनिधिमूलक संस्थाहरुमा कम्तीमा २५% महिला सहभागी बनाउने कुरा उल्लेख गरिएको थियो। यो हेर्दा सकारात्मक रहेको भएता पनि सरकारले कार्यान्वयन गर्ने कुरा भने असम्भव नै देखिन्छ। त्यस्तैगरी हाल जनआन्दोलनमा संलग्न पाँचवटा दलहरू नेकपा (एमाले), नेपाली काँग्रेस, राष्ट्रिय जनमोर्चा, नेमकिपा र सदभावना पार्टी (आनन्दीदेवी समूह) ले तयार पारेको १८ बुँदे राजनीतिक निकासको कार्यक्रममा क्रमश: ३३% महिला सहभागिता गराउँदै लाने कुरा गरेको छ। यो पनि सुन्दा सकारात्मक लाग्छ। तर, ती सबै पार्टी नेतृत्वभित्र महिला सहभागिताको स्थिति हेर्ने हो भने निराशाजनक नै पाइन्छ। त्यस्तैगरी ठूलो संख्यामा रहेको गैरसरकारी क्षेत्रको नेतृत्वलाई हेर्ने हो भने त्यसमा पनि केही फरक पाउन सकिन्न। यी सबै पक्षलाई हेर्दा, हाम्रो देशमा महिलाहरूको सहभागिता वृद्धि गर्ने कुरा एउटा सौदाबाजीको विषय मात्र बन्न पुगेको छ। यस्तो हुनुहुँदैन भन्ने हाम्रो धारणा हो। नीति निर्माण र कार्यान्वियनको तहमा रहेका सम्बन्धित सबै पक्षले महिलाहरूको सहभागिताको सवाललाई सर्वसम्मत र नि:शर्त रूपमा स्वीकार गरी कार्यान्वयन गर्ने प्रतिवद्धताको खाँचो छ। हाम्रो देशमा वर्तमान बहुपक्षीय द्वन्द्वको जड खोतल्ने हो भने, प्रमुख कारण समाजको अन्यायपूर्ण, अमानवीय लैंगिक विभेद पनि हो। यसलाई समयमा नै ध्यान नपुऱ्याउने हो भने देशले अझै ठूलो क्षति बेहोर्नु पर्ने कुरा निश्चित छ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले सबै प्रकारको भेदभाव अन्त्यको घोषणा गरे पनि मुलुकमा अझै लैंगिक विभेदपूर्ण कानुनहरू विद्यमान छन्। महिला विकास र सशक्तिकरण सामाजिक विकासको महत्वपूर्ण र अपरिहार्य विषय हो भन्ने कुरा अझै पनि स्थापित भइसकेको छैन। अझै पनि लैंगिक समानताको कुरालाई मानवीय संवेदनशीलता वा कल्याणकारी अवधारणाको रूपमा मात्र हेर्ने सोच हावी रहेको छ। महिला विकास र सशक्तिकरणका क्षेत्रमा देखिएको राजनीतिक प्रतिवद्धता शब्दमा सीमित रहेको छ। बनेका नीतिहरू कार्यान्वयन तहमा जानै नपाउने वा योजनाअनुरूप अघि बढ्न नसकिरहेको अवस्था छ। यसैगरी महिला विकास र सशक्तिकरणका क्षेत्रमा टेवा पुऱ्याउने उद्देश्यले स्थापना गरिएको महिला मन्त्रालय र महिला विकाससम्बन्धी कार्यक्रमका बीचमा समन्वयको अभाव रहने गरेको छ। यी सबै पृष्ठभूमिमा विकासको मूलप्रवाहमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिताको सवाल कमजोर बनेर जाने अवस्था छ।

महिलाको सार्थक सहभागिताका लागि आवश्यक तत्व

क. शिक्षा

शिक्षालाई विकासको महत्वपूर्ण आधार मान्ने गरिन्छ। तर, नेपाली महिलाहरू शिक्षा आर्जनका क्षेत्रमा पुरूषहरूको तुलनामा निकै पछि परेका छन्। अहिलेसम्म पनि खुद विद्यालय भर्नामा समेत छात्राहरूको अनुपात निकै कम छ। महिला निरक्षरता दर कम गर्ने उद्देश्यले संचालित साक्षरता कार्यक्रम पनि लक्षित समूहसम्म खासै पुग्न सकेको छैन। अध्ययनको अवसर प्राप्त गर्ने छात्राहरूमा पनि परिवारको प्राथमिकतामा परिरहेका छैनन्। यस प्रकारको अवस्थालाई ध्यानमा राखेर शिक्षा क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता वृद्धिमा जोड दिइनु पर्दछ। साथै, उच्च शिक्षा र व्यवसायिक शिक्षामा समेत उनीहरूको सहभागिता उल्लेख्य रूपमा वृद्धिका लागि प्रयास अघि बढाउनु पर्दछ।

ख. नीति निर्माणको तहमा महिला सहभागिता

विकासको मूलप्रवाहमा महिला सहभागिताको सवाल महिलाको सबलीकरणसँग

राजनीतिमा ३३ प्रतिशत महिला सहभागिता हुँदा

१.	प्रतिनिधिसभा	६८ (२०५ मा)
२.	राष्ट्रियसभा	२० (६० मा)
३.	जिविस सभापति	२५ (७५ मा)
४.	उपसभापति	२५ (७५ मा)
५.	मेयर/उपमेयर	१९ (५८ मा)
६.	गाविस अध्यक्ष	१३०० (३९०० मा)
७.	वडाध्यक्ष	११५३ (३५१०० मा)
८.	वडा सदस्य	४६३३२ (१४०४०० मा)
९.	कामपा वडाध्यक्ष	१२ (३५ वडामा)

यदि हामीले आगामी निर्वाचनसम्ममा ३३% आरक्षणको नीति पारित गर्न सक्यौं भने यसले महिला सहभागिता बृद्धि र सशक्तिकरणको क्षेत्रमा गुणात्मक फड्को मार्न सक्दछ। तसर्थ, यसका लागि महिला अधिकारका क्षेत्रमा कार्यरत सबैले विशेष पहल गर्नु पर्ने देखिन्छ।

सम्बद्ध सवाल हो। जबसम्म महिलाहरू सामाजिकरूपले सवल र सक्षम हुँदैनन्, तवसम्म उनीहरूको सार्थक उपस्थिति सम्भव हुन सक्दैन। महिलाहरूको सवलीकरणका लागि सबै क्षेत्रमा महिलाको सक्रिय सहभागिता आवश्यक हुन्छ। त्यसमा पनि नीति निर्माणको क्षेत्रमा सहभागिता अझ महत्वपूर्ण कुरा हो। यस सन्दर्भमा राजनीतिक, सामाजिक र राजकीय क्षेत्रमा समेत महिलाको सार्थक उपस्थिति आवश्यक हुन्छ। यस सन्दर्भमा ३३% सहभागिताको नीतिलाई महत्वका साथ अघि बढाउनु पर्दछ। महिला आन्दोलनकारीले हाललाई ३३% महिला आरक्षणको माग गरेको भएता पनि अन्ततोगत्वा विकासको क्रमसँगै महिलाको समानुपातिक वा समान वा बराबरी सहभागिता नै हो।

ग. स्वास्थ्य

विकासमा मूलप्रवाहीकरणमा शिक्षा जत्तिकै महत्वपूर्ण अर्को तत्व हो- स्वास्थ्य। अहिले हाम्रो देशका महिलाहरूको प्रजनन स्वास्थ्य स्थिति हेर्ने हो भने ज्यादै नै निम्नस्तरको छ। ६०% भन्दा बढी महिलाहरू रक्तअल्पताको शिकार बन्ने गरेका छन्। मातृ मृत्युदर दक्षिण एसियामा नै सबैभन्दा धेरै रहेको छ। महिलाहरूलाई प्रजनन अधिकारको सवालमा जानकारी छैन। महिलाहरूलाई हरेक क्षेत्रमा क्रियाशील बनाउने कुरामा महिलाहरूको अस्वस्थता एउटा प्रमुख वाधक बन्न गएको छ। अझ धार्मिक तथा सांस्कृतिक अन्धविश्वासयुक्त परम्पराले त महिलाहरूलाई माथि उठ्न दिने अवस्था नै छैन। तसर्थ, महिलाहरूको अर्थपूर्ण सहभागिताको लागि महिलाको स्वास्थ्य स्थितिमा सुधार ल्याउनै पर्छ।

घ. जनशक्ति विकास

महिलाहरू पुरूषको तुलनामा धेरै समय कार्यथलोमा व्यस्त रहने गर्दछन्। घरेलु काम, परम्परागत खेती प्रणालीमा महिलाहरूको श्रमको प्रयोग पुरूषहरूको तुलनामा निकै माथि छ। तर, उनीहरूको श्रमको उत्पादन प्रक्रियामा गणना हुन सकिरहेको छैन। उत्पादनमूलक कामका क्षेत्रमा महिलाहरूको सहभागिता बृद्धिका लागि उनीहरूको बीचमा सीपमूलक तालिम र व्यवसायिक शिक्षाको विकास अपरिहार्य हुन्छ। विगत केही समययता ग्रामीणस्तरमा आय आर्जनको काममा महिलाहरूको सहभागिता उल्लेख्य मात्रामा बढेको र त्यो सफल समेत देखिएको छ। यस पक्षलाई ध्यानमा राखेर महिला श्रमशक्तिको योजनावद्ध विकास गरिनु पर्दछ।

ङ. कानुनी संरक्षण

संविधानत: महिला र पुरूष बराबर छन् भनिए पनि प्रचलित कानुन र सामाजिक व्यवहारमा महिलाहरू उपेक्षित र दोश्रो दर्जाको नागरिकको रूपमा रहन बाध्य छन्। महिलाहरूलाई विकासको मूलप्रवाहमा सहभागी बनाउने सन्दर्भमा विभेदपूर्ण कानुनहरू खारेजी अनिवार्य छ। साथै, महिलाहरूको हित संरक्षणमा आधारित कानुन निर्माण गरिनु पर्दछ। यस प्रकारको प्रयासले महिलाहरू परम्परागत बन्धनलाई तोडेर विकासको प्रक्रियामा अघि आउनका लागि आधार तयार हुनेछ।

च. पैतृक सम्पत्तिमा समान अधिकार

महिला समुदायको सवलीकरणका लागि पैतृक सम्पत्तिमा छोरासरह समान अधिकारको विषय पनि अत्यन्त महत्वपूर्ण सवाल हो। मुलुकी ऐन एघारौं संशोधनका माध्यमबाट यस दिशामा सुधारको प्रयास गर्न खोजिएको भए पनि त्यो अझै "एक हातले दिने, अर्को हातले खोस्ने" तहमा सीमित छ। छोराका लागि पैतृक सम्पत्तिमा जीवन पर्यन्त अधिकार रहेको छ भने छोरीका लागि भने विवाहपूर्व सीमित गरिएको छ। यस प्रकारको विभेदलाई समाप्त गरी समान अवस्था सृजना गरिनु पर्दछ।

छ. साधन र श्रोतमा महिलाहरूको पहुँच

आर्थिक क्रियाकलापमा महिलाहरूको पहुँच बढाउनका लागि साधन र श्रोतमाथि पहुँच बढाउनु पर्दछ। पैतृक सम्पत्तिमा अधिकार स्थापित नभएका कारणले र कानुनीरूपमा अझै पनि महिलाहरूले धेरै क्षेत्रमा समान अधिकार प्राप्त गर्न नसकिरहेकोले विकासका साधन र श्रोतहरूमाथि महिलाहरूको पहुँच पुग्न सकिरहेको छैन। यस्तो अवस्था अन्त्य गरी साधन र श्रोतमाथि महिलाहरूको पहुँच सम्भव बनाइनु पर्दछ।

ज. अन्धविश्वासयुक्त परम्परा र कुसंस्कृतिको स्थानमा प्रगतिशील आचरण र व्यवहार

हाम्रो समाजमा विद्यमान कुपरम्पराहरूलाई प्रगतिशील आचरण र व्यवहारले विस्थापित नगरी महिलालाई अगाडि बढाउने कुरा दिवास्वप्न जस्तै हुन्छ। इच्छा हुँदाहुँदै पनि, सचेत र शिक्षित हुँदाहुँदै पनि समाजिक पछौटे चिन्तनका कारण र समाजको डरले गर्दा महिलाहरु राम्रो कामहरू पनि गर्न हम्मेसी आँट गरिहाल्दैनन्। उदाहरणको लागि दाइजोविरोधी अभियान, बोक्सीविरोधी अभियान, छाउपडीजस्ता अनगिन्ती विषयहरूलाई लिन सकिन्छ। महिलाहरूलाई देश विकासको मूलप्रवाहमा ल्याउने हो भने राज्यले यस्ता सामाजिक कुपरम्परा र कुसंस्कृतिहरू हटाउन आवश्यक कदम चाल्नु पर्छ। त्यस्तैगरी समाजका प्रत्येक सदस्यहरूले यस्ता कुराहरूलाई न्यूनीकरण वा समूलरूपमा नष्ट गर्नका लागि व्यापक सामाजिक जागरणको माध्यम अवलम्बन गर्न प्रतिबद्ध हुनुपर्दछ।

निष्कर्ष

विकासको मूलप्रवाहमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिताको सवाल महिलाको मात्र सवाल नभई राज्यको प्रमुख सवाल हो। यसलाई सबै पक्षले त्यही रूपमा आत्मसात गर्नुपर्दछ। हाम्रो देशको वर्तमान प्रवृत्तिलाई हेर्दा, सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रका नीति निर्माता, राजनीतिक पार्टीहरू दस्तावेजमा उल्लेख गर्न र सार्वजनिक स्थानहरूमा प्रतिबद्धता जनाउनमा अगाडि देखिए तापनि कार्यान्वयन गर्ने सवालमा भने पछाडि हट्ने गरेको पाइन्छ। तसर्थ, विकासको मूलप्रवाहमा महिलाको अर्थपूर्ण सहभागिताको सवालमा जाहेर गरिएका प्रतिबद्धताहरूलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि इमान्दारीपूर्वक थालनी गर्नु आवश्यक छ। श्री ५ को सरकार, राष्ट्रिय योजना आयोगद्वारा तयार पारिएको योजनालाई कार्यान्वयन गराउन सबैले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट सक्रिय पहल गर्नु आवश्यक छ। त्यसैगरी महिला अधिकार संरक्षण र सम्वर्द्धनका लागि गठन गरिएको राष्ट्रिय महिला आयोग, महिला मन्त्रालयलाई समेत सशक्त बनाउनु आवश्यक छ। यो सवाललाई कार्यान्वयन गर्न सक्दा हाम्रो समाज प्रगतिको दिशातिर उन्मुख हुने कुरा निश्चित छ। यसलाई सार्थकरूपमा कार्यान्वयन गर्न सकियो भने हाम्रो समाजमा विद्यमान पितृसत्ताको भौतिक संरचनामा परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ, महिलाहरूलाई होच्याउने संस्कारमा परिवर्तन आई सम्मान प्राप्त हुन्छ, घरेलु/महिला हिंसामा कमी आउँछ, आर्थिक सवलीकरण हुन्छ, कुरीति र कुसंस्कारको ठाउँमा प्रगतिशील व्यवहार र संस्कारको विकास हुन्छ, महिलाको सामाजिक प्रतिष्ठा बृद्धि हुन्छ, महिलाको आर्थिकस्तर बृद्धि हुन्छ र पहुँच बढ्छ। समग्रमा भन्नुपर्दा, हाम्रो देशलाई विश्वका विकसित देशहरुको कोटीमा पुऱ्याउन सकिन्छ। त्यस्तैगरी वर्तमान अवस्थामा हत्याहिंसा, चौतर्फी त्राश र आतङ्कबाट मुक्त भई शान्तिपूर्ण जीवन यापन गर्न सकिन्छ। यो नै समयको माग हो। ●

नेपालमा मुस्लिम समुदायका महिलाहरूको समस्या र समाधान

- हमीद अन्सारी

मुस्लिम समुदायको जनगणना अनुसारको विवरण			
जनगणना	पुरुष	महिला	जम्मा
१९८१	२०६,४३७ (५१.७१)	१९२,७६० (४८.२९)	३९९,१९७ (१००)
२००१	४९२,६५४ (५१.६४)	४६१,३६९ (४८.३६)	९५४,०२३ (१००)

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, जनगणना १९८१, २००१ को आधारमा

१. पृष्ठभूमि

नेपालका मुस्लिम समुदाय पनि आफ्नो एउटा छुट्टै पहिचान वनाई वर्षौदेखि नेपालको विभिन्न भू-भाग र विभिन्न समुदायसँग मिलेर वस्दै आएको तथ्य लेख र कितावहरुमा पाइन्छ। तर, वास्तवमा अहिलेसम्म पनि नेपालको मुस्लिम समुदायबारे कम्ती नै अध्ययन अनुसन्धान भएको परिप्रेक्ष्यमा यस समुदायका महिलावारे झनै कम जानकारी उपलब्ध छ। यस लेखमा केही कुराको सामान्य जानकारी गराउन कोशिस गरिएको छ।

श्री ५ को सरकार केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले मुस्लिम समुदायको तथ्याङ्क सन् २००१ को जनगणनामा जम्मा ९,५४,०२३ अर्थात् नेपालको जनसंख्याको ४.२% मात्र देखाएको छ जवकि नेपालका बौद्धिक मुस्लिम समुदायले १०-१५% को हाराहारीमा नेपालको विभिन्न भू-भागमा वस्दै आएको आफ्नो तथ्याङ्क पेश गर्दछन्। सन् १९५२/५४ देखि प्रत्येक दश वर्षमा लिइँदै आएको तथ्याङ्कअनुसार पनि नेपाली मुस्लिमहरुको संख्यामा कुनै अप्रत्याशित र बढी वृद्धिदर देखिँदैन र यो वृद्धिदर हिन्दू, बौद्ध र अरु धर्मावलम्वीहरुकै हाराहारीमा रहेको देखिन्छ। तालिका अनुसार, प्रत्येक एक सय पुरुषमा ७ जना महिलाको कमी विगतका तथ्याङ्कमा देखिन्छ।

नेपालका मुस्लिम समुदाय ७५ जिल्लामै वसोवास गरे तापनि बहुसंख्यक मुस्लिमहरु (९७%) तराईका ५७ जिल्लामा र पहाडका १८ जिल्लामा (३%) मात्र रहेको तथ्य देखिन्छ।

नेपालका तराईका (९७%) मुस्लिम समुदायमा धेरैजसो विवाह, व्यापार र अन्य आर्थिक, सामाजिक क्रियाकलाप भारत विहार, उत्तरप्रदेश, उत्तराखण्ड र पश्चिम बंगालको नजिकका गाउँ-शहरसँग हुने गरेको यथार्थमा धेरैजसो मुस्लिम महिलाहरुको स्थिति नेपाल-भारतको दिन-दिनैको सम्पर्कले नेपालित्व ग्रहण गर्न गाह्रो पर्छ भने पहाडका मुस्लिम समुदायहरु आफ्नै जिल्लाभित्र सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक व्यवहारमा वस्छन्। तसर्थ, पहाडमा मुस्लिम समुदाय जुन ठाउँ र समुदायमा वस्छन् त्यहींको रीति रिवाज मान्छन्। नेपाल-भारतको खुल्ला सीमाना र ऐतिहासिक सम्पर्क र दैनिकजसो कारोवार सम्बन्धले तराईका नेपाली मुस्लिम समुदाय पनि बढी प्रभावित भएका छन्।

नेपालको वर्तमान द्वन्द्वात्मक स्थितिसँग जुझ्दै गरेका नेपालीहरुका लागि श्री ५ को सरकार र नेकपा (माओवादी) वीच युद्धविरामका वेलामा सरकारद्वारा प्रस्तुत अवधारणापत्रमा महिला, जनजाति र दलितहरुको लागि २५% आरक्षणको व्यवस्था हुने उल्लेख गरिएको थियो। यसले उनीहरुमा केही सन्तोष देखिएको थियो। तर, अहिले पनि मुस्लिम लगायत् अरु उत्पीडित र अपहेलित नेपाली जनसमुदायले चिन्ता गर्न थालेका छन्। फेरि हुने सम्झौताले, अव पनि नयाँ वन्न सक्ने संविधान वा नीति नियमले सरकारले फेरि पनि अल्पसंख्यक समुदायलाई पन्छाउने हुन् कि ? तसर्थ, त्यस सम्बन्धी कुराको ध्यानाकर्षण गराउनका लागि पनि यो लेख मार्फत् संक्षिप्तमा केही कुरा राख्ने जमर्को गरिएको छ।

२. मुस्लिम महिलाहरुको प्रमुख समस्या गरिबी र निरक्षता हो।

नेपालको मुस्लिम समुदाय मध्ये अधिकांश गरिब निरक्षर, भूमिहीन र सुकुम्वासी भएर वस्न वाध्य भएका छन्। एउटा अध्ययन अनुसार, प्रतिदिन प्रतिव्यक्ति एक यु. एस. डलर मात्र आय आर्जन गर्ने नेपाली मुस्लिम समुदाय ८० प्रतिशत रहेको, एक देखि ३ डलर आर्जन गर्ने १० प्रतिशत रहेको तथ्याङ्क छ।

मुस्लिमको प्रतिव्यक्ति आय रु. ६ हजार ३ सय ३६ र साक्षरता प्रतिशत २२% मात्रै रहेको छ। यसले पनि देखाउँछ कि मुस्लिम समुदायका बहुसंख्यक महिलाहरु (९५%) निरक्षर छन्। उनीहरुको वाँच्ने आयु सरदर रुपमा ४५ वर्ष रहेको, स्वास्थ्य कमजोर र बढी बच्चा हुने, स्याहार सुसार गरी घरको कामकाज बढी गर्नु पर्ने भएकोले दरिद्रतामा बाँच्न वाध्य छन्। गरिबी निवारण कार्यक्रममा पनि अन्य उत्पीडित जाति, जनजाति सरह मुस्लिम महिलाहरुलाई अवसर प्रायः दिइँदैन। तसर्थ, गरिवी निवारण कार्यक्रमहरुमा मुस्लिम महिलाहरुलाई अवसर दिनु अनिवार्य छ।

३. ईस्लाम धर्ममा प्रायोजित प्रावधान अनुसारको नेपाली मुस्लिम महिलाहरुको सम्बन्धमा कानुनी उपचार छैन।

(क) कुरीतिहरु

नेपालका मुस्लिम समुदाय जहाँ, जुन समुदायसँग बसेका छन् त्यहींको भाषा, संस्कृति, भेषभूषा, खानपिन, विवाह सम्वन्धी परम्परा इत्यादि अंगालेका छन् र ईस्लाम धर्म पनि मानेका छन्। तसर्थ, मुस्लिमहरुको परिवार निर्माण तथा सामाजिक संरचनामा ईस्लाम धर्म र स्थानीय संस्कार र संस्कृतिको समिश्रणले एउटा छुट्टै पहिचान कायम भएको छ। जस्तैः ईस्लाम धर्मले कायम गरेको ईमान, नेभाज, रोजा, हज र जकातः यी पाँचवटा ईस्लाम धर्मका खम्वा हुन् र यसलाई कुनै पनि मुस्लिमले पन्छाउन मिल्दैन। तर, मुस्लिमहरुमा विपन्नता र दरिद्रताले यी पाँच खम्वाहरुको पालना गर्दा समस्याहरु छन् र यसवाट महिलाहरु बढी पीडित हुन्छन्। फेरि, जन्मदेखि मरणसम्मको दिनचर्या ईस्लाम धर्मका किताबहरु कुरान र हदिशमा आधारित हुन्छन्। त्यसअनुरुपको अनुशासनमा वस्ने र स्थानीय संस्कार र संस्कृति नै मान्ने वाध्यताले उब्जिएको अन्तरद्वन्द्वले परिवारमा कलह, द्वेष, विवाद, द्वन्द्व, झै-झगडा इत्यादि अरु समुदाय भन्दा बढी मुस्लिमहरुमा हुने गरेको पाइएको छ। जस्तैः रक्सी खान धर्मले हराम (निषेध) गरे पनि मुस्लिमहरु खाने गर्छन्। यसले महिलाहरु बढी पीडित छन्। धर्मले वन्ध्याकरण र परिवार नियोजनको अस्थायी साधनको प्रयोग निषेध गरेको मुल्ला/मौलवी (धार्मिक पण्डित) हरु सिकाउँछन्, त्यसले मुस्लिम महिलाहरु बढी बच्चा जन्माउन वाध्य हुन्छन् र उनको स्वास्थ्य विग्रँदै आयु छोटिन्छ। यस्तै पर्दा प्रणाली, दाइजो प्रथा, जुवा इत्यादि स्थानीय कुरीतिहरुमा मुस्लिम परिवारका लोग्ने मानिसहरु फस्दा यी कुराहरुवाट पनि वच्न र वचाउन मुस्लिम समुदायकै प्रयास पर्याप्त मात्रामा हुँदैन। गैरसरकारी संघसंस्थाहरुको कार्यक्रममा पनि मुस्लिमहरुको संलग्नतामा कमी भएको पाइन्छ। मुस्लिमहरुले खोलेका संघसंस्थामा सरकारी र विदेशी सहयोग नदिनाले मुस्लिम समुदायमा वढ्दै

गएको कुरीति र कुसंस्कारलाई हटाउन गाह्रो परेको छ, महिलाहरु बढी पीडित भएका छन्। तसर्थ, यस सम्बन्धमा कानुनी उपचार जरुरी छ।

(ख) विवाह र पारपाचुके (तलाक)

भनिन्छ, मुस्लिमहरुमा विवाह गर्न र छोड्न सजिलो छ। तर त्यसो होइन। यदि मुस्लिमहरुले आफ्नो विवाह र तलाक ईस्लाम धर्मको माग अनुसार गरे भने कानुनी उपचार विना पनि काम चल्न सक्छ। जस्तै: धर्म अनुसार विवाह गर्दा दुलाहा पक्षले निम्नलिखित शर्त पूरा गर्नै पर्छ :

१. दुलाहा पक्षले निकाह (वैवाहिक धार्मिक कार्यक्रम, जसलाई धार्मिक गुरु मुल्ला/मौलवीले सम्पन्न गर्छन्) गर्दा दुलहीको पूर्व स्वीकृति लिनै पर्छ, दुलहीले आफ्नो हुनेवाला लोग्नेलाई मन पराएकै हुनु पर्दछ।

२. दुलाहा पक्षले निकाह हुनु पूर्व नै मुस्लिम समुदायका कमसेकम ३ जना गवाह नियुक्त गर्नुपर्छ। गवाहले दुलाहाले दिनै पर्ने एउटा निश्चित रकम जसलाई "दैन मोहर" भनिन्छ, निर्धारण गर्छ। पुरोहितसँग वैवाहिक प्रमाणपत्र (निकाहनामा) लेखाइन्छ, दुलहीको सहमति तीन जना गवाहले निकाहको बेला सार्वजनिक रुपमा घोषणा गर्छन् र दाइजोको सामानको लगत बनाई एउटा प्रति दुलाहालाई र अर्को प्रति दुलहीलाई दिन्छन्। निकाह धार्मिक विधिले तोकिएको समयमा दुलाहा पक्षबाट आएका वरियातीहरु, दुलही पक्षका व्यक्तिहरु र समस्त स्थानीय जनसमुदायको सामुन्ने धार्मिक गुरु मुल्ला/मौलवीद्वारा मन्त्रोच्चारणपछि दुलाहाले सबैले सुन्ने गरी "कबुल किया", "कबुल किया", "कबुल किया" तीन चोटी भन्नु पर्छ र पछि दुलहीले पनि ३ चोटी यस्तै "कबुल किया" भनेको कुरो गवाही बस्नेले सार्वजनिक रुपमा घोषणा गर्छन्। त्यसपछि पुरोहितले निकाह सम्पन्न भएको घोषणा गर्छन् र वैवाहिक प्रमाणपत्रमा दुलाहा, पुरोहित, गवाही र अरु इच्छुक व्यक्तिहरुले सही गर्छन्, छाप पनि लगाइन्छ। यसरी बनाइएको वैवाहिक प्रमाणपत्रलाई दुलाहा-दुलहीका परिवार, समस्त मुस्लिम समुदाय र स्थानीय समाजले मान्यता दिंदा दिंदै पनि कानुनले मान्यता नदिंदा मुस्लिम समुदायलाई समस्या परिरहेको छ। जसले गर्दा महिलाहरु झन् पीडित हुन्छन्। फेरि "दैन मोहर" सुहागरात पूर्व नै दुलाहाले दुलहीलाई दिनै पर्छ। त्यसमा पनि दुलाहाले अल्मलाउने गर्छन्, जसबाट महिलाहरु पीडित हुन्छन्। दाईजोको सामानमा पनि दुलाहाको हक बढी लाग्ने गरेको छ जबकि ती सामान दुलहीका हुन्। पारपाचुके पछि दैन मोहर, दुलहीले आफै कमाएको र बुबा आमाले दिएको पैसा/धन सबै दुलाहा पक्षले फिर्ता दिनु पर्ने धार्मिक प्रयोजन हुँदाहुँदै पनि झगडा, द्वन्द्व हुने हुनाले त्यस सम्बन्धमा पनि कानुनी उपचार जरुरी छ।

३. तलाक दिन महिला र पुरुष दुवैलाई धर्मले समान हक र अधिकार दिएको छ। समस्या बढ्दै गएको बखत कुनै सीप नलाग्दा, कुनै उपायद्वारा समस्याको समाधान भएन भने मात्रै अन्तिम र निर्णायक स्थितिमा मात्रै कमसेकम ३ जनाले सुन्ने गरी पुरुष वा महिलाले तीन चोटी तलाक दिएँ भन्ने उच्चारणका साथ पारपाचुके गरी दाइजोको सामान, बुबा र आमाले दिएका सम्पत्ति, पैसा, भाँडाकुँडा इत्यादि सबै महिलाले लिएर आफ्नो घरमा आएर बस्ने धार्मिक प्रावधान छ। तर, यसमा पनि दुलाहा पक्षले सामान, सम्पत्ति दिंदैनन्। समस्या पर्छ। त्यसको पनि कानुनी उपचार हुनु जरुरी छ।

४. मुस्लिम महिलाहरुले पारपाचुके पछि ३ महिनासम्म विवाह गर्न पाईंदैन। तीन महिना पछि महिला फेरि निकाह गरी अर्को लोग्नेकहाँ जान्छ। यदि पहिलेकै लोग्नेकहाँ निकाह गरेर जाने हो भने पनि महिलाले अर्को पुरुषसँग निकाह गर्नै पर्छ र त्यसलाई तलाक दिएर मात्र फेरि पहिलेको लोग्नेसँग निकाह गरी आफ्नो पहिलो घरमा आउन सक्छ। नेपालमा यसको कानुनी उपचार छैन।

५. निकाह गर्नु पूर्व पैतृक सम्पत्तिको तीन भाग लगाउनु ईस्लाम धर्मको अनिवार्य नियम हो। सम्पूर्ण चल-अचल सम्पत्तिको ३ बराबर भाग लगाएर एक भाग छोरी/छोरीहरु र दुई भाग छोरा/छोराहरुलाई दिनै पर्छ। यसरी छोरीले पाएको धन, उसकै नाममा गराउँदा उसको नाममा लालपूर्जा पाउनु पर्ने हक अधिकार कायम हुन कानुनी व्यवस्था हुनु अनिवार्य छ।

६. बुबाआमाले दिएको दाइजोका सामग्रीमा सम्बन्धित महिलाकै हक रहने गरी कानुन बनाउनु जरुरी छ।

(ग) मदरसा/मकतब र महिलाहरुको शिक्षा

मदरसा/मकतब मुस्लिमहरुद्वारा संचालित शिक्षण संस्था हुन्। नेपालको प्रत्येक गाउँमा जहाँ ५-१० जना परिवार छन्, त्यहाँ सानो मकतब (प्राथमिक विद्यालय) र जहाँ १०-१०० जना परिवार छन्, त्यहाँ मदरसा (माध्यमिक विद्यालय स्तरका) शिक्षण संस्था खोलेर स्थानीय मुस्लिम समुदायद्वारा आफ्नै श्रोत-साधनले छोरा/छोरीलाई धार्मिक कुरान/हदीसको शिक्षा दिइन्छ। यी मकतब/मदरसाहरुको संरक्षण, सम्बर्द्धन र विकासमा सरकारले कुनै टेवा दिएको छैन। तसर्थ, यी मकतब/मदरसालाई कानुनी मान्यता दिई शिक्षण संस्थाको रुपमा विकसित गर्न, प्रमाणपत्रलाई मान्यता प्रदान गरी नेपाल र विदेशका अरु शिक्षण संस्थामा उच्च शिक्षा हासिल गर्न र रोजगारी पाउन सरकारले कानुन बनाउनु र एउटा मदरसा बोर्डको गठन गर्नु पर्दछ।

४. मुस्लिम महिलाका अन्य मागहरु

१. शिक्षित महिलाहरु नगन्य छन्। भएका शिक्षित महिलाहरु पनि बेरोजगार छन्। तसर्थ, महिला आयोगमा एकजना मुस्लिम महिलाको प्रतिनिधित्व हुनु जरुरी छ। महिला आयोगले मुस्लिम महिला लगायत् अरु उत्पीडित, पिछडिएका महिलाहरुबारे योजनाबद्ध तरिकाले गरिबी निवारण, साक्षरता अभियान र स्वास्थ्य उपचार इत्यादिको कार्यक्रम बनाई सम्पूर्ण महिलालाई विकासको प्रत्येक प्रक्रियामा सहभागी गराउनु पर्छ।

२. मुस्लिमहरुको चाडवाडमा सरकारले सार्वजनिक विदा दिंदैन। तसर्थ, मुस्लिम समुदायका चाडवाडमा विदा दिनु पर्छ। विदा नदिंदा बच्चाहरुलाई स्कूल पठाउन महिलालाई गाह्रो पर्छ।

३. प्रत्येक वर्ष श्री ५ को सरकारले हज कमिटी बनाउँछ। अहिलेसम्मका हक कमिटीबाट हज गर्न महिलाहरुलाई पुरुषभन्दा बहुतै समस्या झेल्नु परेको छ। तसर्थ, हज कमिटीको अस्थायी व्यवस्था खारेज गरी श्री ५ को सरकारले स्थायी व्यवस्था गर्नुपर्छ। श्री ५ को सरकारको गृह मन्त्रालय अन्तर्गत एउटा हज शाखा खोल्दा मुस्लिम समुदायलाई बढी फाइदा हुन्छ र श्री ५ को सरकारलाई कम आर्थिक र प्रशासनिक दायित्वभार पर्छ।

४. श्री ५ को सरकारले मकतब/मदरसा सम्बन्धी एउटा मदरसा बोर्ड गठन गर्नुपर्छ र सो बोर्डमा एक जना मुस्लिम महिला प्रतिनिधि अवश्य राख्नु पर्छ।

५. मुस्लिम शिक्षित महिलाहरु पनि कार्य गर्न सक्षम, तयार छन्। तर, तिनीहरुलाई सरकारी र गैरसरकारी क्षेत्रमा अवसर दिन कञ्जुस्याई गरिन्छ। सक्षम, शिक्षित मुस्लिम महिलाहरुलाई निर्णय गर्ने निकायहरुमा, रोजगारीमा पुरुष सरह नै समान अवसर प्रदान गरिनु पर्दछ।

६. मुस्लिम महिलाहरुलाई छात्रवृत्ति, रोजगारी दिने प्रशस्त अवसरहरु हुनु पर्दछ।

निष्कर्ष

मुस्लिम महिलाहरु पनि नेपालको समग्र विकासमा आफ्नो सक्रिय सहभागिता चाहन्छन्। आफ्नो समुदाय भित्रका कुरीतिहरु हटाउन चाहन्छन्। गरिबी निवारण गर्न चाहन्छन्। साक्षर, शिक्षित र असल नागरिक हुन चाहन्छन्। तर, सरकारी क्षेत्रले यसमा ध्यान नै दिएको छैन। नेपाललाई सुन्दर, शान्त र विशाल बनाउन आफ्नो योगदान दिन, सबै नेपाली दाजुभाइ दिदीबहिनीहरुसँग काँधमा काँध मिलाई नेपाललाई विकसित गर्न चाहन्छन्। विभिन्न सभा-सम्मेलन र अनुसन्धानको दौरानमा व्यक्त यस्ता अभिव्यक्तितर्फ यदि संविधान, कानुन र सरकारले ध्यान दियो भने मुस्लिम महिलाको पनि विकास निश्चित हुन्छ।

●

मुलुकी ऐन एघारौं संशोधन, विभेदपूर्ण कानुन र सुधारका सवालहरु

– अधिवक्ता मीरा ढुंगाना

छोरीलाई परिवारमा सधै नासोको रुपमा हेरिने हुनाले परिवारको सदस्य समेत मानिँदैन। छोरीले जीवनको प्रारम्भदेखि नै खाना, शिक्षा, स्वास्थ्य क्षेत्रमा पनि भेदभावपूर्ण व्यवहारको सामना गर्नु परिरहेको हुन्छ। महिलालाई समाजका हरेक क्षेत्रमा कम महत्व दिइनुको साथै उनीहरुलाई पुरुषको सहायकको रुपमा मात्र लिइन्छ। फलस्वरुप, महिलाहरुलाई असमान व्यवहार गरिनुका साथै पैतृक सम्पत्तिको समान अधिकारबाट वञ्चित गरिएको छ।

मुलुकी ऐन एघारौं संशोधनको कुरा गर्दा महिलाको सवाल उठ्नु स्वभाविकै हो किनकी मुलुकी ऐन एघारौं संशोधनलाई "महिला विधेयक" भनेर पनि चिनिएको थियो।

नेपाली महिलाहरु शताब्दीयौंदेखि लैङ्गिक रुपमा विभेदित छन्। यी भेदभावका कारणले महिलाहरुलाई समाजमा दोस्रो दर्जाका नागरिकको स्थितिमा रहन बाध्य बनाएको छ। पितृसत्तात्मक सोच, मूल्य-मान्यतावाट प्रभावित भएका कारण महिलाको दर्जा सँधै पुरुषको तुलनामा तल्लो मानिन्छ। ०४७ साल पश्चात् देशमा प्रजातन्त्रको आगमनका साथै स्वतन्त्रता, समानता प्राप्त भयो भनिन्छ, जुन स्वतन्त्रता र समानता मानव मूल्यका शास्वत पक्ष हुन् भनिन्छ, त्यसले पनि नेपाली महिलाको स्थितिमा कुनै परिवर्तन ल्याउन सकेको छैन। नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को प्रादुर्भाव भएको छ, साथै मानवअधिकारसँग सम्वन्धित डेढ दर्जन अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरुलाई अनुमोदन गरी लागू गर्ने प्रतिवद्धता नेपाल सरकारले जाहेर गरेको छ तापनि परिवार, समाज, राष्ट्रवाटै संस्थागत भेदभावको कारणले व्यवहारमा महिलाहरुले ती सम्पूर्ण अधिकारहरु उपभोग गर्न सकिरहेका छैनन्।

महिला जन्मदेखि नै विभेदित हुन्छिन्। परिवारमा छोराको जन्म भयो भने खुशी पर्वको रुपमा मनाइन्छ तर छोरीको जन्म हुँदा यस्तो खुशी विरलै मनाउने चलन छ। "ढिलै होस् छोरा होस्" भन्ने जस्ता उखानटुक्काहरुले पनि महिलालाई हेर्ने समाजको दृष्टिकोण प्रष्ट हुन्छ। छोरीलाई परिवारमा सधै नासोको रुपमा हेरिने हुनाले परिवारको सदस्य समेत मानिँदैन। छोरीले जीवनको प्रारम्भदेखि नै खाना, शिक्षा, स्वास्थ्य क्षेत्रमा पनि भेदभावपूर्ण व्यवहारको सामना गर्नु परिरहेको हुन्छ। महिलालाई समाजका हरेक क्षेत्रमा कम महत्व दिइनुको साथै उनीहरुलाई पुरुषको सहायकको रुपमा मात्र लिइन्छ। फलस्वरुप, महिलाहरुलाई असमान व्यवहार गरिनुका साथै पैतृक सम्पत्तिको समान अधिकारवाट वञ्चित गरिएको छ। छोराछोरी एवम् लोग्ने समेतलाई नागरिकता प्रदान गर्न महिलाले सक्दैनन्। कानुनको दृष्टिमा उनीहरुको अधिकार वैवाहिक स्थिति र लोग्नेप्रतिको निष्ठामा आधारित हुन्छ, महिलाको पवित्रताले विशेष महत्व राख्दछ, जसले गर्दा ज्यादै कम मात्र महिलाको पहिचान व्यक्तिगत पाइन्छ, अधिकांश नेपाली महिलाहरुको जिन्दगी लोग्ने र छोराछोरीमा नै सीमित हुन्छ।

हिन्दु धर्मग्रन्थहरु नै कानुनको स्रोतको रुपमा रहेको हुनाले कानुनले महिलाको स्वतन्त्र अस्तित्वलाई स्वीकार गर्दैन। नेपालमा संविधान लगायत ५४ वटा कानुनका १ सय १८ कानुनी प्रावधानहरु तथा ६७ अनुसूचीहरु महिला विरुद्ध प्रत्यक्ष भेदभावपूर्ण रहेका छन्। तर मुलुकी ऐन एघारौं संशोधनले केही मात्रामा भेदभावपूर्ण कानुनी व्यवस्था संशोधन गर्ने प्रयास गरेको छ तापनि त्यसमा अझै थुप्रै महिला विरुद्धका भेदभावपूर्ण व्यवस्थाहरु विद्यमान छन्। मुलुकी ऐन एघारौं संशोधनले सकारात्मक व्यवस्था पनि ल्याएको छ। जो निम्न बमोजिम छ:

(क) बाबु-आमा माथि छोरीलाई पालनपोषण गर्नुपर्ने, खानलाउन दिनुपर्ने, उचित शिक्षा-दिक्षा स्वास्थ्योचारको व्यवस्था गर्नुपर्ने उत्तरदायित्व पहिलेको कानुनमा थिएन भने मुलुकी ऐन एघारौं संशोधनले बाबुआमालाई छोरीको पालनपोषण गर्नुपर्ने, खानलाउन दिनुपर्ने, उचित शिक्षा दिक्षा एवम् स्वास्थ्योपचार गर्नुपर्ने

भन्ने जस्तो उत्तरदायित्व सुम्पिएर सकारात्मक व्यवस्था पनि गरेको छ।

(ख) सम्बन्ध विच्छेद भएको महिलालाई अंश हकको व्यवस्था गरेको छ।

(ग) बलात्कारलाई गम्भीर अपराध मानी त्यसमा सजाय थप गरेको छ।

- दश वर्ष मुनिको बालिकालाई बलात्कार गर्नेलाई १० वर्षदेखि १५ वर्षसम्म कैद,
- दश वर्ष माथिको १६ वर्ष मुनिको बालिकालाई बलात्कार गर्नेलाई ७ वर्षदेखि १० वर्षसम्म कैद सजाय,
- सोह्र वर्ष वा सोभन्दा माथिको महिलालाई बलात्कार गर्नेलाई ५ देखि ७ वर्ष कैदको सजाय हुने भनी सजायमा थप गर्नुको साथै केही अवस्थाहरुमा भएको बलातकारलाई अझै गम्भीर मानी अरु थप सजाय। जस्तै : सामूहिक बलात्कारमा, गर्भवती, अपाङ्ग, अशक्त महिलाहरुलाई बलात्कार गरेमा उमेर अनुसार हुने सजायमा ५ वर्ष थप सजाय गर्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी हिरासतमा रहेकी महिलामाथि बलात्कार गर्ने कर्मचारीलाई थप १ वर्ष कैद सजाय र विभागीय कारवाही समेत हुने व्यवस्था गरेको छ। बाल यौन दुराचारलाई बलात्कार सरहको अपराध मानी बलात्कारमा हुने सजायमा थप एक वर्ष कैद सजायको व्यवस्था गरेको छ।

(घ) विवाह सम्बन्धमा पनि समान कानुनहरु निर्माण गरिएको छ । जस्तै :

अभिभावकको मन्जुरी भएमा केटाकेटीको विवाह गर्ने उमेर १८ वर्ष र अभिभावकको मन्जुरी नभएमा केटा र केटीको २० वर्ष पुगेको हुनुपर्ने भनी प्रजनन स्वास्थ्यलाई दृष्टिगत गर्नुका साथै उमेरमा पनि समानता कायम गरेको छ। बाल विवाह गराउनेलाई अधिकतम ३ वर्षसम्म कैद र दश हजार रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने गरी सजायमा वृद्धि गरिएको छ। त्यस्तै वहुविवाहलाई एक वर्षदेखि तीन वर्षसम्म कैद र पाँच हजारदेखि पच्चीस हजारसम्म जरिवाना हुने गरी सजायमा वृद्धि गरिएको छ।

(ङ) गर्भपतनलाई महिलाको प्रजनन अधिकार मानी कानुनमा व्यवस्था गरिएको छ।

नेपालमा कूल मातृमृत्युदरको ५० प्रतिशत गर्भपतन सम्बन्धी जटिलताको कारणबाट हुने गरेको भन्ने कुरालाई हृदयंगम गरी मुलुकी ऐन एघारौं संशोधनले गर्भपतनलाई महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यको रुपमा स्वीकार गरी शर्तयुक्त गर्भपतनको अधिकार प्रदान गरेको छ।

- कुनै पनि गर्भवती महिलाले आफ्नो स्वेच्छाले १२ हप्तासम्मको गर्भपतन गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ।
- जबरजस्ती करणी वा हाडनाता करणीबाट रहन गएको १८ हप्तासम्मको गर्भ गर्भवती महिलाले आफ्नो स्वेच्छाले गर्भपतन गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ।
- गर्भपतन नगराएमा गर्भवती महिलाको ज्यानमा खतरा पुग्न सक्ने वा शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्य खराब हुन सक्ने वा विकलांग बच्चा जन्मने सम्भावना भए चिकित्सकको सल्लाहमा जहिलेसुकै गर्भपतन गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ।
- कसैले लिङ्गको आधारमा गर्भपतन गराउने उद्देश्यले भ्रुणको लिङ्ग पहिचान गर्न तथा लिङ्गको आधारमा गर्भपतन गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ।

सुधारका सवालहरु

१. अंशवण्डा गर्दा बाबु, आमा, छोराछोरी बीच अंशवण्डा हुने भन्ने व्यवस्था भएता पनि पाएको अंश छोरीको विवाह भएमा फर्काउनु पर्ने भन्ने व्यवस्था अझै पनि छोरा र छोरी बीच भेदभाव गरिनुका साथै छोरीको वैवाहिक स्थितिलाई आधार मानी भेदभाव गरिएको स्थिति छ।

२. महिलाले स्वास्नीको रुपमा लोग्नेसँग अंश लिन विवाह भएको कम्तिमा १५ वर्ष र उमेर कम्तिमा ३५ वर्ष पूरा भएको हुनुपर्ने व्यवस्था थियो भने मुलुकी ऐन एघारौं संशोधनले स्वास्नीले लोग्ने जीवित छउन्जेल लोग्नेको मन्जुरी बिना अंश लिई छुट्टिन नपाउने तर यदि लोग्नेले खान लाउन नदिएमा, घरबाट निकाला गरेमा, कुटपिट गरी दुःख दिएमा वा अर्को स्वास्नी ल्याएको स्थितिमा मात्र स्वास्नीले लोग्नेबाट अंश लिई छुट्टिन पाउने भन्ने शर्तयुक्त व्यवस्था गरी अंश लिनको लागि महिलाले हिंसा सहनु पर्ने जस्तो मानवता विरुद्धको कानुन निर्माण गरिएको छ।

३. विधवा महिलाले चाहेमा कुनै पनि समयमा सगोलको सम्पत्तिबाट अंश लिई भिन्न हुन पाउने भन्ने सकारात्मक व्यवस्था कानुनले गरेको, साथै सन्तान नभएका विधवाले अर्को विवाह गरेमा आफूले पाएको अंश सम्पत्ति आफूखुशी गर्न पाउने भन्ने व्यवस्था गरेको छ तापनि सन्तान भएका विधवाले नाबालक भएसम्म पालनपोषण र शिक्षादिक्षाको व्यवस्था सोही सम्पत्तिबाट गर्नु पर्दछ भनी महिलाले आफ्नो भागको अंश समेत आफूखुशी गर्न नसक्ने गरी अंकुश लगाइएको छ।

४. सम्बन्ध विच्छेदको निर्णय गर्नु अघि अदालतले नै सम्बन्ध विच्छेद गर्ने महिलाको भागमा पर्ने अंशवण्डा गराई मात्र सम्बन्ध विच्छेदको निर्णय दिनुपर्दछ भन्ने व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि सम्बन्ध विच्छेदी महिलाले अर्को विवाह नगरेमा वा गरे पनि सन्तान नभएमा निजले प्राप्त गरेको अंशको सम्पत्ति अघिल्लो लोग्नेको सन्तान भए त्यस्तो सन्तानले, सन्तान नभए लोग्नेले पाउने भनी प्राप्त गरेको सम्पत्ति शेषपछि कसलाई दिने भन्ने महिलाको अधिकारमा अंकुश लगाइएको छ। साथै, विवाह भएको १० वर्षभित्र स्वास्नीको कारणबाट सन्तान नभएको भन्ने श्री ५ को सरकारबाट मान्यता प्राप्त मेडिकल बोर्डबाट प्रमाणित भएमा लोग्नेले सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउने अधिकार दिएको छ। तर, महिलालाई भने पुरुषको कारणबाट सन्तान नभएको स्थितिमा सम्बन्ध विच्छेद गर्न पाउने अधिकार छैन।

५. अंश लिई छुट्टिएका अविवाहित छोरा तथा छोरीले आफ्नो अंशमा परेको तथा भन्दा बढी अचल सम्पत्ति आफूखुशी गर्न बाबुआमा जीवित भए बाबुआमाको मन्जुरी लिनु पर्ने भन्ने व्यवस्था विवाह गरे वा नगरेको आधारमा आफ्नो भागको अंश प्रचलनमा रोक लगाएको, विवाह हुने बित्तिकै सक्षम हुने र अविवाहित हुँदा असक्षम हुने भन्ने अनुमान गलत देखिन्छ।

६. अंश लिई छुट्टिएको सधवा वा विधवा महिलाले आफ्नो भागमा परेको आधाभन्दा बढी अचल सम्पत्ति आफू खुशी गर्न उमेर पुगेका छोराहरु र अविवाहित छोरीहरुको मन्जुरी लिनुपर्ने गरी महिलालाई स्वतन्त्र निर्णय गर्न असक्षम ठानी स्वतन्त्र निर्णय गर्नबाट वञ्चित गरेको छ।

७. अपुताली पर्ने क्रममा लोग्ने स्वास्नी, छोरा, अविवाहित छोरीको छोरा वा अविवाहित छोरीले अपुताली पाउने भनी छोरा र अविवाहित छोरीको वीचमा अल्पविराम "," (comma) ले छुट्याई अपुतालीको क्रम छोरा भएसम्म छोराले पाउने र छोरा नभए मात्र अविवाहित छोरीले पाउने गरी छोराभन्दा एक पुस्ता पछाडि पार्नुको साथै छोराका छोरा वा अविवाहित छोरी भएसम्म

विवाहित छोरीले अपुताली नपाउने भन्ने व्यवस्था गरी वैवाहिक स्थितिको साथै लिंगको आधारमा समेत भेदभाव गरी कानुन निर्माण भएको छ। साथै अविवाहित छोरीले विवाह गरेमा खाईलाई बाँकी रहेको अपुताली माइतीपट्टिको हकवालालाई फर्काउनु पर्ने भन्ने व्यवस्था छोरीले एउटा हक लिनको लागि अर्को हक त्याग गर्नुपर्ने गरी निर्णय भएको यो कानुनले नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को साथै नेपाल पक्ष भई अनुमोदन गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सम्वन्धी दस्तावेजहरुको अपहेलना गरेको छ। अर्कोतिर, संसारको जुनसुकै कानुनी प्रणालीमा पनि देवानी कानुन (Civil Law) मा अंशवण्डा र अपुताली बेग्लाबेग्लै अवधारणा हुन्। त्यसैले नै अपुतालीवाट प्राप्त भएको सम्पत्ति वण्डा समेत गर्नु नपर्ने भनी कानुनमा नै व्यवस्था भएको हो। व्यक्तिले अंश एकपटक मात्र प्राप्त गर्न सक्दछ भने अपुताली एउटै व्यक्तिलाई पटक-पटक पर्न सक्छ वा एकै पटक धेरैको एक साथ एक जनालाई पनि अपुताली पर्न सक्छ, त्यसलाई दोहोरो मानिदैन। अपुतालीलाई अंशवण्डा जस्तै दोहोरो पर्छ भन्ने अनुमान गरी छोरी, नातिनीले अपुताली प्राप्त गर्न अविवाहित हुनुपर्ने भनी राज्यले कानुन निर्माण गरी महिला र पुरुष दुवै यो देशका समान स्तरका नागरिक होइनन् भन्ने मानी लिंगको आधारमा भेदभावपूर्ण व्यवस्था गर्न पुगेको छ।

मुलुकी ऐन एघारौ संशोधनले भेदभाव निर्मूल नगरी कायमै राखेकाले, महिला सशक्तिकरणको लागि वाधा उत्पन्न गरिएको छ। समान अधिकार प्राप्त नहुनाले महिलालाई शिक्षा, स्वास्थ्य सहभागिता, रोजगारी, सामाजिक मर्यादा, विवाह तथा पारिवारिक जीवन लगायत् हरेक क्षेत्रमा नकारात्मक असर परिरहेको छ। जसले गर्दा, महिलाको जीवन निस्कृय भएको छ। यसरी राज्यको आधाभन्दा वढी हिस्सा ओगटेका महिला वर्गको निस्कृय जीवनले गर्दा परिवार, समाजलाई मात्र नभई राष्ट्रको विकास गतिलाई नै वाधा पारिरहेको कुरालाई हृदयंगम गरी महिला अधिकारप्रति सचेत व्यक्ति र संस्थाहरुले समतामूलक समाज स्थापनाको लागि यी अवरोध हुन्, उपरोक्त भेदभावमूलक कानुन परिवर्तन हुनु पर्दछ, समान कानुन उपभोग गर्न पाउनु महिलाको मानवअधिकार हो, राज्यद्वारा निर्मित कानुनमा नै समानता नभएकोले महिलाहरुमा आत्मविश्वासको कमी विद्यमान छ भने उनीहरु मनोवैज्ञानिक रुपमा पराधिनता स्वीकार गरी वस्न वाध्य छन्। अर्कोतिर, विवाह जस्तो मानवको नैसर्गिक अधिकार समेतमा वन्देज लगाउन खोजी सम्पत्ति र विवाह मध्ये कुनै एउटा हक रोज्न भन्ने कानुनी प्रावधान आजको सभ्यता र मानवताकै विरुद्ध भएको हुनाले महिला, कानुन र विकास मञ्चले अपुतालीको महलको सम्पूर्ण नम्वरहरुमा रहेको भेदभाव बदर गरी पाउँ भनी सर्वोच्च अदालतमा रिट निवेदन दर्ता गरी सुधारका लागि पाइला चालिसकेको छ।

मानव जीवन र समाज विकास क्रमसँगसँगै आगामी दिनहरुमा राज्य निर्मित कानुनमा रहेका भेदभावहरु अत्य हुनुपर्दछ। यस्ता विभेदपूर्ण कानुनहरु अन्त्य गरी न्यायपूर्ण समाजको स्थापना गर्नुपर्ने दायित्व श्री ५ को सरकारको छ किनकी नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा ११ र नेपाल सरकारले "महिला विरुद्ध हुने सवै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धि (CEDAW) लाई विना शर्त अनुमोदन गरी, भेदभावमूलक कानुन अन्त्य गरी महिलालाई पुरुष सरह समान वनाउन विशेष व्यवस्था समेत अपनाउने प्रतिवद्धता जनाइसकेको छ। तापनि महिलालाई अधिकार प्रदान गर्ने सवालमा श्री ५ को सरकार संकुचित भएको वर्तमान अवस्थामा हामी सम्पूर्ण महिला अधिकारका हिमायतीहरुले महिला विरुद्धको कानुनमा सुधार गर्नुपर्ने कुरालाई गुञ्जायमान गर्नुपर्ने आजको आवश्यकता भइसकेको छ। ●

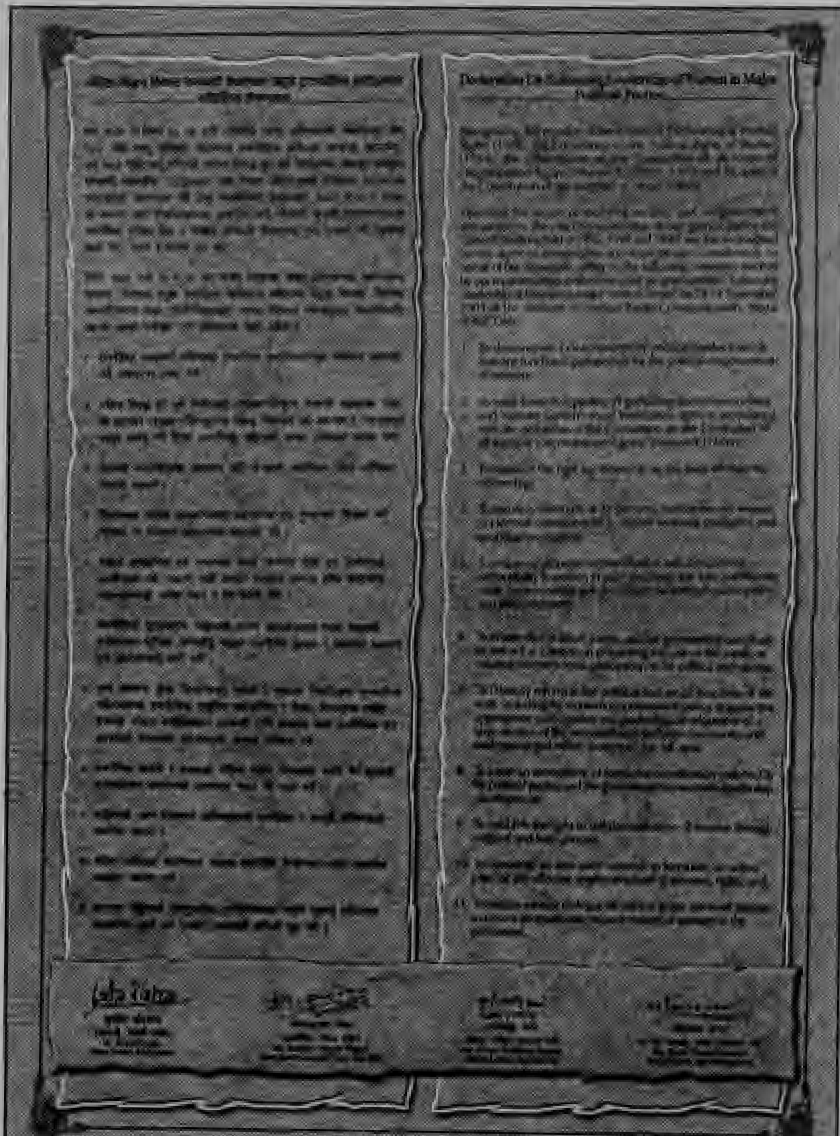

गर्भपतनलाई कानुनी मान्यता

सहुलियत वा अधिकार ?

– विनोद नेपाल

मुलुकी ऐनमा भएको एघारौं संशोधनलाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट एक ऐतिहासिक घटनाको रुपमा लिन सकिन्छ। यस ऐनले प्रजनन अधिकारलाई कानुनतः सुनिश्चित गर्ने दिशामा एक महत्वपूर्ण फड्को मारेको छ। बलात्कार हुन गई गर्भ रहेको अवस्थामा समेत गर्भपतन गर्न नपाउने कठोर व्यवस्थालाई परिमार्जन गरेर महिलाहरुले चाहेमा १२ हप्तासम्मको अनिच्छित गर्भलाई अन्त्य गर्ने छूट प्रदान गरेको छ। त्यस्तै बलात्कार वा हाडनाता करणीबाट रहेको १८ हप्तासम्मको गर्भ र गर्भवती महिलाको ज्यान खतरामा पर्न सक्ने वा विकलांग बच्चा जन्मने भए जुनसुकै अवधिको गर्भ पतन गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ।

गर्भपतनसम्बन्धी कानुनमा भएको परिवर्तनले महिलाहरुलाई अनिच्छित गर्भबारे स्वेच्छाले निर्णय लिन सम्भव बनाएको भए तापनि यसले प्रजनन अधिकारलाई अधिकारको रुपमा स्थापित गर्न सकेको छ वा छैन भन्ने कुरा विवादास्पद रहन सक्छ। अहिले पनि गर्भपतनसम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाहरु मुलुकी ऐनमा नै रहेका छन्। यसमा पनि यी व्यवस्थाहरु ज्यानसम्बन्धी महलअन्तर्गत नै राखिएका छन्। कानुनी बुँदाहरु प्रस्तुत गर्दा पहिले सजायको कुरा गरिएको छ र त्यसपछि मात्र अपवादको रुपमा तोकिएका अवस्थाहरुमा गर्भपतन गर्न पाउने भनि संशोधन गरिएको छ। यसको अर्थ के हो भने, अहिले पनि गर्भसम्बन्धी निर्णय गर्न पाउने कुरालाई अधिकारको रुपमा नभई सहुलियतको रुपमा मात्र लिन खोजेको देखिन्छ।

गर्भपतनको अधिकारबारेका व्यवस्थाहरुलाई पनि थप उदार बनाउनु पर्ने ठाउँहरु भए तापनि यति नै उदारताको सदुपयोग हुन सकेमा मातृमृत्युको एक प्रमुख कारणको रुपमा रहेको असुरक्षित गर्भपतनको प्रचलनलाई उन्मूलन गर्नेतर्फ काम गर्न मार्गप्रशस्त हुने छ। असुरक्षित गर्भपतन नगर्नेबारे खुलारुपमा छलफल चलाउन, अनिच्छित गर्भधारण गरेका महिला वा दम्पतिलाई वैध ढंगबाट परामर्श दिन र आवश्यक परेमा सुरक्षित सेवा पुर्‍याउन, गर्भपतनबाट उत्पन्न जटिलताको सहज निदान र उपचार गर्न नयाँ ऐनले बाटो खोलेको छ।

तर, कानुनी परिवर्तनबाट मात्र गर्भपतनसम्बन्धी सेवा लिन सहज हुनसक्छ भन्ने छैन। छिमेकी देश भारतको अनुभवले पनि यस कुरालाई पुष्टी गर्दछ। सहजरुपमा गर्भपतन सेवा लिन सम्भव तुल्याउने हो भने सेवामा विस्तार गर्नुका साथै जनचेतना अभिबृद्धि र सामाजिक दृष्टिकोणमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउनु आवश्यक छ।

सेवामा पहुँचको कुरा गर्दा, सेवा दिने केन्द्रको स्थापनाले मात्र पुग्दैन भन्नेतर्फ ध्यान पुर्‍याउनु आवश्यक छ। ऐन र नियमहरुको कस्तो व्यवस्था छ भन्ने कुरा उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ। मुलुकी ऐन संशोधन भइसकेको एक वर्षसम्म पनि सुरक्षित गर्भपतन सेवा आदेश मन्त्रीमण्डलबाट पारित हुन नसक्नुले नीति निर्माण तहमा विद्यमान धेरै समस्याहरुलाई एकैपटक प्रतिविम्बित गर्दछ। यस्तो ढिलाईलाई सरकारी पदाधिकारी तथा राजनीतिक नेतृत्ववर्गमा महिला प्रजनन अधिकारप्रतिको जिम्मेवारीबोधको कमी, संकोच, रुढिवादीताको प्रभाव प्रतिविम्ब भएको हो कि भनि आशंका गर्न नसकिने अवस्था छैन।

ऐन नियम, विनियमहरु बनिसकेपछि पनि त्यसको कार्यान्वयनको स्थितिले सेवामा हुने पहुँचलाई प्रभावित गर्न सक्छ। सँगसँगै ऐन नियमहरुको व्याख्या कसरी गरिन्छ भन्ने अर्को महत्वपूर्ण चुनौती हो। यसक्रममा महिलाहरुको बाध्यता वा आवश्यकता बोध र आदर गर्ने वातावरण हुनु पनि अत्यन्त आवश्यक हुन्छ। यस्तो सहयोग समाजका अगुवाहरु, परिवारजन एवम् स्वास्थ्यकर्मीहरु सबैबाट हुनु पर्दछ।

गर्भपतन गर्नुपर्ने बाध्यता आउने प्रमुख कारण अनिच्छित गर्भधारण हो। सन् २००१ को जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण अनुसार नेपालमा ३७% शिशुहरु अनिच्छित गर्भबाट जन्मन्छन्। त्यस्तै महिलाहरुले आफ्नो जीवनकालमा सरदर तीनजना बच्चा पाउन चाहे पनि चारभन्दा बढी बच्चा जन्माउने गरेका छन्। परिवार नियोजनका साधनहरुको प्रयोगबाट धेरै मात्रामा अनिच्छित गर्भधारण रोक्न सकिन्छ तर कुनै पनि साधन शत-प्रतिशत सफल हुँदैनन्। त्यस्तै, सबै महिलाहरुका परिवार नियोजनका साधनहरुमा सहज पहुँच पनि छैन।

गर्भपतन गर्ने अधिकार महिला वा दम्पत्तिहरुलाई दिने वा नदिने भन्ने कुरा मानवअधिकारसँग जोडिएको सवाल हो। यसलाई प्रजनन अधिकारको रुपमा अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले स्वीकार गरिसकेको छ। तथापि, स्वास्थ्य सेवा प्रणालीको मूल ध्येय गर्भपतन गर्नुपर्ने अवस्था कम गर्ने हुनु पर्दछ र जो महिलाहरुले गर्भपतन गर्ने निणय गर्दछन्, उनीहरुका लागि सुरक्षित सेवा लिन सक्ने व्यवस्था हुनु पर्दछ।

कस्ता तरिकाहरु असुरक्षित हुन्छन् र त्यसरी गर्भपतन गर्दा के-कस्ता स्वास्थ्य समस्याहरु पैदा हुन सक्छन् भन्ने जानकारी नहुनाले महिलाहरुले असुरक्षित गर्भपतन गर्ने-गराउने गर्दछन्। तर, जसलाई असुरक्षित तरिका र त्यसबाट हुनसक्ने स्वास्थ्य समस्याहरुबारे केही जानकारी छ, तिनीहरुले पनि सामाजिक हेयभावको डरका कारण लुकीछिपी गर्भपतन गर्न खोज्न सक्छन्। सुरक्षितरुपमा गर्भपतन गर्ने आवश्यक चिकित्सकीय सुविधा सहजै उपलब्ध नभएको अवस्थामा यो प्रवृत्ति कायम रहन सक्छ। त्यसैले, अहिले सुरक्षित, सुलभ र वैध गर्भपतन सेवाको व्यवस्थासँगै परिवार नियोजन सेवालाई सुदृढ बनाउन आवश्यक छ।

स्वास्थ्य संस्थाहरुबाट सुरक्षित गर्भपतन सेवा प्रदान गर्ने व्यवस्था मिलाउने दायित्व राज्यको हो। अदक्ष वा अयोग्य व्यक्तिहरुलाई जथाभावी गर्भपतन गर्न नदिन उचित कानुनी व्यवस्था र अनुगमन संयन्त्र विकास गर्नु आवश्यक छ। तालिमप्राप्त स्वास्थ्यकर्मीहरुबाट न्यूनतम मापदण्ड पुगेका स्वास्थ संस्थामा मात्र गर्भपतन गर्दा सुरक्षित र कम खर्चिलो हुन्छ भन्ने कुरा हरेक महिला र दम्पत्तिले थाहा पाउने अवस्था सृजना गर्नु जरुरी छ।

गर्भपतनसम्बन्धी अधिकारप्रतिको दृष्टिकोणले यससम्बन्धी सेवाको व्यवस्था र उपयोग प्रभाव पर्न सक्दछ। गर्भसम्बन्धी निर्णय गर्ने अधिकार महिलामा हुनु पर्दछ भन्ने मान्यतालाई वर्तमान कानुनले केही हदसम्म स्वीकार गर्न खोजेको भए तापनि यसको कार्यान्वयन गर्ने निकायहरु र स्वास्थ्यकर्मीहरुले पनि सोही बमोजिमको धारणा राख्दछन् भन्ने निश्चित छैन। महिलाको मञ्जुरी भए गर्भपतन गर्न पाउने व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि श्रीमान, परिवारजन वा अन्य नातेदारको स्वीकृति अनिवार्य गराउन खोज्ने प्रवृत्ति स्वास्थ्य सेवा दिने व्यक्तिहरुमा देखा परेको खण्डमा यससम्बन्धी महिलाको सुसूचित निर्णय लिने अधिकार हनन हुन सक्दछ। त्यसैले, प्रजनन अधिकारलाई मानवअधिकारको एक अभिन्न भागको रुपमा स्थापित गर्न सचेतनता र सामुदायिक शिक्षाको निरन्तरता आवश्यक छ।

नेपालमा महिला शिक्षा - एक चर्चा

- भुवनेश्वर प्रधान

१. नेपालमा महिलाको स्थिति

०५८ सालको जनगणना अनुसार नेपालको कूल जनसंख्या २,३१,५१,४२३ रहेको छ। जसमध्ये महिला १,१५,८७,५०२ (५०.१%) रहेको देखिन्छ। महिला साक्षरता (६ वर्ष र सो भन्दा माथिका) ४२.४९%, आर्थिक रुपमा सक्रिय ४०.२%, कृषि उत्पादनमा योगदान ६०.५%, विद्यालय तहमा शिक्षण पेशामा २१%, भूमिमाथिको महिलाको स्वामित्व १०.८४% र घरमाथि महिलाको स्वामित्व ५.५१% रहेको छ। निजामति सेवामा ८.५५%, न्याय सेवामा २.०४% का दरले महिलाहरुको सहभागिता देखिन्छ।

महिला स्वास्थ्य स्थिति ज्यादै दयनीय रहेको देखिन्छ। महिला स्वास्थ्यको स्थितिको सूचकको रुपमा औसत आयु ६२.२ वर्ष छ भने मातृ मृत्युदर ४१५, शिशु मृत्युदर ६४.२% (प्रति लाखमा) त्यस्तै प्रजननदर ४.१ पुगेको छ। आधा भन्दा बढी गर्भवती तथा सुत्केरी महिलाहरु र शिशुहरुमा प्रोटिन, भिटामिन, लोह तत्वको कमि तथा पौष्टिक तत्वहरुको अभाव रहेको पाइएको छ। एक तथ्याङ्क अनुसार पुरुषको कार्य समय सरदर ७.५ घण्टा भएको देखिन्छ भने त्यसको तुलनामा महिलाले दुई तिहाई बढी काम गरेको पाइन्छ।

२. शिक्षामा महिलाको पहुँच

नेपालको जनसंख्याको आधा हिससा ओगटेका महिलाहरुको देश विकास कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका रहने कुरा निर्विवाद छ। भनिन्छ, महिला र पुरुष एक रथका दुई पांग्रा हुन्, एक सिक्काका दुई पाटा हुन्, ताली वजाउन दुवै हातको उत्तिकै प्रयास चाहिन्छ, देशको दीगो विकास निर्माणमा महिला तथा पुरुषको समान प्रयास चाहिन्छ तर नेपालको परिस्थितिमा महिलाको सहभागिता त्यस्तो छैन, उत्साहजनक छैन। यस्तो परिस्थिति हुनुको कारण धेरै होलान्। रुढीवादी चिन्तन, उत्पादनका स्रोत साधनमा न्यूनतम पहुँच, लैंगिक विभेदपूर्ण कानुन, चेतनाको अभाव, स्वास्थ्य सम्वन्धी जानकारीको न्यूनता आदिले नेपाली महिलाहरु पुरुषको समकक्षमा पुग्न धेरै कठिनाई रहेको छ। महिलाहरु आर्थिक तथा सामाजिक जीवन अत्यन्त कष्टकर छ। यस्तो असमान परिस्थिति रहिरहनमा महिलाहरुमा अज्ञानता र अशिक्षा नै मूल कारण हुन्।

तर, वस्तुगत तथ्याङ्क हेर्ने हो भने विगत ३० वर्ष पहिलेको महिला साक्षरताको स्थिति ३.९% बाट ४२.५% पुग्नु सन्तोषजनक देखिए तापनि औपचारिक शिक्षातर्फ प्राथमिक, माध्यमिक र उच्च शिक्षाको स्थिति हेर्दा महिला शिक्षा विकास अझ सशक्त ढंगवाट मेहनत गर्नुपर्ने देखिन्छ। नेपालमा ०२८ सालदेखि ०५८ सालसम्मको महिला शिक्षाको विकासवारे तुलनात्मक रुपमा प्रस्तुत गर्ने प्रयास गर्गिएको छ।

२.१ महिला साक्षरता र प्राथमिक शिक्षामा महिला सहभागिता

२.१.१ महिला साक्षरता

नेपालमा महिला र पुरुषको साक्षरताको स्थिति तुलनात्मक रुपमा निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका नं. १

६ वर्ष र सो भन्दा माथिका व्यक्तिहरुको साक्षरता स्थिति (वि.सं. ०२८ -०५८)

	साक्षरता प्रतिशत				औसत वार्षिक वृद्धि दर				
लिंग	०२८	०३८	०४८	०५८	०२८-०३८	०३८-०४८	०४८-०५८	०२८-०५८	दशौं योजनाको लक्ष्य
पुरुष	२३.६	३४.०	५४.५	६५.०	१.०४	२.०५	१.०५	१.३८	
महिला	३.९	१२.०	२५.०	४२.५	०.८१	१.३०	१.७५	१.२९	
दुवै	१३.९	२३.३	३९.६	५५.५	०.९४	१.६०	१.५९	१.३९	७०

तालिका नं. १ वाट थाहा हुन्छकी वि.सं. ०२८-०५८ सम्ममा साक्षरताको दर उल्लेख्य रुपमा भन्दा वढी वढेको छ। अर्थात् ०२८ सालमा साक्षरता दर १३.९% रहेकोमा वि.सं. ०५८ सालमा ५५% पुगेको छ। त्यस्तै ०२८ सालमा महिला साक्षरताको प्रतिशत ३.९% मात्र थियो भने ०५८ सालमा ४२.५% पुगेको छ जवकी पुरुष साक्षरता ६५% पुगेको छ। महिला साक्षरता प्रतिशतको हिसावले हेर्दा प्रत्येक १० वर्षमा वार्षिक औसत १.४% भन्दा वढ्न सकेको छैन। तर पुरुषको दाँजोमा महिला साक्षरता प्रतिशत तीव्र रुपमा वृद्धि हुदै जानु एक सकारात्मक पक्ष मान्न सकिन्छ।

२.१.२ प्राथमिक शिक्षामा महिला सहभागिता

०५५ (१९९८) सालको तथ्याङ्क अनुसार प्राथमिक विद्यालयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरुको सहजै देखिने भर्नादर १४०.७% थियो भने छात्राहरुको भर्नादर १०६.२% रहेको देखाइएको छ। त्यस्तै खुद भर्नादर ७९.०% छ भने छात्राहरुको ६१% मात्र छ। नवौं योजना अवधि (०५८।०५९) सम्म प्राथमिक उमेरका (६-१० वर्ष) खुद भर्नादर ९०% पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा उक्त अवधिसम्म ८१.१% मात्र पुगेको छ। त्यस मध्ये छात्राहरुको खुद भर्नादर ७५.१% मात्र पुगेको छ। प्राथमिक शिक्षा प्राप्त गर्ने उमेरका २४.९% छात्राहरु अझै विद्यालय टेक्न पाएका छैनन्। शिक्षामा महिला सहभागिता आशा अनुरुप उपलव्धी हासिल गर्न सकिएको छैन। दशौं योजना (०५९-०६४)मा महिला शिक्षाको अनुपात वृद्धि गरी, वालवालिकाहरुलाई दिवा खाजा, पौष्टिक आहार उपलव्ध गराई महिला र पिछडिएका वर्गका वालवालिकाहरुलाई विभिन्न छात्रवृत्ति उपलव्ध गराई छात्राहरुको अत्याधिक भर्ना प्रतिशत वृद्धि गराई प्राथमिक उमेरको खुद भर्नादर ९०% पुऱ्याउने लक्ष्य राखिएको छ।

२.१.३. माध्यमिक शिक्षा र महिला सहभागिता

राष्ट्र निर्माणमा सहभागी हुन

साक्षरता वा प्राथमिक शिक्षा हासिल गरेर मात्र पुग्दैन। मानिसमा शिक्षाको स्तर वृद्धिसँगै सोही अनुपातमा मुलुकको विकास, स्वास्थ्य स्थितिको सुधार, सामाजिक स्तर वृद्धि र आर्थिक स्तर सुधार गुणस्तरीय हुँदै गएको अनुसन्धानबाट थाहा हुन आएको छ। गरिबी निवारण गरी मुलुकको चौतर्फी विकासमा शिक्षा विकास र विस्तार अपरिहार्य छ। निम्न माध्यमिक शिक्षा, माध्यमिक शिक्षा र उच्च शिक्षामा भएका प्रगति र त्यसमा महिला सहभागिताको स्थिति निम्न अनुसार प्रस्तुत गरिएको छ।

२.१.४. निम्न माध्यमिक शिक्षामा महिला सहभागिता

०५५ (१९९८) को तथ्याङ्क अनुसार निम्न माध्यमिक (कक्षा ६-८) विद्यालयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरुको सहजै देखिने भर्नादर ५३.४% थियो भने छात्राहरु ४४.३% मात्र देखिएको छ। त्यस्तै निम्न माध्यमिक उमेरका (११-१३ वर्ष) खुद भर्नादर ३०.५% मध्ये छात्राहरु २५% मात्र भर्ना भएका छन्। नवौं योजना अवधिसम्म निम्न माध्यमिक तहमा सहजै देखिने भर्नादर ५५% पुगेको छ। त्यस मध्ये छात्रा भर्नादर ४२% मात्र छ। ०५८ को शैक्षिक तथ्याङ्क अनुसार ११ देखि १३ वर्षका ८,२६,१७६ मध्ये ३३.७ प्रतिशतले मात्र खुद भर्ना भएका छन्। करिव दुई तिहाई निम्न माध्यमिक उमेरका छात्राहरुले विद्यालय टेक्न पाएका छैनन् वा बीचैमा छाड्छन्। नवौं योजनाले निर्धारण गरेको लक्ष्यको नजिक पुगे पनि लैंगिक भेदको मात्रा प्राथमिक तहको भन्दा निम्न माध्यमिक तहमा बढी छ। दशौं योजनामा निम्न माध्यमिक तहमा कूल भर्ना प्रतिशत ५८ बाट बढाएर ६५ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य लिइएको छ। छात्राहरुको भर्ना प्रतिशत बढाउन महिला छात्रवृत्तिलगायत् विभिन्न प्रोत्साहन कार्यक्रम संचालन गर्ने कार्यक्रम राखिएको छ।

२.१.५. माध्यमिक शिक्षामा महिला सहभागिता

०५५ को तथ्याङ्कअनुसार माध्यमिक (कक्षा ९-१०) विद्यालयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरुको सहजै देखिने भर्नादर ३८.७% थियो भने छात्राहरु ३०% मात्र देखिन्छ। माध्यमिक स्तरमा अध्ययन गर्ने उपयुक्त उमेर १४ र १५ वर्षका वालवालिकामध्ये २०.२ मात्र खुद उमेरका भर्ना भएका थिए। त्यसमध्ये छात्रा १५.९% मात्र भर्ना भए। नवौं योजना अवधिमा माध्यमिक तहमा सहजै देखिने भर्नादर ४५% लक्ष्य राखिएकोमा ३७% मात्र पुगेको छ। त्यस मध्ये माध्यमिक तहमा छात्रा संख्या ४१% मात्र छ। दशौं योजनामा माध्यमिक शिक्षामा अध्ययन गर्ने कूल विद्यार्थी ४५% पुऱ्याउने लक्ष्य रहेको छ। त्यसमध्ये छात्राहरुको ४१% लाई बढाएर ४५% पुऱ्याउने लक्ष्य रहेको छ।

२.१.६. उच्च शिक्षामा महिला सहभागिता

उच्च माध्यमिक शिक्षा, प्रमाणपत्र तह र सो भन्दा माथिको शिक्षाको तहलाई लिइएको छ। उमेरको हिसावले १६ र १७ वर्षलाई उच्च माध्यमिक तह वा प्रमाणपत्र तहको रुपमा लिइएको छ। ०५८ सालको तथ्याङ्क अनुसार प्रमाणपत्र तहमा ६८,०६९ मात्र भर्ना भएका छन्। त्यसमध्ये २०,२४५ छात्रा अथवा २९.७% मात्र छन्। त्यस्तै स्नातक तहमा ७०,५४२ भर्ना भएका मध्ये १८,८५६ (२६.७%) र स्नातकोत्तर र सोभन्दा माथिका १३,१५३ मध्ये छात्रा २,३१० (१७.६%) मात्र छन्। प्राविधिक शिक्षालयमा भर्ना भएका १,५२० मध्ये महिला ३६४ (२४%) मात्र छन्।

३. महिला शिक्षा विकासका लागि राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र कार्यक्रमहरु

३.१. राष्ट्रिय प्रतिबद्धता, प्रयास र कार्यक्रमहरु

शिक्षाबाट वञ्चित वालिकाहरुलाई शिक्षाको अवसर प्रदान गर्न, विद्यालयभित्र अध्ययनरत वालिका सहभागिता, ग्रहणशीलता र उपलब्धस्तर बढाउन श्री ५ को सरकार, अन्तर्राष्ट्रिय संस्था र गैरसरकारी निकायहरुद्वारा विभिन्न प्रयासहरु भएका छन्। त्यस्तै महिलाहरुको जीवनस्तर उकास्न साक्षरता र सीपमूलक कार्यक्रमहरु पनि कार्यान्वयन भएका छन्। तीमध्ये केही प्रयासहरुको संक्षेप तल उल्लेख गरिएका छन्।

३.१.१ नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को भाग-३ मौलिक हक अन्तर्गतको धारा १८ को उपधारा (२) मा "प्रत्येक वालवालिकालाई प्राथमिक तहसम्म आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा दिने गरी विद्यालय संचालन गर्न पाइने छ" भन्ने उल्लेख छ। संविधानको धारा २६ अन्तर्गत उपधारा (८) र (९) मा क्रमश: निम्न वाक्यहरु परेका छन् :

"(८) राज्यले वालबालिकाको शोषण हुन नदिई उनीहरुको हक र हितको रक्षा गर्न आवश्यक व्यवस्था गर्नेछ र नि:शुल्क शिक्षा प्रदान गर्ने व्यवस्था क्रमश: गर्दै जानेछ"।

"(९) राज्यले अनाथ वालवालिका, असहाय महिला, वृद्ध अपाङ्ग र अशक्तहरुको संरक्षण र उन्नतिका लागि शिक्षा स्वास्थ्य सामाजिक सुरक्षाको विशेष व्यवस्था गर्ने नीति अवलम्वन गर्नेछ"।

३.१.२. छात्रबृत्ति कार्यक्रम

०२८ सालदेखि शिक्षा मन्त्रालयले विद्यालय शिक्षाबाट वाहिर रहेका वालिकाहरुलाई पढाई प्रति आकर्षित गरी औपचारिक शिक्षामा समाहित गराई उनीहरुलाई विद्यालयमा टिकाउ गराउन तथा बीचैमा विद्यालय छोड्ने प्रवृत्तिलाई निरुत्साहित गरी शिक्षा प्राप्त गर्न निरन्तरता दिनका लागि छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने कार्यक्रम प्रारम्भ गरेको हो। ०४९ सालदेखि प्राथमिक शिक्षा परियोजना प्रारम्भ भएको हो। ०४९ सालदेखि प्राथमिक शिक्षा परियोजना अन्तर्गत महिला शिक्षा एकाई स्थापना गरी महिला शिक्षा सम्वन्धी कार्यक्रम संचालन भयो। हाल शिक्षा विभाग अन्तर्गत महिला शिक्षा शाखा रहेको छ। महिला शिक्षा शाखाले शिक्षामा समानरुपमा महिलालाई सहभागिता गराउने लक्ष्य राखेको छ। महिला शिक्षा शाखाले राष्ट्रिय छात्रवृत्ति कार्यक्रमको नामले निम्नलिखित विभिन्न छात्रवृत्ति प्रदान गरिराखेको छ।

(क) राष्ट्रिय छात्रबृत्ति कार्यक्रम

(१) प्राथमिक विद्यालय सम्पूर्ण छात्रा छात्रबृत्ति कार्यक्रम

महिला शिक्षामा सहभागिता बढाउन श्री ५ को सरकारले हिमाली र पहाडी जिल्लाका ४० जिल्लाहरुमा १ देखि ५ कक्षासम्मका सम्पूर्ण प्राथमिक छात्राहरुलाई यो छात्रा छात्रवृत्ति कार्यक्रम लागू गरेको छ। वार्षिक २ सय ५० रुपैयाँका दरले प्रदान गरिने यो छात्रा छात्रवृत्ति कार्यक्रमवाट पिछडिएका जिल्लाहरुका महिला विद्यार्थीहरुले प्रोत्साहन प्राप्त गरी कम्तिमा प्राथमिक शिक्षा निर्वाध रुपमा प्राप्त गर्न सक्षम होउन् भन्ने चाहना हो।

(२) कोटामा आधारित प्राथमिक छात्रा छात्रबृत्ति कार्यक्रम

३५ जिल्लाका आर्थिक रुपमा अति पिछडिएका कक्षा १ देखि ५ मा अध्ययनरत वालवालिकाहरुलाई एक शैक्षिक सत्रमा २ सय ५० रुपैयाँका दरले छात्रा छात्रवृत्ति प्रदान गर्ने गरिएको छ।

(३) **स्थानीय छात्रा छात्रबृत्ति कार्यक्रम**

प्राथमिक तह पार गरेपछि आर्थिक कारणले शुल्क तिर्न नसकी विद्यालय शिक्षा निरन्तरता दिन वञ्चित नहोउन् भन्ने उद्देश्यले निम्न माध्यमिक कक्षा ६ देखि माध्यमिक कक्षा १० सम्म क्रमश: मासिक रु. ६०।-, ७०।-, ८०।-, ९०।- र १००।- का दरले १० महिनासम्म छात्रबृत्ति प्रदान गर्ने व्यवस्था छ।

(४) **शैक्षिक स्तर बृद्धि (फिडर छात्रावास) कार्यक्रम**

आर्थिक दृष्टिले पिछडिएका दुर्गम र विकट क्षेत्रका दिनहुँ घरवाट धाएर माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्न, निरन्तरता दिन नसक्ने छात्राहरुको लागि श्री ५ को सरकार शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालयले १८ वटा फिडर र होस्टल बनाइदिएको छ। एक छात्रावासमा बढीमा २० जना छात्राहरुको लागि सिटको व्यवस्था गरिएको छ। सुगम जिल्लामा मासिक रु. ८ सय ५० र दुर्गम जिल्लाको लागि रु. एक हजार ५० रुपैयाँका दरले छात्रबृत्ति व्यवस्था गरिएको छ। छात्रावास बसी एसएलसी उत्तीर्ण भएकाहरुलाई प्राथमिक विद्यालयहरुमा एक महिला शिक्षिकाको व्यवस्थाको लागि टेवा पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ।

(५) **क्याम्पस छात्रा छात्रबृत्ति कार्यक्रम**

आर्थिक दृष्टिकोणले पिछडिएका शिक्षा शास्त्र संकायका छात्राहरुलाई प्रमाणपत्र तह पूरा गर्न बर्षको १० महिनासम्मको लागि दुर्गम जिल्लाकालाई प्रति महिना ५ सय ५० रुपैयाँ र सुगम जिल्लाका लागि ४ सय ५० रुपैयाँका दरले कोटाको आधारमा यो छात्रबृत्ति प्रदान गरिन्छ ।

(६) **छात्रा प्रोत्साहन छात्रबृत्ति कार्यक्रम**

यो छात्रबृत्ति कार्यक्रम ७५ जिल्लामा संचालित छ। कक्षा ५ मा जिल्ला स्तरीय परीक्षामा दशौं स्थानसम्मका छात्राहरुलाई प्रति छात्रा एक हजार रुपैयाँका दरले जम्मा ७ सय ५० जनालाई प्राथमिक तह पूरा गरेपछि निम्न माध्यमिक तहमा निरन्तरता दिन सकोस् भन्ने उद्देश्यले यो प्रोत्साहन छात्रबृत्तिको व्यवस्था भएको हो।

(७) **माध्यमिक शिक्षा छात्रबृत्ति कार्यक्रम**

यो छात्रबृत्ति कक्षा ९ र १० मा अध्ययनरत छात्राहरुलाई प्रदान गरिने छात्रबृत्ति हो। यो कार्यक्रम दुर्गम २५ जिल्लाका छात्राहरुलाई १० महिनाको लागि प्रति महिना १ सय २० रुपैयाँका दरले प्रदान गरिन्छ।

महिला छात्रबृत्तिको कार्यक्रम अतिरिक्त शिक्षा विकासमा महिला र पुरुषको समान सहभागिता होस् भन्ने दृष्टिकोणले शिक्षा विभागको महिला शिक्षा शाखावाट लैंगिक सचेतना कार्यक्रम, विशेष लक्षित समूहको लागि शिक्षा कार्यक्रम, प्रचार प्रसार कार्यक्रम, अध्ययन अनुसन्धान कार्यक्रम र संजाल निर्माण कार्यक्रमहरु प्रत्येक वर्ष वार्षिक कार्ययोजना बनाई कार्यान्वयन गर्दै आएको छ।

३.१.३. शिक्षामा महिला सहभागिताका लागि अन्य प्रयासहरु

शिक्षा तथा खेलकूद मन्त्रालयअन्तर्गत आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा कार्यक्रम अन्तरगत अनौपचारिक महिलाहरुलाई साक्षर बनाई जीवन पयोगी तथा सीपमूलक शिक्षा प्रदान गरी जीवन निर्वाह गर्न सजिलो बनाउन महिला साक्षरतासम्बन्धी महिला शिक्षा कार्यक्रम संचालन गरेको छ। महिला शिक्षा विकासका लागि सबै बालिकाहरुलाई प्राथमिक शिक्षामा सरिक गराउने हेतुले अधिराज्यका सबै सार्वजनिक प्राथमिक तहका बालिकाहरुलाई नि:शुल्क पाठ्यपुस्तक उपलब्ध गराउँदै आएको छ। त्यस्तै प्रत्येक विद्यालयमा कम्तिमा एकजना महिला शिक्षिका अनिवार्य राखिनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

स्थानीय विकास मन्त्रालयअन्तर्गत महिला विकास महाशाखा खडा गरिएको र जिल्लाहरुमा महिला विकास शाखा स्थापना गरी जिल्ला एवम् गाउँस्तरको विकास निर्माण कार्यमा महिलाहरुको प्रत्यक्ष सहभागिता गराउने उद्देश्य लिइएको छ। जिल्लाका महिला विकास शाखावाट महिलाहरुका लागि अनौपचारिक शिक्षा कार्यक्रमहरु पनि संचालन गरिएका छन्।

महिला तथा बालबालिकाहरुको सर्वोपरी हित र विकासात्मक कार्यमा सहभागिताका लागि राष्ट्रिय केन्द्र विन्दु (National Focal Point) को रुपमा महिला, बालबालिका तथा समाजकल्याण मन्त्रालयको स्थापना भएको छ।

दशौं पञ्चवर्षीय योजनामा महिला विकासको लागि महिला सशक्तिकरण गर्न, महिलाहरुको शैक्षिक स्तर सुधार गर्नका लागि औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षाको पहुँचमा अभिवृद्धि गर्न छात्रबृत्ति, महिला शिक्षीका, प्राविधिक शिक्षामा विशेष व्यवस्था जस्ता नीतिगत कार्यक्रमहरु विस्तार, पहुँच तथा प्रोत्साहनमा जोड दिइने तथा अध्ययन अध्यापन, प्रशीक्षण, नीति निर्णय एवम् व्यवस्थापनमा ठोस लैंगिक समतामूलक सूचाङ्क तयार गरी सूचाङ्क परीक्षण (Gender Auditing) प्रणाली लागू गर्ने जस्ता नीति तथा कार्यनीति समावेश गरिएको छ।

३.२. अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता र प्रयासहरु

- सन् १९९० मा थाइल्याण्डको जोमटेंनमा भएको "सबैको लागि शिक्षा" सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा सबैको लागि शिक्षा सम्वन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनमा वालवालिकाहरुको बौद्धिक, शारीरिक एवम् अधिकार महिला र वालिकाको बालिका शिक्षालाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ। शिक्षाको अवसरमा विद्यमान असमानतालाई कम गर्दै सबै जनजाति वर्गका मानिसलाई शिक्षा पुऱ्याउनु पर्छ, आदि प्रतिबद्धता जाहेर भएको छ।
- सन् २००२ मा सेनेगलको राजधानी डकारमा सम्पन्न भएको "सबैको लागि शिक्षा" विश्व शिखर सम्मेलनमा ६ वटा प्रमुख कार्य योजना अपनाइएको छ। ती ६ वटै बुँदाहरुमा बालिका, महिला शिक्षा पहुँच, गुणस्तरीय शिक्षा प्राप्ति र लैंगिक समानताको विषयमा केन्द्रित रहेको छ।
- गैसस-फोरम १९९५ मा चीनको राजधानी वेइजिङ्गमा सम्पन्न चौथो महिला सम्मेलनमा नेपालले महिलाहरुको सामाजिक, राजनीतिक तथा आर्थिक सशक्तिकरण गर्ने कार्यका निमित्त एउटा महत्वपूर्ण लिखित दस्तावेजको रुपमा १२ वटा सरोकारका क्षेत्रहरु अनुमोदन गरेको छ। (१) महिला र गरिबी (२) महिला शिक्षा र तालिम (३) महिला र स्वास्थ्य (४) महिला विरुद्ध हिंसा (५) महिला र सशस्त्र विद्रोह (६) महिला र अर्थतन्त्र (७) नीति निर्माणमा महिला (८) महिला विकासका लागि संस्थागत संरचना (९) महिला र मानव अधिकार (१०) महिला र संचार (११) महिला र वातावरण (१२) वालिका।
- महिला तथा छात्राहरुको शिक्षा विकासका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघका निम्नलिखित निकायहरुले देहायमा उल्लेख भएका कार्यक्रमहरु संचालन गरिराखेका छन् :
  - संयुक्त राष्ट्रसंघ अन्तर्गत रहेको विश्व खाद्य कार्यक्रमवाट प्राथमिक विद्यालय पौष्टिक आहार परियोजनामार्फत् विभिन्न २१ जिल्लाका ४ लाख ५० हजार विद्यार्थीहरुमध्ये दुई लाख छात्राहरुलाई पौष्टिक आहार उपलब्ध गराइएको छ।

९९ हजार छात्राहरुलाई प्रति महिना २ लिटर खाने तेल उपलब्ध गराइएको छ।

- युनिसेफले विभिन्न गैसस मार्फत महिला शिक्षा कार्यक्रमहरु संचालन गरिरहेको छ।
- श्री ५ को सरकार, युनेस्कोको आयोजनामा "सबैका लागि शिक्षा" मा महिला शिक्षा विकासका लागि राष्ट्रिय कार्ययोजना प्रकाशित गरिएको छ।
- विश्व शिक्षा र युनिसेफको संयुक्त प्रयासमा प्रकाशित "Directory of Agencies Involved in Leteracy Education" भन्ने किताबमा GOs, NGOs र INGO हरु गरी जम्मा ३ सय ५५ संस्थाहरु अन्य क्रियाकलापका अतिरिक्त महिला शिक्षाको विकासमा सरिक रहेको देखाइएको छ।

४. विकास कार्यमा महिला शिक्षा र अन्य निकायहरुसँगको अन्तर्सम्बन्ध

४.१. महिला शिक्षा र स्वास्थ्य

नेपालमा २ वटा स्वास्थ्य सर्भेहरु - Nepal Fertility, Family Planning & Health Survey (NFPPHS), १९९१ र Nepal Family Health Survey (NFHS), १९९६ ले देखाएको नतिजाअनुसार अशिक्षित महिला, प्राथमिक शिक्षा प्राप्त गरेका महिला र माध्यमिक र सो भन्दा बढी शिक्षा हासिल गरेका महिलाहरुमा शिशु मृत्युदर र ५ बर्ष मुनिका बालबालिकाहरुको मृत्युदरमा धेरै प्रतिशत फरक देखिएको छ। अशिक्षित महिलाहरुबाट जन्मेका नवजात शिशु मृत्युदर ९७.५% देखियो भने ५ बर्ष नपुगी मर्नेहरु १४८.८% देखाएको छ। प्राथमिक शिक्षा हासिल गरेका महिलाहरुमा नवजात शिशु मृत्युदर ८८० छन् भने ९९.३% ५ वर्ष नपुगी मर्दछन्। माध्यमिक र सोभन्दा माथि शिक्षा प्राप्त गरेका महिलाहरुको क्रमश: ५३.४% र ६०.७% देखाइएको छ।

शिक्षा प्राप्तिको स्तरका आधारमा महिलाहरुले स्वास्थ्य सेवाको पहुँचको बारेमा, परिवार नियोजन, प्रजनन स्वास्थ्य र मातृत्व, खोप र पोषणको वारेमा जानकारी प्राप्त गरेको आधार फरक हुन आएको छ।

शिक्षा र अन्य क्षेत्रसँगको अन्तर्सम्वन्धलाई बृद्धि गरी हेर्दा, निरक्षर महिलाहरु र शिक्षा प्राप्त गरेको स्तरको आधारमा हेर्दा विकासको गतिलाई ज्यादै फरक पारेको अनुसन्धानले देखाएको छ।

४.२. गरिबी निवारण, महिला सशक्तिकरण र महिला शिक्षा

नवौं योजनामा जस्तै दशौं योजनामा पनि राष्ट्रिय विकासको प्रत्येक क्षेत्रमा लैंगिक मूलप्रवाहीकरण गरी महिला सशक्तिकरण र लैंगिक समानताको आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने दीर्घकालीन अवधारणा लिइएको छ। योजनाले दिगो आर्थिक वृद्धि र गरिवी निवारणको लक्ष्य प्राप्ति गर्न महिलाविरुद्धको सबै भेदभावहरु उन्मूलन गर्दै महिला विकासका परिसूचकहरु तयार गरी महिला अधिकारका आधारमा समतामूलक समाज निर्माण गर्ने उद्देश्य राखेको छ। समतामूलक समाज महिलाको अधिकार हो भन्ने मान्यतालाई आत्मसात गरी सामाजिक, आर्थिक र साँस्कृतिक गतिविधिमा पुरुष सरह महिलाको सहभागिता हुन सक्दछ र हुनु पर्दछ भन्ने अधिकारमा आधारित दृष्टिकोणबाट हेर्ने दृढता व्यक्त गरेको छ। यसले सबै क्षेत्रमा पुरुषसँग समान साझेदारी महिला अधिकार हो भन्ने कुरा स्पष्टसँग उद्घोष गरेको छ।

तालिका नं. २		
महिला शिक्षाको स्तर	नवजात शिशु मृत्युदर %	५ बर्ष मुनिका मृत्युदर %
निरक्षर	९७.५	१४८.८
प्राथमिक शिक्षा प्राप्त	८०.०	९९.३
माध्यमिक र सो भन्दा माथि	५३.४	६०.७
जम्मा	९३.०	१३९.२

गरिवी निवारणको लक्ष्य हासिल गर्न लैंगिक समानता र महिला सशक्तिकरणको कार्यक्रमलाई प्रत्येक क्षेत्रगत विकास कार्यक्रममा प्रवाहीकरण गर्नु अनिवार्य हुन्छ। महिलाको विषयलाई लिएर सबै कार्यक्रममा Cross-Cutting सवालहरुको रुपमा समाहित गर्नुपर्ने हुन्छ। चाहे गरिवी निवारणको कार्यक्रममा होस् चाहे महिला सशक्तिकरणमा होस्, यसमा एक वा दुई क्षेत्रगत मन्त्रालयहरुले मात्र आफ्नो कार्यक्रम समावेश गरेर पुग्दैन। सबै क्षेत्रगत मन्त्रालयहरुले लैंगिक समानताको न्यायको दृष्टिकोणबाट आफ्ना सम्पूर्ण कार्यक्रमको समीक्षा गरी त्यसलाई आवश्यकता अनुसार पूरा संरचना गर्नुपर्ने हुन्छ।

महिला सशक्तिकरण, महिलाहरुको हक, हित तथा अधिकारको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न, महिलाविरुद्ध हुने हिंसा, शोषण, अन्याय, अत्याचार निर्मूल गरी राष्ट्रिय विकासको प्रत्येक क्षेत्रमा सहभागी हुन अन्य क्षेत्रवाट अपेक्षाकृत सहयोग भएपनि लैंगिक समानता, महिला सशक्तिकरण र विकासको उद्देश्य प्राप्त गर्न शिक्षालाई सशक्त माध्यम हो भन्ने स्वीकार गरी सोही दृष्टिकोणलाई अवलम्बन गर्दै महिला शिक्षामा विशेष जोड दिनु परेको छ।

५. शिक्षामा बालिका तथा महिलाहरुको सहभागिता कम हुनुका कारक तत्वहरु

शिक्षा विकासमा बालिका तथा महिलाहरुको सहभागिता कम हुनुमा धेरै कारणहरु छन्। यी मध्ये महत्वपूर्ण कारणहरु निम्न बमोजिम छन्।

- शिक्षाप्रतिको सामाजिक सोचाई,
- गरिबी,
- विद्यालयमा सुविधाको कमी र असमान व्यवहार,
- विभिन्न पेशामा समान अवसर प्राप्त नहुनु र पुरुषवाट निरुत्साहित हुनु,
- उमेर नपुग्दै विवाह हुनु,
- पाठ्यपुस्तकहरु जेन्डर प्रभावित हुनु,
- छात्रावासको उचित व्यवस्था नहुनु,
- समुचित दूरीमा विद्यालय नहुनु,
- शिक्षामा व्यक्तिको प्रतिभा र सीपमूलक शिक्षाले कम ग्राह्यता पाउनु,
- विद्यालयहरुमा शिक्षिकाको कमी,
- शिक्षाको योग्यता,
- विद्यालय व्यवस्थापन समितिमा महिला सदस्यको कमी,
- छात्रवृत्तिको सदुपयोग नहुनु,
- बालिका तथा महिलाहरुमा पारिवारिक र गृहकार्यमा सीमित राख्नु,
- शिक्षामा महिला शिक्षा प्रतिको रुढिवादी सोच हुनु,
- शिक्षामा व्यक्तिको प्रतिभा र सीपमूलक शिक्षाले कम ग्राहयता पाउनु,
- शिक्षाको उपादेयतावारे न्यून मूल्याङ्कन हुनु,
- एकपटक अनुतिर्ण भएपछि छात्रालाई पुन: विद्यालय पढ्न नपठाउनु,
- पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना हुनु।

६. **शिक्षामा महिला सहभागिता बढाउन निम्नलिखित सुझावहरु दिन सकिन्छ**

- स्थानीय विकास कार्यक्रमअन्तर्गत योजनाहरु संचालन गर्दा महिलाहरुलाई विद्यालय पठाउन पुरुषले पाएको स्थान महिलाहरुलाई दिई विद्यालय पठाउन तयार रहेका ग्रामीण समुदायलाई प्राथमिकता दिने।
- पाठ्यपुस्तकहरुमा महिलाहरुलाई प्रोत्साहन दिने खालको विषयवस्तु समावेश हुनुपर्दछ।
- छात्राहरुको सहभागिता अभिवृद्धि गर्न लैंगिक सहभागितामूलक रणनीतिहरुको अवलम्बन हुनु जरुरी छ, जसमा खासगरी शिक्षण सिकाई प्रक्रियामा अनुकूल परिवर्तन, छात्राहरुप्रति समानतापूर्ण व्यवहार र लैंगिक सचेतनायुक्त पाठ्यक्रम आदिले प्रमुखता पाओस्।
- विद्यालय बाहिर रहेका बालिकाहरुलाई शिक्षाको मूलधारमा समाहित गराउन आमा समूह, गाविस विद्यालय व्यवस्थापन समिति तथा सामुदायिक सेवामा महिलाहरुको सहभागितामूलक साझेदारी बनाउनु पर्दछ।
- छात्रा भर्नादर कम भएका क्षेत्रमा शैक्षिक सुविधालाई प्राथमिकता दिनुपर्दछ। विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकाहरुलाई विद्यालय शिक्षाको नियमित संरचनामा प्रवेश गराउन वैकल्पिक विद्यालय कार्यक्रमको व्यवस्था हुनुपर्दछ।
- विद्यालय बाहिर रहेका बालिका तथा सामाजिक र आर्थिकरुपले पिछडिएका बालबालिकाहरुलाई शिक्षाको मूलप्रवाहमा प्रवेश गराउन विशेष कार्यक्रमहरु, विशेष कक्षाहरु संचालन गर्नुपर्दछ। यस्ता प्रकारका बालिकाहरुको पहिचानका निमित्त विशेष सूचना प्रणालीको व्यवस्था गरी शिक्षा प्राप्तिका लागि सकारात्मक विभेदीकरणका कार्यक्रमहरु संचालन गर्नुपर्दछ।
- सबै प्रायमिक विद्यालयहरुमा एक महिला शिक्षिकाको अनिवार्य व्यवस्था कडाईका साथ लागू गर्नुपर्दछ।
- सरकारबाट गैरसरकारी संस्थाहरुले गर्ने कार्यहरुमा ग्रामीण इलाकाहरुमा शिक्षा र स्वास्थ्यको कार्यक्रम संचालन गर्न प्राथमिकता दिन प्रोत्साहन गर्नुपर्दछ।
- सरकारबाट प्रदान गरिने विभिन्न छात्रवृत्तिहरु भेदभाव नगरी जुन व्यक्तिलाई प्रदान गर्नुपर्ने हो, उसैलाई दुरुपयोग नहुने गरी प्रत्येक महिना प्रदान गरेमा छात्रवृत्तिको सार्थकता हुन्छ।
- शिक्षा मन्त्रालयको अतिरिक्त बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालय, स्थानीय विकास मन्त्रालय र अन्य मन्त्रालयहरुले महिलाहरुको समानताका लागि नीति र कार्यक्रमहरु संचालन गर्ने र लैंगिक सचेतना सम्बन्धी व्यापक तालिम गोष्ठीको आयोजना गर्नुपर्ने।
- महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलन गर्ने महासन्धिहरु अन्तरर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय प्रयासहरु पूर्ण रुपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने।
- बेइजिङ घोषणापत्रको कार्यान्वयन गर्ने उद्देश्यले लैंगिक समानता तथा महिला सशक्तिकरणसम्बन्धी निर्माण गरिएका कार्ययोजना कार्यान्वयन हुनुपर्ने।
- बालबालिका र ग्रामीण महिलाहरुलाई शिक्षा र मनोरञ्जनको अवसर प्रदान गरी घर छिमेक र समुदायमा बाल अधिकार र महिला अधिकारको प्रचार प्रसार गर्ने।
- एसएलसी परीक्षा दिएपछि प्रत्येक परीक्षार्थीले कम्तिमा १० जना महिला साक्षर गराएको सम्बन्धित गा.वि.स.बाट प्रमाणित गरेपछि मात्र प्रमाणिकरण गर्नुपर्ने।
- लैंगिक सूचकांक परीक्षणको व्यवस्था हुनुपर्दछ र त्यसको प्रतिवेदनको आधारमा सुधारको प्रक्रिया थालनी गर्नुपर्दछ।
- छात्रा तथा महिलाहरुको सहभागिता वृद्धिका निमित्त एकीकृत समग्र लैंगिक समन्वयको रणनीतिको निर्माण हुनुपर्दछ।
- शिक्षामा महिला तथा छात्राहरुको सहभागिता अभिवृद्धि गर्न सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरुबाट संचालन भइराखेका विभिन्न छात्रा छात्रवृत्ति कार्यक्रम, छात्रा पोशाक, स्टेशनरीहरु, छात्रावासको योजना, छात्रा उत्प्रेरणा कार्यक्रम, महिला प्रौढ शिक्षा कार्यक्रम आदिलाई सशक्तढंगबाट निरन्तरता दिइनु पर्दछ। तर कार्यान्वयन प्रक्रिया र अनुगमन कार्यक्रमलाई परिवर्तन गरिनु पर्दछ।
- करिब २१ हजार प्राथमिक विद्यालयहरु मध्ये ८ हजार भन्दा बढी विद्यालयहरुमा एकजना पनि शिक्षिका छैनन्। भएका महिला शिक्षिका पनि शहर बजारमा मात्र सिमित छ। प्रति प्राथमिक विद्यालयहरुमा एक महिला शिक्षिका नियुक्ती गरिनु पर्ने अनिवार्यतालाई कडाइका साथ लागू गर्नुपर्दछ।
- सीपमूलक र रोजगारमूलक शिक्षा नीति अपनाउनु पर्दछ जसले गर्दा अभिभावकहरुले आ-आफ्ना छोरीहरुलाई विद्यालय पठाउन प्रोत्साहन प्रदान गरोस्।

अन्त्यमा, महिलाहरुको हरेक क्षेत्रमा पहुँच बृद्धि गर्नका लागि सरकारी, गैर सरकारी र अन्तरर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरुबाट हालसम्म भएका प्रयास, प्रतिवद्धता र गरिएका कार्यहरुमा समन्वय गर्दै पुरुषहरुको समकक्षमा महिलाहरुको शिक्षाको स्तर बृद्धि गर्ने सशक्त नीति, रणनीति र कार्ययोजनाको अवलम्बन गर्नु पर्दछ। महिला शिक्षाको संख्यात्मक र गुणात्मक विकास भएमा हर क्षेत्रको सहभागितामा महिलाहरु अधिकारमा आधारित दृष्टिकोणको आधार अनुसार लैजाने कार्यमा सरल र सुगम हुने निर्विवाद छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरु

- नेपालमा मानवीय विकास - १९९८ - नेपाल दक्षिण एसिया केन्द्र - पुस ०५५
- गम्भीरबहादुर हाडा (०५७) "नेपालमा महिला शिक्षाको महत्व र आवश्यकता - एक चर्चा", पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, सानोठिमी, भक्तपुर
- महिला शिक्षा वार्षिक प्रकाशन - ०५७, ०५८ शिक्षा विभाग - महिला शिक्षा शाखा
- Girls Education in Nepal - Final Report Jan.-Feb.-2003 - Education Journalists' Group, Anamnagar, Kathmandu.
- दशौं योजना (०५९-०६४) - राष्ट्रिय योजना आयोग - नेपाल - ०५९ फागुन।
- Education for All - National Plan of Action - Nepal (2001 - 2015).
- Ministry of Education and Sports - Nepal National Commission for MISCO in collaboration with UNESCO, Kathmandu, Nepal - 2003.
- School Level Education Statistics of Nepal - 2001 (2056) - Department of Education, Statistics Section, Sanothimi, Bhaktapur.
- प्राथमिक शिक्षा पाठ्यक्रम दिग्दर्शन - आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना, प्राथमिक पाठ्यक्रम पाठ्यपुस्तक विकास एकाई, सानोठिमी भक्तपुर - ०५० असार
- National Seminar on Health and Poverty Reduction in Nepal, Kathmandu, 14-15 February 2002 - Ministry of Health Nepal.

नेपाली महिलाहरुको स्वास्थ्य स्थिति : संक्षिप्त विवेचना

– अप्सरा पाण्डे

नेपाली महिलाहरु पुरुषहरु भन्दा शिक्षा, स्वास्थ्य, सञ्चार आदि लगायत् समग्र विकासमा नै धेरै पछाडि छन्। जनसंख्याको दृष्टिकोणले हेर्ने हो भने जम्मा जनसंख्या २,३१,५१,४२३ मध्ये १,१५,८७,५०२ महिला नै छन् (Figure in Nepal, 2002)। नेपाल संसारको त्यस्तो थोरै देशहरु मध्ये एक हो, जहाँ छोरीलाई केवल जैविकीय भिन्नताको आधारमा जन्मने अधिकारबाट नै वञ्चित गरिन्छ, जन्मिहालेमा पनि स्याहार-सुसार, पालन-पोषण सबैमा भेदभाव गरिन्छ। शिक्षाको उज्यालोबाट वञ्चित गरिन्छ। आर्थिक र निर्णय गर्ने अधिकारको हिसाबले त दोस्रो दर्जाको नागरिक नै बन्नु पर्दछ। यस्तो आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक र राजनीतिक परिवेश भएको देशका महिलाहरुको स्वास्थ्य स्थिति हेर्ने हो भने अझै धेरै नाजुक छ।

स्वास्थ्य भन्नाले कुनै व्यक्ति कुनै पनि रोगबाट टाढा रहनु वा रोग नलाग्नु मात्र होइन, पूर्ण रुपले शारीरिक, मानसिक, सामाजिक र आध्यात्मिक रुपमा तन्दुरुस्त रहनु हो। महिलाहरु जैविकीय हिसाबले नै पुरुषहरु भन्दा अलि भिन्न हुन्छन्। प्रकृतिले नै फरक संरचना दिएको हुँदा उनीहरुको स्वस्थ जीवनको लागि पुरुषहरुलाई भन्दा भिन्न दृष्टिकोणले हेरिनु पर्दछ।

महिलाहरुको स्वास्थ्य उनीहरुको भावना, सामाजिक र शारीरिक स्वास्थ्यसँग जोडिएको हुन्छ। महिलाहरु शारीरिक र मानसिकरुपमा स्वस्थ्य हुन पाउनु उनीहरुको अधिकार हो। यसर्थ, महिला स्वास्थ्यको बारेमा चर्चा गरिरहँदा, महिला स्वास्थ्यलाई उत्कृष्ट स्थितिमा पुऱ्याउन सरकारले महिलाको जीवनचक्रलाई ध्यानमा राखेर स्वास्थ्यसम्बन्धी सेवाहरु प्रदान गर्नुपर्छ।

बेइजिङ्ग प्रतिबद्धता

वेइजिङ्ग घोषणापत्रमा स्पष्टसँग किटान गरिएको छ कि प्रत्येक महिलालाई शारीरिक र मानसिक रुपमा स्वस्थ हुने अधिकार छ। यो अधिकार महिलाको जीवनसँग स्पष्टसँग गाँसिएको छ। महिलाको स्वास्थ्य उनीहरुको भावना, सामाजिक र शारीरिक स्वास्थ्यसँग जोडिएकोले त्यसलाई उत्कृष्ट स्थितिमा पुऱ्याउन सरकारले जीवनचक्रलाई ध्यानमा राखेर स्वास्थ्य सम्बन्धी सेवाहरु प्रदान गर्नु पर्छ भन्ने सवालमा श्री ५ को सरकारले समेत प्रतिबद्धता जाहेर गरेको थियो।

महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार

नेपाल संसारको त्यस्ता थोरै देशहरु मध्ये एक हो, जहाँ गर्भपतन गैरकानुनी रहेको छ। नेपालको कानुनमा गर्भपतन सम्बन्धी व्यवस्था मुलुकी ऐनको ज्यान सम्बन्धी महलमा गरिएको छ। जसबाट गर्भपतनलाई राज्यले महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य प्रश्नसँग नहेरी ज्यानसम्बन्धी अपराधको रुपमा हेरेको छ। यसले महिलाको स्वास्थ्यमा थुप्रै नकारात्मक असरहरु परिरहेका छन्। नेपालमा मातृ मृत्युदर अत्यन्त उच्च रहेको छ। जसमध्ये ५० प्रतिशत महिलाहरुको मृत्युको कारण असुरक्षित गर्भपतन रहेको छ। यस्तै गर्भपतनको कारणले विरामी भई उपचारको लागि अस्पताल भर्ना हुने महिलाहरुको संख्या ५ वर्ष (सन् १९९५-२०००) मा प्रसुती गृहमा आएका बिरामीहरु मध्ये ४१.३ प्रतिशत थिए।

सन् १९९४ मा कायरोमा सम्पन्न जनसंख्या तथा विकास सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले प्रजनन स्वास्थ्य अधिकारलाई परिभाषित गरेको छ। जसअनुसार, निम्न कुराहरु प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार हुन्।

- आफ्नो सन्तानको संख्या तथा उनीहरुको जन्मान्तर निर्धारण गर्न पाउने अधिकार।
- प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी आवश्यक सूचना, शिक्षा तथा सेवा प्राप्त गर्ने अधिकार।
- सुरक्षित मातृत्व तथा बालबालिकाको स्वास्थ्य।
- सुत्केरी वा गर्भपतन पछिको अवस्था (खान, विश्राम, स्वास्थ्य सुविधा)

महिलाको प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी अधिकार सम्बन्धमा नेपालले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, घोषणापत्र तथा सम्मेलनहरुमा प्रतिबद्धता जनाइएको छ। संयुक्त राष्ट्रसंघको महिला विरुद्धको भेदभाव उन्मूलन गर्ने समितिले नेपालको महिला सम्बन्धी महासन्धिको प्रारम्भिक प्रतिवेदनमा दिएको निष्कर्ष सुझावमा नेपालमा गर्भपतन सम्बन्धी प्रचलित कानुनले गर्दा उच्च मातृ मृत्युदर भएको हो। आमाको स्वास्थ्यमा खतरा भएको अवस्थामा मात्र गर्भपतन गर्न सक्ने विधेयकको व्यवस्था अपर्याप्त छ भनी टिप्पणी गरिएको थियो। यस्तै नेपाल समेत संलग्न भएको जनसंख्या तथा विकास सम्वन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनले प्रजनन स्वास्थ्य अधिकारको परिभाषा दिनुका साथै प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार प्रदान गर्नुपर्ने घोषणा गरेको छ। यसरी नै वेइजिङ्ग घोषणापत्र तथा वेइजिङ्ग पाँच वर्षपछिको समीक्षाका अवसरमा पारित दस्तावेज समेतले महिलालाई प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार प्रदान गरेको छ। नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा १२ ले व्यक्तिको स्वतन्त्रताको हक प्रदान गरेको छ। जस अनुसार प्रजनन स्वास्थ्य निर्धारण सम्वन्धी अधिकार पनि पर्दछ।

यसरी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय

मानवअधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरु र नेपालको संविधानको विश्लेषण गर्दा, महिलालाई स्वास्थ्य र जीवनको अधिकार प्रदान गरिएको छ। जसको प्रत्यक्ष सम्बन्ध महिला स्वास्थ्यमा रहन्छ। तर व्यवहारिक रुपमा नेपालमा महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यको अधिकार सुनिश्चित गर्ने यो अधिकारको उल्लंघन भइरहेको र महिलाको स्वास्थ्य प्रत्यक्ष रुपले प्रभावित भइरहेको स्थिति छ।

मुलुकी ऐन (एघारौं संशोधन) र गर्भपतन अधिकार

नेपालमा हरेक वर्ष ७० हजार महिलाले गर्भपतन गराउने अनुमान गरिए तापनि अधिराज्यका प्रहरी कार्यालयहरुमा १९९७ देखि २००१ सम्ममा गर्भपतन सम्बन्धी ३ सय २६ घटनाहरु दर्ता भएका छन्। मानवअधिकार वर्ष पुस्तकले २००१ मा ५३ वटा गर्भपतन सम्बन्धी घटनाहरु जानकारीमा आएको तथ्य उल्लेख गरेको छ (इन्सेक २००२)। मातृ मृत्यु तथा विरामी दरको एक प्रमुख कारण असुरक्षित गर्भपतन पनि हो। यही कुरालाई मध्यनजर गर्दै संसदको एघारौं अधिवेशनदेखि विचाराधीन रहेको मुलुकी ऐन (एघारौं संशोधन) विधेयकलाई बीसौं अधिवेशनमा प्रतिनिधि सभाले केही संशोधनहरु सहित पारित गरेको थियो। जसमा गर्भपतन सम्बन्धी निम्न व्यवस्थाहरु छन् :

१. कुनै पनि गर्भवती महिलाले आफ्नो स्वेच्छाले १२ हप्तासम्मको गर्भपतन गर्न पाउने व्यवस्था गरेको छ।
२. जवरजस्ती करणी वा हाडनाता करणीवाट रहन गएको १८ हप्तासम्मको गर्भ गर्भवती महिलाले आफ्नो स्वेच्छाले पतन गर्न पाउने छ।
३. कसैले लिङ्गको आधारमा गर्भपतन गराउने उद्देश्यले भ्रुणको लिंग पहिचान गर्न तथा लिंगको आधारमा गर्भपतन गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ।
४. गर्भपतन नगराएमा गर्भवती महिलाको ज्यानमा खतरा पुग्न सक्ने वा शारीरिक वा मानसिक स्वास्थ्य खराव हुन सक्ने वा विकलांग वच्चा जन्मने सम्भावना भएमा चिकित्सकको सल्लाहमा जहिलेसुकै गर्भपतन गर्न पाउने व्यवस्था छ।

यसरी गर्भपतन सम्बन्धी नयाँ कानुनले केही मात्रामा भएपनि महिलालाई गर्भपतन अधिकार प्रदान गरेको छ। यसले महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यमा सकारात्मक प्रभाव पार्ने संकेत देखिन्छ। तैपनि यसको कार्यान्वयन पक्ष हेर्न भने वाँकी नै छ।

महिलाहरुको विद्यमान स्वास्थ्य स्थिति

विश्व २१ औं शताब्दीमा प्रवेश गरिसके पनि नेपाली महिलाहरुको स्वास्थ्य स्थिति भने अत्यन्तै दयनीय अवस्थामा छ। महिलाको पारिवारिक र सामाजिक स्थिति, सांस्कृतिक र धार्मिक मान्यता र गरिवीले गर्दा एकातिर स्वास्थ्यमा नराम्रो असर परेको छ भने कानुनी रुपमा कमजोर स्थितिले गर्दा महिलाहरुको प्रजनन अधिकार दमन भएको छ। यसको कारणले उनीहरुको प्रजनन स्वास्थ्यमा अत्यन्तै नकारात्मक प्रभाव परेको छ। नेपाली महिलाहरुको कमजोर स्वास्थ्य स्थितिलाई तलका केही तथ्याङ्कहरुले देखाउँछन्।

१. सरकारी तथ्याङ्क अनुसार, नेपाली महिलाको मृत्युदर अत्यन्त उच्च अर्थात् ५ सय ३९ प्रति एक लाख रहेको छ।
२. १९९८ को सरकारी तथ्याङ्क अनुसार प्रत्येक वर्ष ४ हजार ४ सय ७८ महिलाको मृत्यु हुन्छ। अर्थात् प्रत्येक २ घण्टामा १ महिलाको मृत्यु हुन्छ।
३. विश्व स्वास्थ्य संगठनले जनाए अनुसार, १९९५-२००० सम्म महिला जन्मदाको अनुमानित औसत आयु (Life expectancy at birth) ५७.१ वर्ष छ भने पुरुषको ५७.६ वर्ष छ। जवकी श्रीलंकाको ७५.४ वर्ष महिलाको र ७०.९ वर्ष पुरुषको छ।
४. विश्व स्वास्थ्य संगठनको १९९६ को तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा ८३.७ प्रति एक हजार वालिकाको मृत्यु जन्मेको एक वर्षभित्र हुन्छ। त्यसैगरी ५६.५ प्रति एक हजार वालिकाको मृत्यु जन्मेको १ देखि ४ वर्षभित्र हुन्छ।
५. कृपाद्वारा गरिएको एक अध्ययन अनुसार, नेपाल अधिराज्यमा विभिन्न कारणले जेल परेका ४ सय ६ महिलाहरु मध्ये २० प्रतिशत महिलाहरु गर्भपतन अभियोगमा छन्।
६. १९९८ को सरकारी अध्ययन अनुसार ६७ प्रतिशत मातृ मृत्यु दरमा ११ प्रतिशत वाटोमा, २१ प्रतिशत स्वास्थ्य संस्थामा हुने गर्दछ (Maternal Mortality and Morbidity Study, DOHs, 1998)
७. नेपालका पाँच प्रमुख अस्पतालहरुमा गर्भपतन गराएर आएका १ सय ६५ महिलाहरुमा गरिएको एक अध्ययन अनुसार ती महिलाहरु मध्ये २/५ जनालाई सुँडेनीले सेवा पुऱ्याएको पाइयो। १ सय ६५ मध्ये १२ जनाको अस्पतालमा नै मृत्यु भयो भने प्राय:जसो मृत्यु टिटानस वाट भएको थियो। जसको प्रमुख कारण असुरक्षित गर्भपतन नै थियो (Thapa et. al. 1986)
८. नेपाली महिलाहरुको औसत आयु ५९.८ वर्ष छ। (Census 2001)
९. १९९९ को Human Development Report (UNDP) अनुसार प्रत्येक एक लाख जिवित वच्चाको जन्म दिँदा १ हजार ५ सय नेपाली आमाहरु मर्दछन्। जवकी विश्वमा ५ सय ३७ आमाहरु मर्दछन्।
१०. केही जिल्लाहरुमा (काभ्रे, सुर्खेत र जुम्ला) मातृ मृत्युदर प्रति एक लाखमा एक हजार रहेको पाइएको छ।
११. नेपालको उच्च मातृ मृत्युदरको एउटा प्रमुख कारण असुरक्षित र गैरकानुनी गर्भपतन हो। विश्व स्वास्थ्य संगठनकै एक अध्ययन अनुसार ५० प्रतिशत मातृ मृत्युदरको कारण असुरक्षित गर्भपतन रहेको छ।
१२. विश्व स्वास्थ्य संगठनको १९९१ को तथ्याङ्क अनुसार नेपालका ग्रामीण महिलाहरुको विवाह हुने सरदर उमेर १७.९ वर्ष छ भने शहरी महिलाहरुको १९.७ वर्ष छ।
१३. विश्व स्वास्थ्य संगठनकै १९९६ को तथ्याङ्क अनुसार प्रत्येक एक हजारमा १ सय ३२ नेपाली महिलाले १५-१९ वर्षको उमेरमा

मानवअधिकार सम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरु र नेपालको संविधानको विश्लेषण गर्दा, महिलालाई स्वास्थ्य र जीवनको अधिकार प्रदान गरिएको छ। जसको, प्रत्यक्ष सम्बन्ध महिला स्वास्थ्यमा रहन्छ। तर, व्यवहारिक रूपमा नेपालमा महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यको अधिकार सुनिश्चित गर्ने यो अधिकारको उल्लंघन भइरहेको र महिलाको स्वास्थ्य प्रत्यक्ष रूपले प्रभावित भइरहेको स्थिति छ।

बच्चा जन्माउँछन्।

१४. २०५३/५४ को सरकारी तथ्याङ्क अनुसार ३१.५ प्रतिशत प्रसुती तालिम प्राप्त स्वास्थ्यकर्मीबाट गराइन्छ भने विश्व स्वास्थ्य संगठनको तथ्याङ्क अनुसार ९ प्रतिशत प्रसुती मात्र तालिम प्राप्त स्वास्थ्य कर्मीबाट गराइन्छ।

१५. १९९७ को विश्व स्वास्थ्य संगठनको तथ्याङ्क अनुसार नेपाली महिलाहरुको प्रजनन दर ४.५ छ भने १९९६ को तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा गर्भ निरोधक उपायहरुको प्रयोग दर २८.८ प्रतिशत छ। यसैगरी १९९०-९८ को आँकडा अनुसार नेपाली विवाहित महिलाहरुको परिवार नियोजन उपायहरुको प्रयोग दर ३० प्रतिशत छ।

१६. एक अर्को सरकारी तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा ५८.९ प्रतिशत ग्रामीण र १५.२% शहरी महिलाहरु धुम्रपान गर्दछन् भने २८.३% महिलाहरु Chronic Bronchitis बाट पीडित छन्।

१७. सरकारी तथ्याङ्क (July 31, 1999) अनुसार जम्मा १ हजार ३ सय ५ एचआईभी रोगीहरु मध्ये ४ सय १२ महिलाहरु थिए भने ४ सय १२ मध्ये पनि ३ सय ९ जना यौन व्यवसायी थिए।

१८. विश्व स्वास्थ्य संगठनको १९९५ को तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा प्रौढ महिला साक्षरता दर १४% र पुरुषको ४०.९% छ। जुन दक्षिण पूर्वी एसियामा नै सबैभन्दा कम देखिन्छ। शिक्षाको प्रभाव स्वास्थ्यमा प्रत्यक्ष रुपले पर्दछ।

१९. १९९८ को विश्व स्वास्थ्य संगठनकै अर्को एक तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा ९७% महिलाहरु कृषिमा, १% कलकारखानामा काम गर्दछन् भने २% ले मात्र नोकरी गर्दछन्। यसको प्रत्यक्ष प्रभाव महिला स्वास्थ्यमा पर्दछ।

२०. ९०% महिलाहरुले अझै पनि अत्यन्त असुरक्षित ठाउँमा असुरक्षित तरिकाले सुत्केरी अवस्था व्यहोर्नु परेको छ भने सुदुर पश्चिमाञ्चलका केही जिल्लाहरुमा अझै पनि महिनावारीको समयमा गोठ जाने, छाउपडी प्रथा कायम छ। यी कारणहरुले गर्दा महिलाको स्वास्थ्य, गर्भाधारण र सुत्केरी अवस्थापछि शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर परेको छ।

२१. परिवार नियोजनको सुविधा सबै ठाउँमा नपुगेकोले र विभिन्न सांस्कृतिक र सामाजिक कारणले महिलाहरुले आफ्नो आवश्यकता र इच्छा अनुसार परिवार नियोजनका साधन प्रयोग गर्न सकेका छैनन्। यसले गर्दा उनीहरु बारम्बार गर्भवती हुने र जीवन खतरामा पर्ने अवस्थाबाट गुज्रिन बाध्य भएका छन्।

२२. रक्तअल्पता र कुपोषण नेपाली महिलाहरुको अर्को प्रमुख समस्या हो। मानसिक स्वास्थ्य, पेशागत स्वास्थ्यका समस्याहरुबाट पनि नेपाली महिलाहरु पीडित छन्। तर तिनको बारेमा कुनै अध्ययन र अनुसन्धान नै भएको छैन।

२३. दलित तथा उत्पीडित जनजातिको महिलाहरुको स्वास्थ्य स्थिति झनै खराब छ।

महिलाको स्वास्थ्य सम्बन्धमा सरकारी तथा गैर सरकारी पहल-कदमीहरु

श्री ५ को सरकारले नवौं योजनामा मातृत्व सम्बन्धी स्वास्थ्यलाई केही स्थान दिएको थियो। जसअनुसार मातृत्व सम्बन्धी कार्यक्रमहरु संचालन भए। शर्त सहितको भए पनि सीमित प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार विधेयक पारित गरिएको छ। यसैगरी असुरक्षित गर्भपतनबाट सुरक्षा र उपचारको लागि पनि व्यवस्थाहरु गरिएको छ। ग्रामीण स्तरदेखि स्वास्थ्य सुविधा प्राप्त गर्न महिला स्वास्थ्य स्वयंसेविकाहरुलाई तालिम दिने व्यवस्था मिलाइएको छ।

यसैगरी गैरसरकारी संस्थाहरुबाट पनि केही प्रयासहरु भएका छन्। प्रजनन अधिकारलाई मान्यता दिने सम्बन्धमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा छलफल गर्ने, ग्रामीण स्तरमा गएर यो विषयमा तथ्यहरु संकलन गर्ने गरिएको छ। श्री ५ को सरकारलाई महिलाको स्वास्थ्यमा परम्परागत चिकित्सा पद्दतीले खेलेको भूमिकालाई मान्यता दिन वकालत र सम्बर्द्धन गर्ने केही कार्यक्रमहरु संचालन गरिएको छ भने महिलाको स्वास्थ्यलाई महिला सशक्तिकरण, सम्पत्तिको अधिकार, शिक्षाको अधिकारसँग जोडेर लगिएको छ। हिजोआज केही गैरसरकारी संस्थाहरुले महिलाको स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित विभिन्न विषयहरुमा अध्ययन अनुसन्धानमा पनि चासो देखाउन थालेका छन्।

यसरी विभिन्न स्तरबाट नेपालले प्रयासहरु भए पनि विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन, सन्धि र महासन्धिहरुमा महिलाको स्वास्थ्य सम्बन्धी विभिन्न प्रतिवद्धताहरु जारी गरे तापनि महिला प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार (गर्भपतन अधिकार) विधेयक ल्याएर पनि, परिवार नियोजन, सुरक्षित मातृत्व, गर्भपतन पछिको उपचार व्यवस्था, नवजात शिशु स्याहार, एच. आई. भी. एड्स सम्बन्धी कार्यक्रमहरु, Sub-fertility बाट बचावट र उपचार, वयस्कावस्थाको प्रजनन स्वास्थ्य र वृद्ध महिलाहरुको पाठेघर र स्तर क्यान्सर सम्बन्धी कार्यक्रमहरु समावेश गरेर राष्ट्रिय रुपमा संयुक्त प्रजनन स्वास्थ्य कार्यक्रम प्याकेजको रुपमा ल्याउने सरकारी रणनीति तय भए तापनि समग्रमा भन्नु पर्दा, यी सबैको कार्यान्वयन पक्ष अति नै कमजोर देखिन्छ। यसर्थ, अपेक्षाकृत रुपमा नेपालमा महिलाहरुको स्वास्थ्य स्थिति सुधार गर्न सकिएको छैन।

सन्दर्भ सामग्रीहरु

१. CREHPA, (2000) : Women Prison in Nepal for Abortion.

२. Forum for Women, Law and Development, (2001) : Reproductive Health Right of Women.

३. HMG, MoH, (2001) : Nepal Country Profile on Women Health and Development, Department of Health Services, Planning and Foreign Aid Division.

४. Satyal, I. (2003) : New Abortion Law in Nepal : Role of health workers and challenges. Paper Presentation on National Workshop on Right to Abortion and Roproductive health. Organized by Beyond Beijing Committee.

५. Sharma, S. (2002) : Post Legalization of Abortion : Issues and Challenges in the Nepalese context. Paper Presentation on Post Legalization Challenges : Experience from Neighbouring Countries and Strateiges for Nepal, Organized by CREHPA.

६. Thapa, et. al. (1992) : A Hospital Based Study of Abortion in Nepal, Studies in Family Planning 23 (5) : 311-318

७. उप्रेती, अरुणा (२०५७) : बेइजिङ्ग पाँच वर्ष पछिको पुनरावलोकनको अवसरमा महिला र स्वास्थ्य सम्बन्धी वकालत पत्र, महिला कानुन र विकास मञ्च

८. महिला कानुन र विकास मञ्च (२०५८) : मुलुकी ऐन (एघारौं संशोधन) विधेयक र महिला अधिकार

कथित बोक्सीको खोजी र शिकार

जागरणसँगै कानुन र कार्यान्वयन विना परिवर्तन असम्भव

– प्रेक्षा ओझा

सवैलाई थाहा छ, नेपालको विद्यमान सामाजिक प्रचलनभित्र रहेका कतिपय कुचलनका कारणले महिलाहरुले थप यातना पाइरहेका छन्। तर, महिलालाई वोक्सी भनेर यातना दिने सामाजिक कुप्रचलन किन आज पनि विद्यमान छ ? दर्शक वनेर वरिपरी सयौं मानिसहरु महिलाले यातना पाएको हेरिरहन्छन्। तर, कोही पनि पीडित महिलाको उद्धारका लागि अघि सर्दैनन्। वोक्सीलाई तह लगाउने नाममा हुने यस्ता अनेकौं घटनाहरु नेपाली समाजका कलंक हुन्। धेरैजसो महिलाहरु यस्ता घटना सहने कोसिस गर्छन्। तर, जव चरम अत्याचार हुन्छ, त्यसपछि यी घटनाहरु सार्वजनिक हुने गरेका छन्।

अशिक्षा, अज्ञानता र अन्धविश्वासका कारण महिलाहरुलाई वोक्सी भनेर यातना दिइने गरिन्छ। कथित धामी झाँक्रीहरुलाई अघि सारेर समाजका तथाकथित अगुवाहरु समेतको पहलमा यस प्रथालाई जीवित राखेको देखिन्छ। जव धामीले कोही वोक्सी हो भनेर प्रमाणित भएको घोषणा गर्दछ, मानिसहरु त्यसमाथि जाइलाग्छन्। आजको एक्काइशौं शताव्दीलाई विज्ञानका उपलव्धीहरुको उपभोग गर्ने वा विज्ञाननिर्देशित भएर अघि वढ्ने युग भनिन्छ। वैज्ञानिकरुपमा कतै पनि वोक्सीको अस्तित्व हुन्छ भनेर हालसम्म प्रमाणित भएको छैन। यस्ता कुराहरु तिनीहरुलाई वुझाउनु पर्छ, जो यस सम्वन्धमा केही पनि जान्दैनन्। तर, आफूलाई जान्ने-वुझ्ने ठान्नेहरु समेत सामाजिक शोषणको माध्यमका रुपमा वोक्सी प्रथालाई प्रश्रय दिइरहेका छन्। कसैसँग रिसइवी साँध्न वा समाजमा तथाकथित रक्षक वा संरक्षकका रुपमा आफूलाई उभ्याउन पनि तथाकथित अगुवाहरु वोक्सी खोज्ने अभियानको नेतृत्व गरिरहेका छन्। सिराहा जिल्लाको हनुमाननगर गाविस-९ की ४० वर्षीय मुनेश्वरी मुखियालाई वोक्सीको आरोपमा ०५८ असोज ११ गते गाउँवाट निकाल्ने निर्णय गाविसका पूर्व उपाध्यक्ष मुक्ति मुखियाको घरमा केही व्यक्तिहरुको वैठकले गरेको थियो र त्यसपछि गाउँवाट निकालिएको थियो।

धामी झाँक्रीलाई आफ्नो कथित दैवी शक्ति देखाउनु छ। उनीहरु वोक्सीलाई शैतानशक्ति र आफूलाई भलो गर्ने शक्तिका रुपमा स्थापित गर्न निरीह महिलाउपर बोक्सीको आरोप लगाइरहेका छन्।

मनोवैज्ञानिक रोग

वोक्सी भनिने महिलाहरु प्राय: असहाय, वृद्ध, रोगी र तल्लो जातका भनिनेहरु देखिएका छन्। अस्वस्थताका कारण उनीहरुको शरीर काम्नेलगायत्का समस्याहरु उत्पन्न भएका हुन्छन्। त्यस्ता महिलाहरुलाई वोक्सीको संज्ञा दिइन्छ। यसरी काम्ने महिलाहरुलाई कुनै दैवी शक्ति मानी "वोक्सी हो" भनिन्छ। यो कुनै दैवी शक्ति नभएर मनोवैज्ञानिक रोग हो भन्ने विज्ञहरुको भनाई छ। तर, वर्षौंदेखि गाउँघरमा धामी झांक्री भएर गुजारा चलाउँदै आएकाहरु यस्तो मौका चुकाउन चाहँदैनन्। आधुनिक चिकित्सा प्रणालीको विकासले गर्दा उनीहरुको पेशा चौपट भएको अवस्थामा उनीहरु वेला-वेला "वोक्सीहरु फेला पारेर" भाग्य चम्काउन चाहन्छन्।

कानुनमा कडाइ चाहियो

हुन त महिलाहरुलाई अधिकांश कानुनमा विभेद गरिएको छ। नेपालका ५४ वटा कानुनका १ सय १८ वटा व्यवस्थाहरु प्रत्यक्षरुपमा अद्यापि विभेदपूर्ण छन्। जसको संशोधनका लागि महिला कानुनविद् तथा कार्यकर्ताहरु वेला-वेलामा लागिपरिरहेका छन्। मुलुकी ऐनको एघारौं संशोधनपछि पनि सो ऐनका २८ वटा व्यवस्थाहरु महिलाविरुद्ध भेदभावपूर्ण छन्। महिलाहरुमाथि हुने यसप्रकारका हिंसावाट महिलाहरुलाई संरक्षण गर्ने स्पष्ट कानुनको अभाव खट्किएको छ। वोक्सीका नाममा महिलामाथि हुने अमानवीय यातनाका सन्दर्भमा दोषीलाई कारवाही गर्ने ठोस कानुन नभएका कारण उनीहरुले सफाई पाइरहेको अवस्था छ। महिलाहरुमाथि हुने घरेलु हिंसाका सम्वन्धमा कानुनहरुमा विभिन्न व्यवस्थाहरु गरिएका छन्। तर पनि स्पष्ट कानुनको अभाव अद्यापि छँदैछ।

नेपालले विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा प्रतिवद्धताहरु जनाइसकेको छ। मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ ले जाति, वर्ण, लिंग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अरु विचार राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति वा अरु कुनै हैसियतको आधारमा भेदभाव नगरी प्रत्येक व्यक्तिलाई यस घोषणामा उल्लेखित अधिकार र स्वतन्त्रताको ग्यारेण्टी गरेको छ। त्यस्तै गरेर नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को समानताको हकअन्तर्गत सवै नागरिक कानुनको दृष्टिमा समान हुनेछन्। कसैलाई पनि कानुनको समान संरक्षणवाट वञ्चित गरिने छैन। संविधानले महिला, वालवालिका, वृद्ध वा शारीरिक वा मानसिकरुपले अशक्त व्यक्ति वा आर्थिक शैक्षिक दृष्टिले पिछडिएको वर्गको संरक्षण वा विकासको लागि कानुनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ। नेपालले महिलामाथि हुने सवै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्वन्धी महासन्धि पनि अनुमोदन गरिसकेको छ। उक्त महासन्धिले कुनै पनि व्यक्ति, संस्था वा उद्योगवाट महिलाविरुद्ध हुने भेदभावलाई उन्मूलन गर्न आवश्यक सम्पूर्ण उपायहरु अवलम्वन गर्ने महिलाविरुद्ध भेदभाव गराउने प्रचलित कुनै पनि नियम, कानुन, परम्परा तथा प्रचलनहरुलाई सुधार गर्ने वा हटाउने गरी कानुन

वनाउनेलगायत् आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण उपायहरु अवलम्वन गर्ने र महिलाविरुद्ध भेदभाव गराउने सम्पूर्ण राष्ट्रिय दण्ड व्यवस्थाहरु खारेज गर्नुपर्ने व्यवस्थाहरु गरेको छ। यसरी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रियरुपमा गरिएका प्रतिवद्धताहरु व्यवहारमा रुपान्तरित हुन नसक्दा महिलाहरुले दिनहुँ दुःख र पीडा खेप्नुपर्ने वाध्यता छ।

मुलुकी ऐनको एघारौं संशोधनले माहिलामाथि वोक्सीका नाममा हुने यातनाका सम्वन्धमा केही उल्लेख गरेको छैन। यसरी प्रायः दिनहुँजसो हुने यस प्रकारका घटनामा महिला अधिकारकर्मीहरुको अपेक्षित ध्यान गएको देखिँदैन। नत्रभने, महिला विधेयकमा कुनै न कुनै प्रावधान हुनु पर्ने हो। महिलामाथि हुने घरेलु हिंसालाई सुक्ष्मरुपले केलाइएको देखिँदैन। अव त दिनहुँजसो घटनाहरु सार्वजनिक भइरहेका छन् तर पनि यसतर्फ महिला अधिकारका क्षेत्रमा कार्यरतहरुको समेत समुचित ध्यान गएको छैन।

वोक्सी प्रथाको समूल अन्त्यका निम्ति जागरण कार्यक्रमहरु मात्र पर्याप्त हुन सक्दैनन् किनकी आफ्नो फाइदाका निम्ति यस्तो प्रथा कायम राख्न चाहने तत्व पनि आफ्नो ठाउँमा सक्रिय छ। गाउँघरमा नियोजित त्रास फैलाएर संरक्षक हुन खोज्ने ठालूहरु कडा कारवाहीवाट मात्र हिच्किन्छन्। तसर्थ, वोक्सीका नाममा पीडा दिनेहरुलाई कडा कारवाही गर्नका लागि ठोस कानुन निर्माणमा जोड दिनुपर्ने वेला आएको छ।

प्रशासनिक सक्रियता जरुरी

वोक्सीका नाममा मरणासन्न हुनेगरी महिलाहरुलाई यातना दिए पनि प्रशासनिक निकाय मौन रहेका पाइन्छन्। कतिपय घटनाहरु त जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा दर्ता समेत हुँदैनन् भने अदालतको ढोकासम्म जाने कुरा टाढै रह्यो। दर्ता भएका मुद्दाहरुमा पनि उचित कारवाही गरिँदैन। यदि कारवाही गरिहाले पनि पीडकलाई सामान्य किसिमको जरिवाना गर्ने मात्र प्रचलन हालसम्म रहिआएको छ। पीडितका लागि क्षतिपूर्तिदेखि अन्य कुनै पनि कुरामा सहयोग नगरेका अनेकौं उदाहरणहरु छन्। वरु, पीडित र पीडक पक्षवीच मिलापत्र गराउनेतर्फ प्रहरी-प्रशासन वढि क्रियाशील देखिन्छ। हाम्रो प्रहरी-प्रशासनको मानसिकता पुरानै रहेकाले पनि यो समस्याको नियन्त्रण हुन नसकेको हो।

सार्वजनिक जानकारीमा आएका, "वोक्सी" का नाममा महिलालाई यातना दिइएका प्रमुख घटना संख्या				
वर्ष	२०००	२००१	२००२	२००३ सेप्टेम्वरसम्म
पीडित संख्या	२०	२५	२९	२३

स्रोत : इन्सेक

पीडित पक्ष न्यायिक निकायसमक्ष पुग्न सकिरहेका हुँदैनन्। चेतनाको कमीका कारण पीडितहरु न्यायिक निकायसमक्ष उजुरीका लागि जान सकिरहेका छैनन्। आफूमाथि भएको यातना भोग्नुको पछाडि भाग्यको नै दोष हो भन्ने ठान्दछन्। परिवार अनि समाजवाट पुनः त्यस्तै यातनाको शिकार हुनुपर्ने डर अर्कोतिर छ। घटना सार्वजनिक हुन वा न्यायिक निकायसमक्ष पुग्न नसक्ने अर्को एउटा कारण आर्थिक अभाव पनि हो। पहिलो कुरा त स्थानीय जनता मुकदर्शक बनेर घटना भएको हेर्न रुचाउँछन्। तर, पीडितको उद्धारका लागि कुनै पनि कार्य गर्दैनन्।

महोत्तरीको वेलाएकडारा गाविस-१ कि ५७ वर्षीय मलेछिया देवीलाई वोक्सीको आरोप लगाई ०५८ असोज १० गते सोही गाउँका देवर नाता पर्ने दुलारजन यादव, बजो यादव, जीतकिशोर यादव र पुकारी यादवले निर्मम कुटपिट गर्नुकासाथै दिसा-पिसावमा विष मिलाई खुवाएर हत्या गरे तर पीडकहरुलाई कुनै कारवाही भएन। त्यसैगरी ०५८ असार ३ गते महोत्तरी जिल्ला औरही गाविस-३ कि ७५ वर्षीय मुनेश्वरी यादवलाई वोक्सीको आरोपमा हातिर्सवा गाविस-७ का रामवृक्ष यादवसमेतका व्यक्तिहरुले निर्मम कुटपिट गरी कपाल काटिदिनुका साथै दिसा-पिसाव समेत खुवाए। पीडितलाई पीडकहरुले कुटपिट गर्दै गाउँ निकाला गरेका थिए। तर, पीडकहरुलाई यस किसिमको अत्याचारविरुद्ध कुनै कारवाही भएन। सामान्यरुपमा धरौटीमा रिहा गरियो।

वोक्सीका नाममा हुने यातनाका विरुद्ध सशक्तरुपमा पीडितहरुले राहत पाउने सम्वन्धमा प्रहरी प्रशासनले उल्लेख्य कारवाही हालसम्म गरेको देखिँदैन। वोक्सीका घटना वढि हुने जिल्ला महोत्तरी जिल्ला प्रशासन कार्यालयका प्रशासकीय अधिकृत पवन सुवेदी सार्वजनिक ऐनअन्तर्गत नै यस्ता कारवाहीहरु गरिरहेको वताउनुहुन्छ।

महोत्तरीजस्ता तराईका जिल्ला मात्र होइन, संखुवासभा, नुवाकोट जस्ता पहाडी जिल्लाहरुमा पनि यो समस्या प्रकट भइरहेको छ। दण्डहिनताका कारण यो समस्या झ्याँगिएको छ। सर्लाहीको गौरीशंकर गाविस र संखुवासभाको खाँदवारी-११, पाठागाउँको एउटै समस्या छ। वोक्सी सम्वन्धी यो समस्या सरुवा रोग जस्तोगरी फैलिरहेको छ।

आन्दोलन र कार्यक्रमहरु

वोक्सीका नाममा महिलामाथि हुने हिंसाका घटनाविरुद्ध सशक्तरुपले आन्दोलन भएको देखिँदैन। फाट्टफुट्ट कार्यक्रमहरु भएका छन्। ०५४ वैशाख २५ गते काठमाण्डौंको वानेश्वर डेरा गरी वस्ने सरस्वती अधिकारीलाई वोक्सी लागेको भनी उनकै पति गंगा अधिकारीले मैतिदेवीमा डेरा गरी वस्ने कथित धमिनी गंगा विसीसमक्ष पुऱ्याए। सरस्वतीलाई वोक्सी लागेकाले उपचारको नाममा विभिन्न प्रकारका डाडू, पन्यू तताएर पिठ्यूँदेखि पिँडौलासम्म डाम्ने, ओठमा डाम्ने, रगत छाद्ञ्जेल छालाको पेटीले हिर्काउने, पानी खान नदिने जस्ता यातना दिइएको थियो। २५ देखि २७ गतेसम्म यो प्रक्रिया चलिनै रह्यो। पीडितलाई सञ्चारकर्मी तथा मानवअधिकारकर्मीहरुद्धारा २७ गते वीर अस्पताल पुऱ्याइयो। तर, २८ गते उनको मृत्यु हुनपुग्यो। जसरी सरस्वती अधिकारीको घटनामा महिलाहरु एकजुट भएका थिए। त्यसपछिका कुनैपनि घटनाहरुमा महिलाहरुले ऐक्यवद्ध भएर वोक्सीकाण्डका विरुद्ध आन्दोलन र कार्यक्रमहरु गरेको देखिँदैन।

तर, यस सम्वन्धमा प्रयास नभएका चाहिं होइनन्। उदाहरणका लागि- भर्खरै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सिराहा, धनुषा, महोत्तरी र सर्लाहीमा स्थानीय जनताहरुवाट अवधारणा संकलन र स्थानीयवासीहरुवीच छलफल कार्यक्रम सम्पन्न गरेको थियो। इन्सेकले पनि काठमाण्डौमा पत्रकारहरुवीच अन्तरक्रिया र महोत्तरीमा एक अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरेको छ। त्यसैगरी धनुषामा पनि असोज ६ गते एक कार्यक्रमको आयोजना गरिएको थियो। सिभिक्टले वोक्सीका नामवाट पीडितलाई उपचार गराउने कार्य गऱ्यो। राष्ट्रिय महिला आयोगका तर्फवाट पनि यस सम्वन्धमा केही पहल भएको छ। तर, जागरणका कार्यक्रमहरु जति हुनुपर्थ्यो, त्यति भएका छैनन्। वोक्सी भनेर यातना दिने प्रचलनको अन्त्य गर्न जागरण, कानुनी कारवाहीको व्यवस्था र व्यवहारमा त्यसको प्रयोग जस्ता उपायहरु तेज गतिमा सँगसँगै अघि वढाउनु पर्छ। मुलुकी ऐनको एघारौं संशोधनमा वोक्सी सम्वन्धमा कुनै उल्लेख गरिएको छैन, यो कुरालाई सच्याइनु पर्छ। कसैलाई वोक्सी भन्नु नै अपराध हो भन्ने कानुनी व्यवस्था हुनै पर्छ। त्यसो हुन सक्यो भने वोक्सीको अस्तित्व छैन भनेर गरिने सचेतना कार्यक्रमहरुले वल पाउनेछन्। आफ्नो निहित स्वार्थका निम्ति, आफूमाथि कुनै किसिमको कारवाही नहोस् भनेर पनि आम मानिसलाई भड्काउनेउपर त्यसपछि मात्र नियन्त्रण हुन सक्छ। वनेका कानुनहरुको इमान्दारीपूर्वक पालना हुन सक्यो र सचेतना कार्यक्रम पनि सर्वव्यापक हुन सक्यो भने वोक्सी भनेर यातना दिने प्रचलन सामाजिक समस्याका रुपमा रहँदैन। ●

चेलीबेटी बेचबिखन, असरहरु र राज्यको दायित्व

- अच्युत अर्याल

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को मौलिक हक अन्तर्गत धारा २० (१) मा 'मानिसलाई बेचबिखन गर्न, दास तुल्याउन, बाँधा बनाउन वा कुनै किसिमले निजको इच्छा विरुद्ध काम गराउन निषेध गरिएको छ। त्यस्तो कार्य कानुनद्वारा दण्डनीय हुनेछ।' भन्ने स्पष्ट व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि चेलीबेटी बेचबिखन कार्यमा संलग्न अपराधीहरूलाई कडा कारवाही हुनुको सट्टा झिनो कारवाही मात्र गरेर उम्काउने परिपाटीले सोही अपराधीले पुनः त्यस्ता क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्ने मौका पाइरहेको अवस्था विद्यमान छ। मानव बेचबिखन मानवअधिकारको ठाडो उल्लंघन भएको तथ्य निर्विवाद छ।

मानव वेचविखन निन्दनीय अपराध हो। आधुनिक विश्वमा मानवमात्रको नभई सम्पूर्ण प्राणी जगतकै स्वतन्त्रतापूर्वक वाँच्न र रम्न पाउने अधिकारका वारेमा कुरा उठिरहेको वेला कुनै मानव शरीरको मोलमोलाई गरेर निश्चित वजारमा वेच्ने तथ्य कुनै सम्पन्न राष्ट्रका नागरिकको लागि अविश्वसनीय नै ठहरिन सक्छ। तर, मानव वेचविखन हाम्रो जस्तो अविकसित राष्ट्रका, गरिबीले पिल्सिएका नागरिकहरुका लागि कुनै नौलो र आश्चर्यजनक घटना नभई नियती नै भएको छ। मानव वेचबिखनको प्रतिनिधित्व गर्ने चेलीबेटी वेचबिखन नेपालको एक गम्भीर समस्याको रुपमा विगत देखि नै विद्यमान छ। भौगोलिक रुपमा नेपाललाई तीन तिरवाट घेरेको छिमेकी मुलुक भारत नै नेपाली चेलीहरुको विक्री केन्द्रको रुपमा रहेको छ। मानवअधिकारको ठाडो उल्लंघनको प्रतीक चेलीबेटी बेचविखन विरुद्धका कार्यक्रमहरु सरकारी तवरवाट न्यून रुपमा ल्याइए पनि विभिन्न गैर सरकारी संस्थाहरु सक्रिय रहेको पाइन्छ। तर, यस्ता अपराधजन्य घटनाहरु भने घट्नुको सट्टा बढिरहेको वास्तविकता हाम्रो सामु छर्लङ्ग छ। सिंगो विश्व २१ औं शताव्दीमा प्रवेश गरिसकेको अवस्था मात्रै होइन, नेपाल स्वयम् विभिन्न डेढ दर्जन अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सन्धि, महासन्धि तथा अनुवन्धहरुको पक्ष राष्ट्र वनिसकेको अवस्थामा यस्ता अपराधजन्य क्रियाकलापहरु विद्यमान रहनु अत्यन्तै विडम्वनापूर्ण र लज्जाजनक स्थिति हो।

गरिवीकै कारणले गर्दा मीठो खान, राम्रो लाउन र धेरै पैसा कमाएर सुख-सयलमा जीवन विताउन पाइने जस्ता दलालहरुका राम्रा-राम्रा आकर्षणहरुमा लोभिएर वेचिने गरेका नेपाली चेलीवेटीहरुलाई वेश्यावृत्ति लगायत घरेलु कामदार, अङ्ग प्रत्यारोपण, झुठो विवाह जस्ता अङ्गमा प्रयोग गर्ने गरिएको तीतो तथ्य यस क्षेत्रमा कार्यरत संस्था तथा पीडित चेलीहरुवाट उजागर भइरहेको छ। वेश्यावृत्तिमा संलग्न गराइएका चेलीहरुलाई निकृष्ट यौन शोषणका व्यवहार मात्र होइन, अँध्यारो कोठीभित्र भोकभोकै राख्ने, रडले कुट्ने, झुल्याउने तथा लछार-पछार पार्ने, १२ देखि १५ जनासम्म व्यक्तिहरुसँग रात विताउनुपर्ने, सामूहिक तथा जवर्जस्ती वलात्कार गराउने, चुरोटले पोल्ने जस्ता अत्यन्तै निकृष्ट र गम्भीर शारीरिक यातना दिने गरेको कुरा स्वयम् वेश्यावृत्तिवाट उद्धार गरी फर्कन सफल चेलीहरु वताउँछन्। त्यसैगरी विभिन्न लागु पदार्थहरु सेवन गराउने, कसैसँग वोल्न नदिने, विरामी पर्दा सही उपचार नगराउने, आराम गर्न नदिने तथा यौन रोग र एच. आई. भी. एड्सको शिकार वन्नु पर्ने मानसिक त्रासको वातावरणमा वाँचिरहनु पर्ने जस्ता कहालीलाग्दा मानसिक यातनाहरु खेप्नुपर्ने वाध्यता पनि छ।

लाउँ-लाउँ र खाउँ-खाउँको अवस्था र कलिलो उमेर समूहका चेली या युवतीहरुले यौन दासत्ताको वजारमा विक्री भई खेप्नुपरेका दर्दनाक यातना र पीडाको कारण उनीहरुको स्वास्थ्यमा गम्भीर प्रकृतिका प्रतिकूल असरहरु मात्र परेका छैनन्, सिंगो जीवन नै वर्वादीको अवस्थामा पुगेको र त्यसकै कारण आत्महत्या जस्तो निराशाजनक सोच र व्यवहारमा समेत वृद्धि भएको पाइन्छ। वेश्यावृत्तिबाट फर्कन सफल चेलीहरुमा विभिन्न यातनाहरुकै कारण ज्वरो आउने, टाउको दुख्ने, जीउमा घाउ-खटिरा आउने, तल्लो पेट दुख्ने, वढी दिसा लाग्ने, नाक, कान र आँखासम्वन्धी समस्याहरुले सताइरहने, यौन रोग तथा एच. आई. भी. एड्सको शिकार बन्ने, आङ खस्ने, रगत वग्ने र वेहोस हुने तथा छारे रोगवाट प्रभावित हुने जस्ता गम्भीर शारीरिक असरहरु देखा परेका छन्। त्यतिमात्र होइन, फर्किएका चेलीहरुलाई समाजमा गरिने विभिन्न खाले लाञ्छना, घृणा, अपहेलित तथा वहिष्कृत व्यवहार, अश्लिल शब्दको प्रयोग जस्ता पीडा माथि झन् पीढा थप्ने खालका व्यवहारहरुवाट उनीहरुलाई सामाजिक जीवनयापन गर्न मुश्किल परिरहेको छ। फलस्वरुप, पीडित चेलीहरुमध्ये केहीले पुरानै अवस्थामा फर्केर वेश्यावृत्ति पेशा अपनाउनु पर्ने वाध्यता छ।

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को मौलिक हक अन्तरगत धारा २० (१) मा 'मानिसलाई वेचविखन गर्न, दास तुल्याउन, वाँधा वनाउन वा कुनै किसिमले निजको इच्छा विरुद्ध काम गराउन निषेध गरिएको छ। त्यस्तो कार्य-कानुनद्वारा दण्डनीय हुनेछ।' भन्ने स्पष्ट व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि चेलीवेटी वेचविखन कार्यमा संलग्न अपराधीहरुलाई कडा कारवाही हुनुको सट्टा झिनो कारवाही मात्र गरेर उम्काउने परिपाटीले सोही अपराधीले पुनः त्यस्ता क्रियाकलापहरु सञ्चालन गर्ने मौका पाइरहेको अवस्था विद्यमान छ। मानव वेचविखन मानवअधिकारको ठाडो उल्लंघन

भएको तथ्य निर्विवाद छ। प्रजातान्त्रिक मुलुकमा मानवअधिकारको क्षेत्र राज्य संचालनको प्राथमिकता क्षेत्रभित्र पर्नुपर्ने हुन्छ, त्यसको अभाव पनि कायमै रहेको तथा चेलीवेटी वेचविखन समस्या सरकारको प्राथमिकतामा नपर्नुले स्वत: पुष्टि गर्दछ। महिला मन्त्रालयको स्थापना, महिला आयोग गठन, प्रहरी महिला सेलहरुको स्थापना, चेलीवेटी वेचविखन सम्वन्धी राष्ट्रिय नीतिको तर्जुमा, राष्ट्रिय र जिल्लास्तरीय कार्यदल गठन, विशेष अदालतको गठन, केन्द्रीय महिला कानुनी सहायता समितिको स्थापना, महिला स्वावलम्वन गृहको स्थापना र सरकारद्वारा २६ जिल्लामा कार्ययोजना तयार जस्ता निकास र संयन्त्रहरु तथा कार्यक्रम निर्माण गरिए पनि चेलीवेटी वेचविखन समस्याको विरुद्धमा अहिलेसम्म खासै उल्लेखनीय कार्य भएको पाइदैन।

कुनै पनि निकाय र संयन्त्रको निर्माणले मात्र समस्याको निराकरण नहुने तथ्य मनन गर्दै चेलीवेटीका साथसाथै मानव वेचविखनको समस्यालाई प्राथमिकताको क्षेत्रमा राखी स्थापित निकाय र संयन्त्रलाई क्रियाशील वनाउँदै मानव वेचविखनमा संलग्न अपराधीहरुलाई दण्डको माध्यमवाट निरुत्साहित गर्नुपर्ने टड्कारो आवश्यकता छ। अहिलेसम्म जे-जति घटनाको जानकारी, पीडितलाई उद्धार र अपराधीलाई कारवाही गरिएको पाइन्छ, प्राय: विभिन्न सञ्चारमाध्यम र गैरसरकारी संस्थाहरुको पहलमा नै भएको पाइन्छ। फलस्वरुप, केही जनचेतनाको अभिवृद्धि संगसंगै अपराधीहरुलाई डरको स्थिति सृजना त भएको छ तर जिम्मेवार राज्यपक्ष नै सक्रिय रुपले नलागेसम्म आशातित सफलता पाउन भने गाह्रो पर्छ।

तसर्थ, राज्यले आफ्नो दायित्व बुझी आवश्यक कानुनको संशोधन गर्नु परेको अवस्थामा पनि पछि नपरी, आफ्ना निकाय र संयन्त्रहरुलाई प्रभावकारी वनाई मानव वेचविखन विरुद्धका कार्यक्रमहरु संचालन गर्नु आजको आवश्यकता हो। जसवाट, अवश्य पनि मानव वेचविखनका निकृष्ट क्रियाकलापहरुमा कमी आउने छ।

(कुनै आधिकारिक तथ्याङ्क नभएपनि विभिन्न सञ्चार माध्यम तथा यस क्षेत्रमा कार्यरत संघसंस्था तथा व्यक्तिहरुको अनुमान अनुसार, वर्षेनी ५ देखि ७ हजारसम्म नेपाली चेलीहरुको विक्री भइरहेको छ। कम्तीमा ५ सय रुपैयाँदेखि वढीमा ६० देखि ८० हजार रुपैयाँसम्ममा नेपाली चेलीहरुको विक्री भइरहेको समाचार प्रकाशमा आइरहेका छन्। अहिलेसम्म करिव २ लाख नेपाली चेलीहरुको विक्री भएको अनुमान छ।) ●

चेलिबेटी बेचबिखन मानवअधिकारको दृष्टिमा अत्यन्तै निकृष्ट अपराध हो। वर्तमान अवस्थामा चेलिबेटी बेचबिखन समस्या नियन्त्रणको लागि व्यवहारिक कानुनहरूको अभाव र भएका केही कानुनहरूको कार्यान्वयनमा राज्यपक्षको उदासिनता कायमै छ। यस समस्यालाई नियन्त्रण गर्नको लागि राज्यले व्यवहारिक कानुनहरूको निर्माण र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा विशेष पहल गर्नु टड्कारो आवश्यकता हो। जबसम्म राज्यले समस्या नियन्त्रणको लागि समस्या बढ्नुका कारणहरूलाई पहिल्याएर प्राथमिकताका साथ निराकरणतर्फ जोड दिँदैन तबसम्म समस्याले सताइरहन्छ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले चेलिबेटी बेचबिखन समस्याको निराकरणको लागि राष्ट्रिय समाधिक्षकको कार्यालय स्थापना गरेर चेलीहरूको अधिकार प्रत्याभूतिका लागि कार्य थालनी गरिसकेको छ। त्यसै अनुरूप भारतको मानव अधिकार आयोगसाग विभिन्न छलफल गरी सहमति पत्र तयार हुँदैछ जुन सहमतिपत्रले चेलिबेटी बेचबिखन समस्यालाई प्राथमिकताका साथ नियन्त्रण गर्न राज्यपक्ष विशेषगरी सरकारलाई दरिलो दवाब दिने आशा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले लिएको छ।

– माननीय सुशील प्याकुरेल (सदस्य- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग)

चेलिबेटी बेचबिखन समस्याले राज्य नै आक्रान्त भएको छ र देशका ३१ जिल्ला बढी प्रभावित रूपमा देखा परेका छन्। थुप्रै शारीरिक तथा मानसिक असरहरूका साथै चेलिबेटीहरूमा एच. आई. भी. पोजिटिभका असरहरू पनि बढिरहेका छन्। पहिले-पहिले प्रतिवर्ष ५-७ हजारको संख्यामा नेपाली चेलिबेटीहरू बिक्री हुने गरेको भनिए पनि आई. एल. ओ. को रिपोर्ट अनुसार, प्रतिवर्ष १२ हजारको संख्यामा चेलीहरू बेचिने गरेका छन्। अहिले यो समस्या अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको समस्याको रुपमा देखा परिसकेको छ। गरिबी, बेरोजगारी, अशिक्षा, आर्थिक सशक्तिकरणको अभाव जस्ता कारणहरूले सिर्जित चेलिबेटी बेचबिखन समस्या बहुआयामिक समस्या हो। त्यसैले आर्थिक सशक्तिकरण र जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू संचालन गरेर यसका कारणहरूले निर्मूल गर्नु आवश्यकता एकातिर छ भने अर्कोतिर छिमेकी देश र खुल्ला आवतजावतको कारणले ९० प्रतिशत चेलिबेटीहरू बेचिने गरेको भारतसाग द्विपक्षीय वार्ताको माध्यमबाट समस्या नियन्त्रणमा अग्रसरता देखाउनु राज्यको प्रमुख दायित्व हो। वर्तमान अवस्थामा समस्याले गम्भीर रूप लिइसकेकोले सरकारले चेलिबेटी बेचिबखन नियन्त्रण सम्बन्धी नीति तथा कानुन निर्माण र बेचिएका चेलीहरूको लागि पुनर्स्थापना सम्बन्धी स्पष्ट नीति निर्माण गरी तिनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्दै राज्यस्तरबाट भारतीय प्रहरी प्रशासन तथा सरकारी तवरले वार्ता गरी समस्या नियन्त्रण गर्नको लागि पहल गरिहाल्नु पर्ने आवश्यकता छ र यो राज्यको दायित्व पनि हुन आउछ।

– दुर्गा घिमिरे (अध्यक्ष- एबीसी नेपाल)

सर्वप्रथमत: महिला अधिकार संरक्षण र प्रबर्द्धनको लागि चेलिबेटी बेचबिखन सम्बन्धी नीति तथा कानुनको अपर्याप्ततालाई पूरा गर्दै दीगो कार्यान्वयनको थालनी राज्यपक्षबाट हुनुपर्छ। द्विपक्षीय समस्या भएकोले बेचिएका चेलीहरूको पुनर्स्थापना सम्बन्धमा स्पष्ट नीति अहिलेसम्म नभएकोले राज्यको तर्फबाट ठोस रणनीति तयार पार्नुपर्ने गम्भीर दायित्व हो।

– बाबुराम गौतम (कार्यकारी निर्देशक- महिला पुनर्स्थापना केन्द्र, ओरेक)

सामाजिक कुसंस्कारको रूपमा रहेको छाउपडी प्रथा

– खड्कराज जोशी

एकाइशौं शताब्दीमा आइपुग्दा पनि हाम्रो समाज कुसंस्कार तथा रुढीवादी परम्पराबाट ग्रस्त छ। समग्रमा, मुलुकभरी चेतनाको न्यूनता रहेका दुर्गम पहाडी जिल्लाका समुदायमा नराम्रा पुर्ख्यौली चलनहरुलाई मानिसहरुले स्वीकार्दै आएका छन्। भ्रमात्मक धर्मले पनि केही नराम्रा कुराहरुमा समाजलाई अन्धभक्त बनाएको छ, जुन कुरा न हिन्दुहरुको मूलशास्त्र वेदमा छ न त कुनै अन्य शास्त्रहरुमा। महिलाहरु महिनावारी भएको वेलामा कुनै कुरा छुनु हुँदैन, यदि छोइएछ भने सिधै नर्क जान्छ, अर्को जुनीमा कुकुर हुन्छ र छोइएको मान्छे गोरु हुन्छ भन्ने कुरा महिलाहरुले मात्र गर्ने गरिएको ऋषि पञ्चमी व्रतकथामा उल्लेख गरिएबाट यो प्रथाले थप मलजल पाइरहको छ। त्यस्तै, अन्य कुनै कारणबाट यदि कुनै बोटबिरुवा सुक्छ, कुनै मान्छे (खासगरी धामी, झाँक्रीहरु) अचानक बिरामी हुन्छन् भने पनि महिनावारी भएको अवस्थामा छोइएछ भन्ने परम्परावादी गलत सोचाइबाट महिलाहरु पीडित छन्।

छाउपडी प्रथाबाट देशको अन्य क्षेत्रभन्दा सुदुरपश्चिम बढी प्रभावित भएको पाइन्छ। यस क्षेत्रका ९ वटै जिल्लामा तुलनात्मक हिसाबले कम-बेशी भएता पनि समग्रमा यस प्रथाले जरो गाडेको छ। शहरमा बस्ने १० प्रतिशत शिक्षित महिलाहरुले यसलाई प्राकृतिक नियमको रुपमा लिई तत्सम्बन्धी रुढीवादी कुराहरु स्वीकार्दैनन् तर ९० प्रतिशत महिलाहरु, जो गाउँमा बस्दछन्, धर्म र समाजको डरका कारण यो प्रथा मान्न वाध्य छन्।

छाउपडी प्रथाको वर्तमान अवस्था

तराईका थारु समुदाय तथा गुरुङ, मगर, सौका आदि जातिका महिलाहरु यो प्रथा मान्दैनन् भने अन्य जातिहरु जस्तैः बाहुन, क्षेत्री, दलित जातिका महिलाहरु यस प्रथाप्रति कट्टर छन्। जति दुर्गम ठाउं छ, त्यति नै बढी यो प्रथाले जरा गाडेको छ। पहिलो पटक रजस्वला भएको महिलाले कम्तिमा १५ देखि २० दिनसम्म कसैको मुख हेर्न नहुने, घरभन्दा टाढा (छाउपडी घर, जसलाई कुनै ठाउँमा आँटी पनि भन्दछन्) बस्नुपर्ने र चोखिनको लागी गाइको गहुँत (मुत्र) खानुपर्ने र विभिन्न कुराहरु दान गर्नुपर्ने हुन्छ। बच्चा जन्माइसकेका तथा उमेर पुगिसकेका महिलाहरुले ७ दिनसम्म मात्र बार्नुपर्ने तर घरभन्दा टाढै बस्नुपर्ने हुन्छ। यो प्रथा अछाम, बझाङ्ग, बाजुरा, बैतडी तथा डडेल्धुरा र डोटीका दुर्गम गाउँहरुमा बढी मात्रामा पाइन्छ। अन्य ठाउँहरुमा पानी बार्ने, कसैलाई नछुने र घरकै अलग कोठामा बस्नु पर्ने हुन्छ। छाउपडीले दुध, दही, घीउ आदि खान नहुने, यदि खाएछ भने गाई, भैंसी मर्ने, बाँझो हुने भन्ने पनि कथन रहेको पाइन्छ। अछाम दर्ना गाविसकी एक महिलाले महिनावारी भएको वेला भैंसी दुहेको घटनाले त्यहाँको समाजलाई आश्चर्य तुल्याएको छ। त्यस्तै अछामकै वलीगाउँकी लाली रावलले महिनावारी भएको बेला घरमा बस्न सक्ने वातावरण बनाएकी छिन्। बझाङ्ग रिठापाटा गाविसकी शर्मिला चन्दका अनुसार, महिनावारी भएको बेला विद्यालय जान पाइएता पनि बस्ने तथा खानेकुराहरुमा धेरै बन्देज छ। डडेल्धुराकी जानकी भण्डारी आफ्नो समुदायमा पनि छाउपडी प्रथा रहेको र यसबाट महिलाहरुले धेरै दुःख पाएको बताउँछिन्।

महिलाहरुका लागि विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानुन निर्माण भएता पनि ग्रामीण समुदायका महिलाहरुले उपभोग गर्न पाएका छैनन्। पुरुषप्रधान समाजले महिलाहरुलाई चरणकी दासी सम्झेका र पुरुषहरुलाई खुसी पार्न महिलाहरुले जुनसुकै कुरा पनि गर्न तयार हुनुपर्ने परम्पराले महिलाहरुका हक अधिकार कुण्ठित भएका छन्। महिलाहरुकै लागि भनेर विभिन्नस्तरमा काम गर्ने संघसंस्थाहरुले पनि यस्ता नराम्रा कुसंस्कार र कुरीतिहरुको जालोबाट समाजलाई उकास्न सकेका छैनन्। यस क्षेत्रका महिलाहरु विभिन्न प्रकारका कुरीतिहरुको शिकार बन्दै आएका छन्। त्यसमाथि छाउपडी प्रथाले झनै कहालीलाग्दो अवस्था वनाएको छ। घरबाट अलग्गै बनाइएको आँटीमा रात बिताउनु पर्ने तथा जाडो याममा पनि पर्याप्त कपडा नपाइने, आगोको भरमा रात बिताउनु पर्ने अवस्था एकातिर छ भने अर्कोतिर विषालु जीवहरु (सर्प, विच्छी आदि) बाट पनि प्रभावित हुने स्थिति रहन्छ।

पुरुषप्रधान समाजले महिलाहरुलाई चरणकी दासी सम्झेका र पुरुषहरुलाई खुसी पार्न महिलाहरुले जुनसुकै कुरा पनि गर्न तयार हुनुपर्ने परम्पराले महिलाहरुका हक अधिकार कुण्ठित भएका छन्।

ग्रामीण समुदायमा अधिकांश बलात्कारका घटनाहरु पनि सोही अवस्थामा हुने गर्दछन्। समाजका अपराधीहरु, यौन दूराचारीहरुको लागि उक्त छाउपडी घर नै उपयुक्त स्थान हुने तथा तत्काल महिलामाथि बलात्कार हुँदा कसैको सहारा नपाउने अवस्था पनि छाउपडी प्रथाले निम्त्याएको छ। स्वास्थ्यको दृष्टिकोणले भन्नु पर्दा, महिनावारी भएको अवस्थामा पोषिलो खानेकुरा खान नपाइने र शरीरबाट हुने रक्तश्रावका कारण उनीहरुमा शारीरिक कमजोरी हुनुका साथै स्वास्थ्यमा पनि प्रतिकूल असर पर्न गएको पाइन्छ। मानसिकरुपमा पनि यो प्रथाले असर पारेको छ। कुनै बोटबिरुवा सुकेमा, कुनै मान्छे बिरामी भएमा, गाई-भैंसीले दूध नदिएमा, मुहानको पानी सुकेमा छाउपडी (महिनावारी भएको) ले छोएको भन्ने आरोपसमेत लाग्ने गर्दछ। यसले गर्दा, उनीहरुलाई मानसिकरुपले नकारात्मक असर पुऱ्याएको स्थिति छ। त्यतिबेला छाउपडीहरु समाजको सदस्यका गणनाबाट बाहिर रहेको अवस्था पनि रहन्छ। महिनावारी भएको बेलामा भोग्नुपर्ने कष्टका कारण महिलाहरुको चौतर्फी विकासमा ह्रास आउनुका साथै मनोबल समेत घटेको पाइन्छ।

छाउपडी प्रथालाई प्रश्रय दिने काम चेतनाको स्तरबाट धेरै पछाडि रहेको समुदायबाट भएको पाइन्छ। शिक्षित तथा शहरी वातावरणमा यो प्रथा त्यति पाइँदैन। चेतनाको स्तरबाट धेरै पछाडि रहेका, जडसूत्रवादी चिन्तनमा आधारित, धर्मको नाममा विभिन्न कुरीति तथा कुसंस्कारहरु अवलम्बन गरिरहेका ग्रामीण समुदायहरुबीच चेतनामुखी कार्यक्रमहरु संचालन गरी उनीहरुलाई एक्काइशौं शताब्दीको मानव सभ्यतातर्फ उन्मुख गराउनु आजको प्रमुख आवश्यकता हो। ●

सीता किन फर्किनन् ?

- डा. अरुणा उप्रेती

म आज विद्रोह गर्छु। राम मलाई लिन आएका छन्। तर, उनी मप्रति माया, सम्मान र मप्रति गरेको अन्यायलाई सम्झेर आएका होइनन्। उनी त लव र कुश उनका छोरा हुन् भन्ने थाहा पाएपछि आएका हुन्। म रामसँग नगइकन लव, कुश जादैनन् भन्ने कुरा विश्वास भएकोले, राम मलाई दरवार हिँड भन्न आएका हुन्। उनले कति सहजतासाथ मलाई "सीता, हिँड मसँग" भने। मानौं अहिलेसम्म हामीबीचमा कुनै दूरी नै थिएन।

उनीसँग विवाह भएदेखि मैले सम्पूर्ण समय संघर्षमा बिताउनु पर्‍यो। दरवारभित्रको कलह, रामलाई युवराज बनाउने दशरथको चाहना र राम वन जानुपर्ने कैकेयीको इच्छा। यी सवै घटना क्रमिक रुपमा एकपछि अर्को भए। राम वन जाँदा मैले एक क्षण उनीसँग नजाने विचार गरेकीथिएँ। धेरै जनाले मलाई वनको डरलाग्दो वर्णन, त्यहा हुने शारीरिक र मानसिक पीडा, राक्षसको भयको वारेमा वताएर, मलाई रामलाई एक्लै जान दिने भनेका थिए। तर, दु:खमा पति-पत्नी एउटै ठाउँमा उभिन सकेनन् भने कसरी सँगै सुखद जीवन बाँच्ने भन्ने विचारले म रामसँग हिँडेकी थिएँ। तर, जति शारीरिक कठिनाई भए पनि राम मसँग भएकाले मैले कहिल्यै दु:ख महसूस गरिन। वन जीवनका अनेकौं रमाइला पक्षहरुले मलाई आनन्दित तुल्याई रह्यो। वनको सुन्दरता, पञ्चवटिका, ऋषिहरुको यज्ञ, पवित्र वेद र धार्मिक कुराहरुले मलाई जहिले पनि वल दिइरह्यो। वनमा राम र लक्ष्मणले कति दुष्टहरुको संहार गरे, राक्षसी प्रवृत्ती भएकाहरुलाई दण्ड दिए र ऋषिहरुलाई सामान्य जीवन बिताउन मद्दत गरे। रामले त्यतिवेला मलाई उनले विश्वामित्रसँगको वन गएर तारकाको वध गरेको कुरा सुनाउँदा म कति गौरवान्वित भएकी थिएँ- मेरो रामको बहादुरीमा। राममा वीरता, दया र धैर्यता तीनवटै गुण थियो। त्यसैले त उनले विश्वामित्रसँग गएर अहिल्यालाई पुन: सामाजिक जीवन दिए।

इन्द्रबाट बलात्कृत अहिल्या सामाजिक रुपमा वहिष्कृत भएकी थिइन्। उनी वनको एक कुनामा पत्थरकी मूर्तीझैं बसेकी थिइन्। राम, लक्ष्मण र विश्वामित्रले उनको कुटीमा गएर उनीसँग कुराकानी गर्दै उनको हातले वनाएको खानेकुरा खाएर, उनलाई पुनर्स्थापना गरेका थिए। गौतम ऋषिले अहिल्यालाई माया गर्ने भए पनि सामाजिक डरको कारणले र आफ्नो ऋषि पद जाला भनेर उनलाई त्यागेका थिए। अहिल्याको वारेमा कुरा गर्दा, रामले कत्रो व्यथित स्वरमा भनेका थिए, "सीते, अहिल्याको त्यो वेलाको अवस्था सम्झँदा मलाई अहिले पनि मनमा वेदना हुन्छ। हामी उनको कुटीमा प्रवेश गर्दा उनी पत्थरझैं थिइन्। हामी त्यहाँ धेरै वेर उभिइरहँदा पनि उनी नवोलेपछि विश्वामित्रले भनेका थिए, "अहिल्या, कुटीमा आएका अतिथिलाई स्वागत गर्दिनौ? हेर त, अयोध्याका राजकुमार राम र लक्ष्मण यहाँ आएका छन्।" यति भन्दा पनि अहिल्या चूप थिइन्। मानौं पत्थरमा नै परिवर्तित भएकी थिइन्। अनि रामले गएर अहिल्याको कुममा छोएर भनेका थिए रे, "ऋषिपत्नीलाई यो राम प्रणाम गर्छ।" त्यसपछि मात्र अहिल्याको अनुहारको पत्थरजस्तो भाव पग्लेको थियो। रामको हातको तातो स्पर्शले मात्रै अहिल्यालाई मानौं आफूमा पनि मानवीयपना छ भन्ने थाहा भएको थियो।

अनि वल्ल उनलाई भान भयो, उनको कुटीमा को-को आएका थिए। उनको पहिलो प्रतिक्रिया आँखावाट झर्न थाल्यो। झण्डै दुई दशकभन्दा पनि वढी भइसकेको थियो, उनीकहाँ कोही नआएको। उनका निर्दोषिताप्रति शंका नहुँदा पनि उनका पतिले उनलाई स्वीकार गर्न सकेका थिएनन्। उनलाई बलात्कार गर्ने इन्द्र चाहीं आफ्नी स्वास्नी शाचीसँग आनन्दसँग सुखभोग गरेर वसेको थियो। तर अहिल्यालाई चाहीं उनका पतिले मानौं श्राप नै दिएका थिए। ती अहिल्यालाई रामले समाजमा पुर्नस्थापना गरे। रामले उनले छोएको खाएपछि मात्रै गौतम ऋषिले उनलाई पत्नीको रुपमा स्वीकार गरेका थिए रे।

तर, त्यही राम जसले अहिल्याको उद्धार गरे, कसरी मलाई अपमानित गरेर घरवाट निकाले। उनलाई मेरो सतित्व भंग भएको शंका लागेको भए लंकावाट ल्याएपछि नै त्यागेको भए हुन्थ्यो। उनले त्यो वेलामा मलाई केही प्रश्न सोधेनन्। यदि रावणले मलाई वलात्कार गरेकै भए पनि त्यसमा मेरो के दोष हुन्थ्यो र ? मेरो शरीरमा रावणले खेलवाड गर्न सक्थ्यो होला। तर, मेरो मन, मेरो आत्मामा त उसले कहिल्यै वलात्कार गर्न सक्दैनथ्यो। त्यो वेला, रावणलाई मारेर मलाई छुटाएपछि रामले भनेका थिए, "सीते, यो एक वर्षमा तिमी र मैले ठूलो अग्निपरीक्षा दियौं। अव तिमीलाई म कहिल्यै अलग हुन दिने छैन-मवाट।" त्यो वेला मैले एक वर्षको दु:ख, पीडा सवै विर्सेकी थिएँ।

तर, दरवारमा आएको कति समयपछि, रामले अरुको कुरा सुनेर मलाई शंका गरे- कतै मेरो शरीर त रावणले अपवित्र गरेन? त्यो पनि एउटा अचम्मको घटनावाट। एक दिन मेरी देउरानीहरुले आएर सोधे "दिदी रावण त वडो वुद्धिमान, शक्तिशाली र सौन्दर्यवान् थियो रे। तर, घमण्डले गर्दा नष्ट भयो। दिदीलाई उनको याद आउँछ?" मैले हाँसेर भनेकी थिएँ, "कसरी बिर्सन सक्छु? मलाई त्यसरी हरेर लगेर अशोक वृक्षको मुनि राखेको मानिसलाई। एक वर्षसम्म मैले केवल फलाहार गरेर बसेकी थिएँ। रावणको नून खान्न भनेर। त्यसरी मलाई एक वर्षसम्म दु:ख दिने मानिसलाई कसरी विर्सनु?"

मेरा यी शव्दहरु रामको कानमा पुगेछन्। म नै रामलाई यी शव्द भन्न सक्थें। यसमा नराम्रो केही थिएन। तर, जसले यी शव्दहरु रामको कानमा पुर्‍यायो, उसले पक्कै नून-चुक लगाएर पुर्‍याएको होला। त्यो सुनेर नै रामले मलाई त्याग्ने निर्णय गरे। कत्रो विश्वासघात ? मलाई एक वचन नभनी निकाले। के उनले न्याय गरे र ? रावणलाई बिर्सन नसकेकोले मेरो हृदयमा रावणले वसेको देखे रामले। के उनले नाक, कान काटेकी शुपर्णखालाई बिर्से होला त? के त्यही कारणले मैले उनलाई शुपर्णखालाई अझै सम्झिरहेछन् भनेर मलाई विश्वासघात गरे भनेर भन्न मिल्यो त ? रावणले दिएको दु:ख, पीडालाई विर्सन नसकेको हुनाले नै मैले रावणलाई बिर्सन सकिन। के त्यति कारणले मैले रामको विश्वासको घात गरेको भयो त ? के लोग्ने मानिसहरुको विचार यति संकुचित हुन्छ ?

रामले मलाई केही नभनेर त्याग्ने विचार गरे। लक्ष्मणलाई मलाई रथमा वसाएर जंगलमा छोडेर आउन भने। यो के मेरो प्रेम समर्थनको सट्टामा दिएको वरदान थियो? यदि राम साँच्ची नै न्यायी राजा भएको भए मलाई किन सुरुक्क वन पठाउँथे ? कि न्यायले सफाई दिने मौका पनि दिँदैन ? म गर्भवती उनकी अर्धांगिनी जंगलमा गएर वस्दा मेरो अवस्था कस्तो होला भनेर विचार गर्न नसक्ने विवेकहीन हो कि होइनन् राम ? यो प्रश्न कोसँग सोधुँ ? समाजसँग ? त्यो समाज, जसले अहिल्यालाई वारम्वार वलात्कार गर्‍यो, शारीरिक रुपमा उनी इन्द्रवाट वलात्कृत भइन्। सामाजिक बहिस्कार गरेर उनको समाजले प्रत्येक क्षण वलात्कार गर्‍यो। त्यो समाजसँग म कसरी न्याय मागुँ ? तर, अचम्म यो छ कि जो रामले अहिल्यालाई सामाजिक रुपमा पुनर्स्थापना गराए, ती राम त्यति महान हुन सकेनन् कि मलाई न्याय दिलाउन सकून ? तर, आज छोराको मायाले राज्यको उत्तराधिकारीको आशाले राम पुन: मलाई लिन आएका छन्। के उनले मलाई एक वस्तु भन्ठाने- जतिखेर चाहियो त्यति वेला अंगालोमा बाँध्न सकिने र जतिखेर मन लाग्यो लत्याउन सकिने ? राम, म तिमीलाई त्यागदैछु। तिमी जाऊ, आफ्ना सन्तान लिएर। म मेरी माताकहाँ जादैछु- कहिल्यै तिमीकहाँ नफर्कने गरी। तिमी वस- तिम्रो छोरा, संकुचित मानसिकता, तिम्रो विवेकहीनता र सामाजिक मान्यतासँग। ●

वर्तमान सशस्त्र द्वन्द्वले महिलामा पारेको असर

– इन्दिरा फुयाल

नेपाल समाचारपत्र

"मार्ने धम्कीपछि लालाबाला च्यापेर महिलाहरुले गाउँ छाडे" शीर्षकमा यही असोज ७, ०६० को कान्तिपुर दैनिकमा लेखिएको छ- "उज्यालो हुनुअघि घर नछाडे परिवारका सबैको हत्या गर्ने माओवादी धम्कीका कारण डडेल्धुराको जोगबुढा गाविस-५, जमराइन गाउँका २ परिवारका महिलाहरु आफ्ना लालाबालासहित गाउँ छाडेर सोमवार साँझ महेन्द्रनगर आइपुगेका छन्। उनीहरुको घरमा कुनै पुरुष सदस्य नरहेको अवस्थामा माओवादीले यस्तो धम्की दिएका हुन्। दिपायलमा कार्यरत प्रहरी जवान करवीरसिंह वोहोरा र उनका छिमेकी वैतडीमा रहेका सैनिक कृष्णवहादुर पालका परिवारका ती महिलाहरु माओवादीको धम्कीपछि वाध्य भएर दिनभरि पैदल हिँडी चुरे पार गर्दै साँझ यहाँ आइपुगेका हुन्। लहलहाउँदो धानवाली भित्र्याउने वेला घर-खेत वस्तुभाउ सवै अलपत्र छाडेर विस्थापित भएका ती परिवारमा प्रहरी जवान वोहराकी आमा वीरमति, श्रीमती गौरी तथा ३ वर्ष र ९ महिने दुई छोराहरु छन्। सँगै लखेटिएका पालको परिवारमा आमा पार्वतीदेवी, श्रीमती तारादेवी, ५ वर्षकी छोरी र ४ र २ वर्षका छोरा छन्। आइतवार राति आएका माओवादीले उज्यालो हुनुअघि घर छाड्न धम्की दिएपछि उनीहरु वालवच्चा वोकी राती ११ वजेतिर नै घर छोडेको बताउँछन्। 'रातभरि धानखेतमा झरीसँगै लुकेर बस्यौं', यहाँ रेडक्रस भवनमा आश्रय लिइरहेकी पार्वतीले भनिन्- 'विहान उज्यालो हुन थालेपछि हिड्यौं।'

पीडित महिलाहरु राहत र आश्रयका लागि शुरुमा सिधै जिल्ला प्रशासन कार्यालय पुगेका थिए। जिल्ला प्रशासन कार्यालयकै पहलमा अर्को व्यवस्था नभएसम्म उनीहरुलाई रेडक्रस सोसाइटी, कञ्चनपुरको भवनमा राखिएको छ। उनीहरुको खाने, सुत्ने सबै प्रवन्ध मिलाइएको रेडक्रसका एक पदाधिकारीले बताए।

परिवारका सदस्य सेना र प्रहरीको जागरि भएकै कारण जमराइन गाउँका ती परिवार निकै अघिदेखि नै माओवादी धम्कीबाट पीडित थिए। १० दिनअघि माओवादी आएका थिए। सैनिक पालकी आमा पार्वतीका अनुसार उनीहरुले "छोरालाई जागीर छोडेर तुरुन्त आउनुपर्‍यो भनी खवर गर्न नआएमा १० दिनपछि तिमीहरुले घर छोड्नु" भन्ने आदेश दिएका थिए। नभन्दै दशौं दिनमा आएर उनीहरुले उज्यालो नहुँदै घर छोड्न भने। गाउँतिर कतै वस्ने ठाउँ भएन, यतै (महेन्द्रनगर) आयौं, पार्वतीले भनिन्। करिव ५०-५२ घरधुरी भएको त्यो गाउँमा सेना र प्रहरीमा जागीर हुने ती दुई घरका सदस्यहरु मात्र हुन्। सैनिक पालका भाइ पनि सशस्त्र प्रहरी नेपालगञ्जमा कार्यरत छन्।"

यस्तै अर्को एउटा घटना मानवअधिकार वर्ष पुस्तक १९९५ वाट साभार गरिएको भनी मानवअधिकार वर्ष पुस्तक २००३ मा प्रकाशित भएको छ, "उवा गाविसकी १६ वर्षीय धनकुमारी घर्तीलाई ०५२ कार्तिक १४ गते प्रहरीद्वारा घरैवाट गिरफ्तार गरियो। गाम प्रहरी चौकी पुर्‍याएर त्यसैदिन रातारात हिँडाएर १५ गते विहान ६ वजे सुलिचौर पुर्‍याइयो। त्यहाँवाट लिवाङसम्म वसवाट ल्याइयो। पीडित धनकुमारीका अनुसार, वयान लिनेक्रममा प्रहरीले लाठी, सिस्नोपानीले हात, गाला र घुँडामुनी पिटे। दिलकुमारी भन्ने अर्की महिलालाई लुगी कम्मरसम्म उचाल्न लगाई गुप्तांगलगायत् शरिरका संवेदनशील अंगमा सिस्नोले कुटिएको थियो। त्यस्तैगरी हात र कम्मरमा लठ्ठीले कुटियो। यहाँसम्मकी दिलकुमारीको गुप्तांगमा प्रहरीले हातको औलासम्म कोचिएको कुरा धनकुमारी बताउँछिन्।"

यी घटनाहरुलाई केलाएर हेर्दा, आफ्नो रोजीरोटीका लागि परिवारका सदस्यले एउटा पेशा अपनाएकै आधारमा परिवारका अन्य सदस्यहरु, त्यसमा पनि बृद्ध, वालवालिका र महिलालाई मार्ने धम्की दिनु र घर छोड्न वाध्य पारिनु र विद्रोही पक्षको खोजी गर्ने नाममा महिलामाथि अमानवीय व्यवहार, शारीरिक, मानसिक यातना दिइनु निश्चय नै अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनविपरीत कुरा हो। जेनेभा महासन्धिको साझा धारा ३ ले युद्धरत पक्षहरुको दायित्वको सूची वनाउँदै युदरत पक्षले शत्रुतापूर्ण कारवाहीमा सक्रिय भाग नलिने, युद्धमा हतियार परित्याग गर्ने ती सबै व्यक्तिप्रति मानवताको आधारमा व्यवहार गर्नुपर्दछ र त्यो व्यवहार हरेक परिस्थितिमा र कुनै प्रतिकूल भेदभावविना उपलव्ध गराउनुपर्दछ भन्ने मुलभूत निर्देशन दिन्छ। यो मानव मर्यादाको अनतिक्रम्यताको विचारमा आधारित छ र निम्न कुराको प्रतिवन्ध लगाउँदछः

- जीउ ज्यानको विरुद्ध हिंसा, विशेषगरी सवै किसिमका हत्या, अंगभंग, क्रूर व्यवहार र यातना व्यक्तिलाई वन्धक वनाउने कार्य,
- व्यक्तिगत मर्यादामा आघात पुर्‍याउनु, विशेषगरी अपमानजनक र तिरस्कारपूर्ण

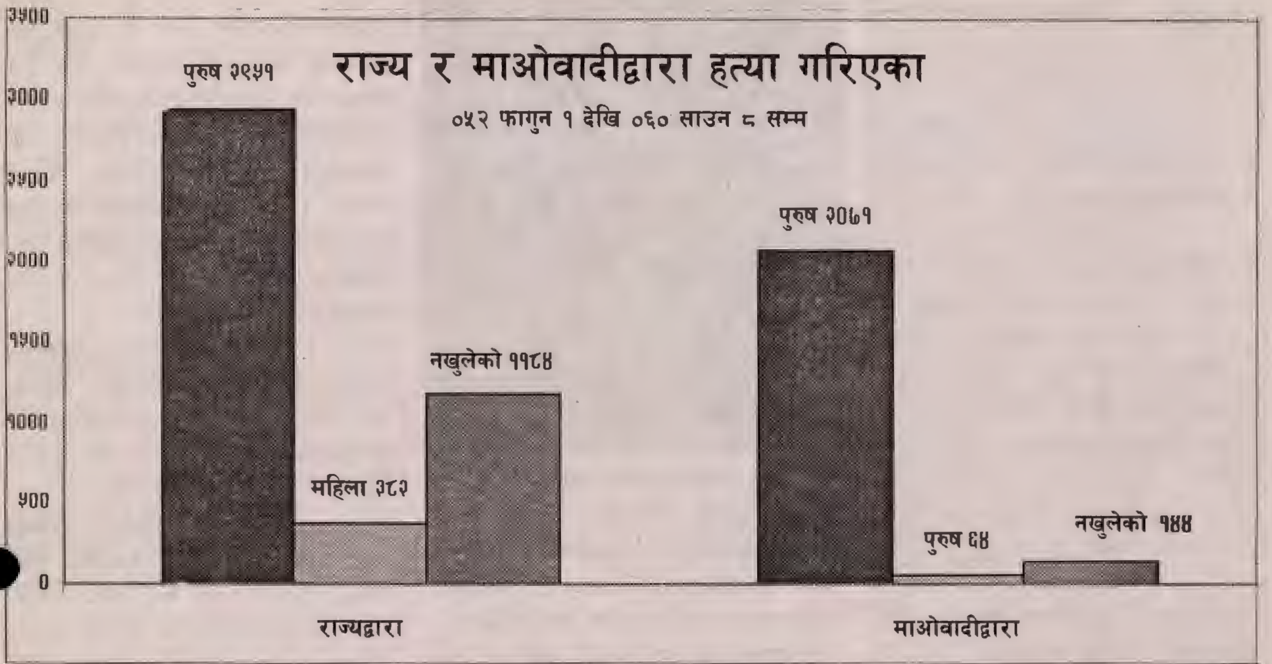

व्यवहार गर्नु,

- सभ्य समाजले अत्यावश्यक ठानेको कानुनी प्रत्याभूति भएको नियमित अदालतका निर्णय विना दण्ड सुनाउनु र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्नु।

यसरी जेनेभा महासन्धिका साझा धारा ३ ले गैरसैनिक, आम नागरिकहरुलाई युद्धको शिकार वनाइन नहुने कुरा स्पष्ट उल्लेख गरेको र नेपाल सरकार र माओवादी दुवैले जेनेभा महासन्धिको कुरा वेला-वेलामा उल्लेख गर्ने गरेको भए तापनि दुवै पक्षवाट यसको परिपालना भएको चाहीं देखिंदैन।

रामेछापको दोरम्वामा सुरक्षाकर्मीवाट गरिएको आक्रमणको लगत्तै भदौ १९ को कान्तिपुर दैनिकमा छापिएको समाचारअनुसार, माओवादीले ग्रामीण स्वास्थ्य कार्यकर्ता श्रीमती रेलीमाया मोक्तानलाई धारिलो हतियारले घोच्दै गोली हानी हत्या गरेका थिए। कुनै पनि व्यक्तिलाई उसको इच्छा विपरीत धम्क्याएर चन्दा माग गर्नु नै मानव अधिकारको उल्लंघन हो। त्यसमा पनि जस्तोसुकै युद्धको समयमा पनि रेडक्रसका कार्यकर्ता, स्वास्थ्य कार्यकर्ताहरु सुरक्षित रहनु आवश्यक छ भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र मानवीय सेवाका लागि अपरिहार्य कुरा हुन्। यो तथ्यलाई वेवास्ता गर्दै माओवादीहरुले स्वास्थ्यकर्मीको पनि हत्या गरे। सोही स्थानमा केही समय अगाडि नि:शस्त्र रुपमा, वैठक वसिरहेका माओवादीहरुलाई सुरक्षाकर्मीले एकै ठाउँमा सामूहिक हत्या गरे। यस घटनालाई राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले समेत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन विपरीत छ भनिसकेको छ।

पत्रकार ज्ञानेन्द्र खड्काको हत्यामा होस् वा धनुषामा राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीका कार्यकर्ता शुभलाल यादव र उनकी श्रीमती राधिकादेवीको हत्या अथवा धादिङमा किरिया वसिरहेका

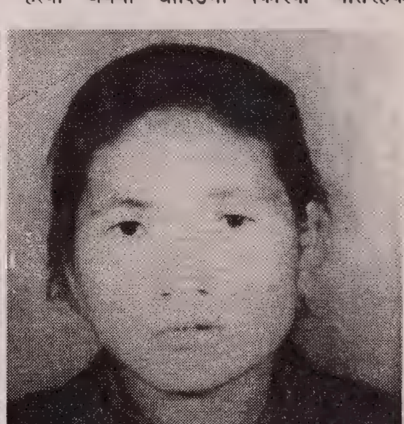

सुरक्षाकर्मीद्वारा चितवनमा मारिएकी गौरी सापकोटा र रोल्पामा मारिएकी लली रोका

महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि र नेपाल

– रञ्जना थापा

हिन्दू धर्मको प्रभाव एवम् प्रचलनमा सामाजिक, कानुनी एवम् सांस्कृतिक व्यवस्थामा चल्ने मुलुक नेपालका महिलाहरू संवैधानिक रूपमा नै दोस्रो दर्जाको नागरिक भएर जीउन बाध्य छन्।

मानवअधिकारको अवधारणालाई विश्वभर फैलाउने एवम् मानवअधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा योगदान पु‍ऱ्याउने प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय संस्था संयुक्त राष्ट्रसंघको प्रमुख उपलब्धीमा यसले समय-समयमा विभिन्न विषयमा जारी गर्ने महासन्धि, अनुबन्ध, घोषणापत्रहरुलाई लिन सकिन्छ। जसले, अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको विधिशास्त्र निर्माण एवम विकासमा महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ। संयुक्त राष्ट्र संघले जारी गरेका थुप्रै महत्वपूर्ण अभिसन्धि एवम् घोषणापत्रहरुमध्ये महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्न बनेको महासन्धिलाई पनि एक प्रमुख दस्तावेजको रुपमा लिने गरिन्छ। यो महासन्धिलाई महिला हकहित र अधिकारको क्षेत्रमा कोसे ढुंगाको रुपमा लिन सकिन्छ। यो सन्धिलाई महिला महासन्धि पनि भन्ने गरिन्छ किनभने यसले महिलाका सरोकारका सबै क्षेत्रहरु समेटेर विभिन्न प्रावधानहरुको व्यवस्था गरेको छ।

महिला महासन्धि १९७९ को कार्यान्वयन सन् १९८१ सेप्टेम्बर ३ तारिखमा महासन्धिकै धारा १७ (१) अनुसार क्रियाशील भएको हो। यो महासन्धि महिला आन्दोलनमा क्रियाशील सबै वर्ग र पक्षका लागि विविध दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण रहेको छ। कूल ६ भाग र ३० धाराहरुमा विभक्त यो महासन्धिले सबै जात, रंग, वर्ग र स्थिति भएका महिलाहरुको समानताको बारेमा विभिन्न व्यवस्था गरेको छ। संयुक्त राष्ट्र संघले जारी गरेका अन्य अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरुमा केवल लिंग, जात, रंग र वर्णको आधारमा भेदभाव गर्न नहुने भनी व्यवस्था गरेको भएता पनि महिलाहरु विरुद्ध हुने भेदभाव वहुक्षेत्रीय तहमा हुने भएकाले महिलाहरुको विरुद्ध हुने त्यस्ता वहुवृत्तीय भेदभावलाई उन्मूलन गर्नका लागि तयार गरिएको यस दस्तावेजमा महिला शिक्षा, रोजगार, स्वास्थ्य, कानुनी संवैधानिक अधिकार, कानुनको संरक्षण पाउने समान अधिकार, आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक अधिकार, सुरक्षित मातृत्व, राष्ट्रिय नीति निर्माण एवम् विकासमा समान सहभागिता, सार्वजनिक जीवन बिताउन पाउने अधिकारहरु, राष्ट्रियताको अधिकार, ग्रामीण महिलाहरुको अधिकार, सुरक्षा, पारिवारिक सम्वन्ध लगायत् हिंसाविरुद्धको अधिकार, कुरीति तथा कुप्रयाहरुबाट हुने अन्याय एवम् अपमान विरुद्धको अधिकारहरु विभिन्न धाराहरुमा व्यवस्था गरिएको छ।

देशको कूल जनसंख्याको आधा भाग महिला भएको तथा हिन्दू धर्मको प्रभाव एवम् प्रचलनमा सामाजिक, कानुनी एवम् सांस्कृतिक व्यवस्थामा चल्ने मुलुक नेपालका महिलाहरु संवैधानिक रुपमा नै दोस्रो दर्जाको नागरिक भएर जीउन बाध्य छन्। यस्तो अवस्था भएको मुलुक नेपालले ०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तन पश्चात् विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरु अनुमोदन गर्ने क्रममा महिला महासन्धिलाई सन् २२ अप्रिल १९९१ मा नि:शर्त अनुमोदन गरेको छ।

नेपाल सन्धि ऐन २०४७ को दफा ९ बमोजिम नेपालले पक्ष राष्ट्र भएर अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरु राष्ट्रिय कानुनसरह लागू हुन्छन् र ती अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरुमा व्यवस्था गरिएका प्रावधानहरु राष्ट्रिय रुपमा लागू गर्न राज्यपक्ष कानुनी रुपमा बाध्य हुन्छ।

राष्ट्रियरुपमा पूरा गर्नुपर्ने दायित्व अन्तर्गत महासन्धिमा लेखिएका प्रावधानहरु पूर्णरुपमा लागू गर्नुपर्ने हुन्छ भने अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा उक्त सन्धिको कार्यान्वयन राष्ट्रिय रुपमा कसरी र कति मात्रामा, कुनरुपले भइरहेको छ, कुन-कुन क्षेत्रमा प्रगतिशील व्याख्या भएको छ र कुन-कुन क्षेत्रमा सुधार गर्नुपर्नेछ भन्ने जानकारी गराउँदै महिला अधिकार समितिमा प्रतिवेदन पठाउनु पर्ने हुन्छ। महिला महासन्धिको धारा १८ अनुसार अनुमोदन गरेपछि एक वर्षभित्र शुरु प्रारम्भिक प्रतिवेदन र तत्पश्चात् प्रत्येक चार-चार वर्षमा महिला अधिकार समितिमा आवधिक प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने हुन्छ। यसरी पेश गरिएका प्रतिवेदनले राष्ट्रिय स्तरमा कार्यान्वयनको स्थिति समग्ररुपमा प्रतिविम्बित गर्दछ।

नेपाल र प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने दायित्व

नेपालले महिला महासन्धि सन् २२ अप्रिल १९९१ मा अनुमोदन गरेतापनि ६ वर्ष ढिला गरी शुरु प्रतिवेदन तयार गरी महिला अधिकार समितिमा पेश गरेको थियो।

नेपालले हालसम्म प्रतिवेदन बुझाएर पूरा गरेको दायित्व

- अनुमोदन गरेको मिति - २२ अप्रिल १९९१
- शुरु प्रतिवेदन बुझाउनु पर्ने मिति - २२ अप्रिल १९९२
- शुरु प्रतिवेदन बुझाएको मिति - १६ नोभेम्बर १९९८
- दोस्रो प्रतिवेदन बुझाउनु पर्ने मिति - २२ मे १९९६
- तेस्रो प्रतिवेदन बुझाउनु पर्ने मिति - २२ मे २०००
- चौथो प्रतिवेदन बुझाउनु पर्ने मिति - २२ मार्च २००४

पहिलो प्रतिवेदनको सारांश

नेपालले पेश गरेको पहिलो प्रतिवेदनमा नेपालमा बहुदलीय प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना पश्चात् मानवअधिकार सम्बन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजको अनुमोदन गरेर नेपाल अधिराज्यले मानवअधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धनमा उच्चस्तरीय प्रतिबद्धता जनाएको तथा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले मौलिक हकअन्तर्गत मानवअधिकारका प्रावधानहरुको

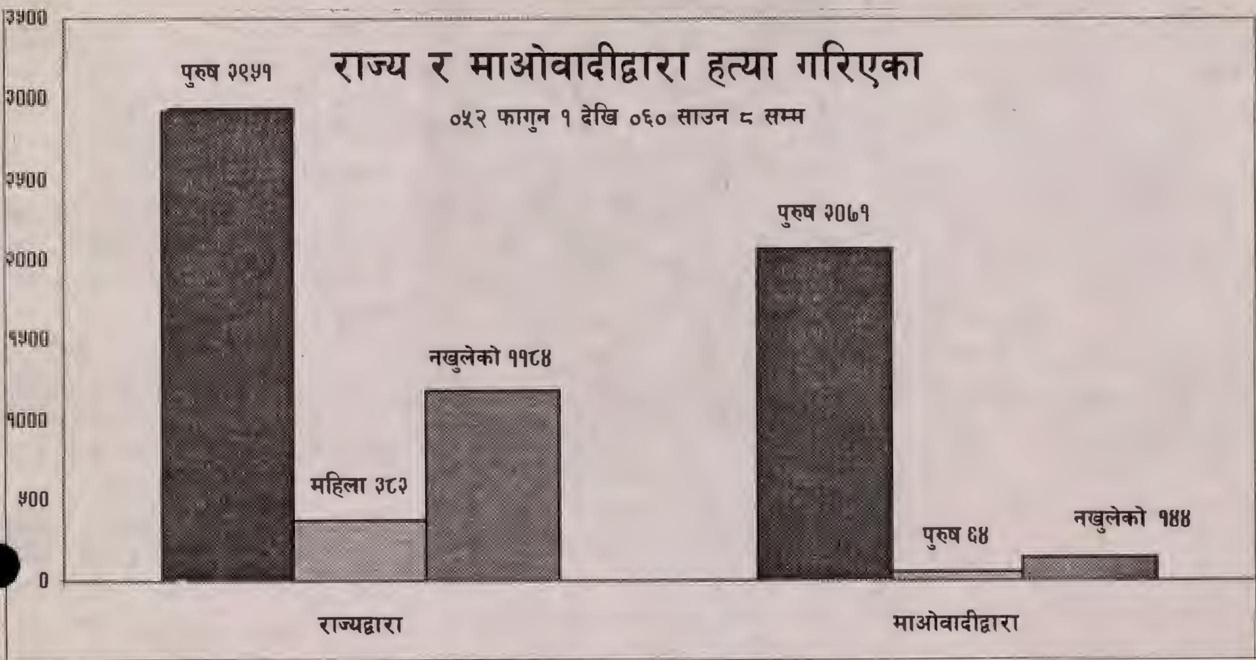

व्यवहार गर्नु,

- सभ्य समाजले अत्यावश्यक ठानेको कानुनी प्रत्याभूति भएको नियमित अदालतका निर्णय विना दण्ड सुनाउनु र त्यसलाई कार्यान्वयन गर्नु।

यसरी जेनेभा महासन्धिका साझा धारा ३ ले गैरसैनिक, आम नागरिकहरुलाई युद्धको शिकार वनाइन नहुने कुरा स्पष्ट उल्लेख गरेको र नेपाल सरकार र माओवादी दुवैले जेनेभा महासन्धिको कुरा वेला-वेलामा उल्लेख गर्ने गरेको भए तापनि दुवै पक्षबाट यसको परिपालना भएको चाहीं देखिँदैन।

रामेछापको दोरम्वामा सुरक्षाकर्मीवाट गरिएको आक्रमणको लगत्तै भदौ १९ को कान्तिपुर दैनिकमा छापिएको समाचारअनुसार, माओवादीले ग्रामीण स्वास्थ्य कार्यकर्ता श्रीमती रेलीमाया मोक्तानलाई धारिलो हतियारले घोच्दै गोली हानी हत्या गरेका थिए। कुनै पनि व्यक्तिलाई उसको इच्छा विपरीत धम्क्याएर चन्दा माग गर्नु नै मानव अधिकारको उल्लंघन हो। त्यसमा पनि जस्तोसुकै युद्धको समयमा पनि रेडक्रसका कार्यकर्ता, स्वास्थ्य कार्यकर्ताहरु सुरक्षित रहनु आवश्यक छ भन्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र मानवीय सेवाका लागि अपरिहार्य कुरा हुन्। यो तथ्यलाई वेवास्ता गर्दै माओवादीहरुले स्वास्थ्यकर्मीको पनि हत्या गरे। सोही स्थानमा केही समय अगाडि नि:शस्त्र रुपमा, वैठक वसिरहेका माओवादीहरुलाई सुरक्षाकर्मीले एकै ठाउँमा सामूहिक हत्या गरे। यस घटनालाई राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले समेत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन विपरीत छ भनिसकेको छ।

पत्रकार ज्ञानेन्द्र खड्काको हत्यामा होस् वा धनुषामा राष्ट्रिय प्रजातन्त्र पार्टीका कार्यकर्ता शुभलाल यादव र उनकी श्रीमती राधिकादेवीको हत्या अथवा धादिङमा किरिया वसिरहेका

सुरक्षाकर्मीद्वारा चितवनमा मारिएकी गौरी सापकोटा र रोल्पामा मारिएकी लली रोका

द्वन्द्वले महिलामा पारेका असरहरु

क नकारात्मक असरहरु
ख सकारात्मक असरहरु

क. नकारात्मक असरहरु
- डर, त्रास र भयमा बाच्नु पर्ने बाध्यता
- सशस्त्र युद्धमा महिलाहरुलाई व्यापक प्रयोग गरिनु
- मानव सुरक्षा ढालको रुपमा प्रयोग गरिनु
- महिलाहरुमाथि दुर्व्यवहार र यौन शोषण हुनु
- दुवै पक्षबाट शारीरिक र मानसिक यातनाको भय
- अतिरिक्त कार्यबोझ थपिनु
- सेल्टर र खानपानको नियमित व्यवस्था गर्नुपर्ने
- परिवारका सदस्यको अपाङ्गता र मृत्युको असर
- विस्थापन र भूमिगतको पिडा
- अपहरण र बेपत्ता पारिएकाहरुका परिवारको पीडा
- पठनपाठनको अवसरबाट वञ्चित हुनु
- प्रजनन स्वास्थ्य र मातृत्वको सुरक्षाको समस्या
- पारिवारिक जीवनको अधिकारबाट वञ्चित हुनु
- युद्धमा सहभागी महिलाहरुको सामाजिकीकरणको समस्या
- पीडितहरु दोहोरो मारमा पर्नु उचित क्षतिपूर्ति समेत नपाउनु

ख. सकारात्मक असरहरु
- आफ्नो अधिकारका लागि आवाज उठाउने प्रवृत्तीमा विकास हुनु
- युद्धमा प्रत्यक्ष संलग्न महिलाहरुमा आत्मविश्वासमा अभिवृद्धि हुनु
- रुढीवादी परम्परा र महिलामाथि अन्यायका विरुद्ध उजुरी गर्ने र प्रतिरोध गर्ने क्षमतामा वृद्धि हुनु
- बहुविवाह, लैंगिक विभेद र घरेलु हिंसामा न्यूनीकरण
- महिला सशक्तिकरणमा केही वृद्धि हुनु
- समाजमा रहेका विकृति-विसंगति (जुवातास, जाँडरक्सीको सेवन, घरेलु हिंसा तथा गुण्डागर्दी आदि) मा कमी आउनु।

व्यक्तिलाई अपहरणपश्चात् गरिएको हत्या नै किन नहोस्। यी उदाहरणहरुले माओवादीहरुको कारवाहीहरुमा क्रूरता र अमानवीयताको प्रवृत्ती झन्झन् बढ्दै गएको देखिन्छ। दुवैतर्फका कारवाहीहरुमा मार्ने र यातना दिने तरिकाहरुमा पनि मानवीय संवेदनशीलताको मात्रा झन् कम हुँदै गएको छ, विभत्सता बढ्दै गएको छ। यसको दीर्घकालीन असरलाई येग्न भविष्यको पिंढिलाई निकै गाह्रो पर्नेछ।

हाल विकसित हुँदै गएको घरमा नै ताला लगाउने, जवर्जस्ती विस्थापित गर्ने, आफ्नो गक्ष र क्षमताभन्दा वढी चन्दा माग गर्ने, तिर्न नसके कुनै पनि प्रकारको भौतिक तथा मानसिक कारवाही गर्ने प्रवृत्ती विकसित हुँदै जानुले यसको गहिरो मानसिक असर जनमानसमा फैलिएको छ। यस्ता कारवाहीहरुको सवैभन्दा बढी असर घरमा भएका वृद्धवृद्धा, महिला र केटाकेटीमा पर्दछ। घरका मुली व्यक्तिलाई दिइने धम्की वा कुनै पनि यातना वा हत्याको प्रत्यक्ष असर उक्त घरका अन्य परिवारमा पर्दछ र त्यसमा पनि उनकी पत्नीले त आजीवन त्यसको पीडा भोगिनै रहनुपर्दछ।

यही असोज १, २ र ३ मा भएको नेपाल वन्दका क्रममा वाग्लुङमा एउटी गर्भवती महिलालाई समयमा अस्पताल पुर्‍याउन नसक्दा सुत्केरी हुन नसकी मृत्यु भयो। अघिल्लो दिन कास्कीमा माओवादीहरुको एम्वुसमा परी एम्वुलेन्स ध्वस्त भएको थियो। भोलिपल्टको वन्दमा वाग्लुङको रेडक्रसले एम्बुलेन्स चलाउन नमान्दा एउटी महिलाको अकालमै मृत्यु भयो। सोही वन्दका समयमा सर्लाहीमा पनि एक जना महिलालाई समयमा अस्पताल पुर्‍याउन नसक्दा वाटैमा मृत्यु भयो। काठमाण्डौमा पनि नेपाल वन्दका समयमा अस्पतालमा नियमित सुत्केरी सेवाका लागि आउने विरामीमा धेरै नै कमी भएको थियो र आएका विरामीका अभिभावकहरुले पनि ज्यादै नै दुःख पाएर आइपुगेको कुरा व्यक्त गरे भन्ने कुरा उक्त समयका पत्रपत्रिकाहरुले लेखेका छन्। यसखाले महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यसम्वन्धी अति जोखिमपूर्ण अवस्थाहरुमा वेलामा उपचार नपाउँदा र घरका सदस्यहरु नहुँदा स्वास्थ्यको ख्याल गर्न नसक्दा पनि कति महिलाहरुको ज्यान जोखिममा परेको छ तर यस्ता घटनाहरु सार्वजनिक हुन सकिरहेका छैनन्।

दुवै पक्षवाट हुने कारवाहीवाट पीडितहरुका परिवारजनमा रहेको त्रासदी, आर्थिक बोझ र मानसिक पीडाको असर त अझै प्रत्यक्षरुपमा वाहिर आउन सकेको छैन र तिनलाई राम्ररी अनुसन्धान गरेर जनसमक्ष ल्याइएको पनि छैन। जति पीडा छ, तिनलाई केवल आँशुको घुट्कामा परिवारजनले पिए राख्नु परिरहेको छ। अव चिन्ता केको हो भने- आफ्ना आँखा अगाडि आफ्ना वावालाई खुकुरीले छप्काएर, आँखा निकालेर, हात खुट्टा काटेर, अंगभंग गराएर मार्ने र यातना दिएको देख्ने बालबालिकाको मनमा रहेको वदलाको भावना वाहिर प्रकट हुनेछ, तव झनै स्थिति कहाँ पुग्छ होला ? अनुमान गर्न सकिन्छ।

यस्ताखाले परिस्थितिहरुलाई अध्ययन गर्दा, हाम्रो मनमा प्रश्न उठ्नु स्वभाविक हो कि नेपाल सरकारले जेनेभा महासन्धिलाई पनि सन् १९६४ मा नै हस्ताक्षर गरिसकेको छ भने वेइजिङ्ग सम्मेलनमा सरकारकै तर्फबाट प्रतिनिधित्व गरी प्रतिबद्धता जाहेर गरिएको छ। माओवादी पक्षले सरकारी तर्फबाट गरिएको जेनेभा महासन्धि उल्लंघनका कुरा भने उठाउने गरेको छ। तर, व्यवहारिक रुपमा हेर्दा दुवै पक्षवाट यी अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन र वेइजिङ्ग सम्मेलनले घोषणा गरेको १२ वटा अत्यन्त सरोकारका सवालमध्येको एउटा सवाल "महिला र सशस्त्र संघर्ष"मा उठाइएका सवालहरुलाई ध्यान दिएको पाइदैन। जेनेभा महासन्धिको साझा धारा ३ को परिपालनामा दुवै पक्ष कमजोर देखिन्छन्, जसको फलस्वरुप हतियारवन्द युद्धमा सरिक नभएका निहत्था व्यक्तिहरुको अपहरण र अपहरणपछि हत्या भइरहेको छ। यसैगरी श्रीमानले राजनीति गरेकै कारण श्रीमतीलाई समेत त्यसको यातना भोग्न वाध्य पारिएको छ। यसैगरी वेइजिङ्ग घोषणाले आफ्नो प्रस्तावनामा नै भियना घोषणापत्रमा उल्लेख गरिएको "युद्धको समयमा महिलाको मानवअधिकारको हनन भनेको अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार कानुनको अवज्ञा हो" भन्ने

उद्‌गारलाई पुन: दोहोऱ्याउँदै, युद्धका समयमा पनि यौन दूर्व्यवहार, सामुहिक वलात्कार, हत्या जस्ता कुनै पनि हिंसाहरुको वारेमा ध्यान दिइनुपर्दछ भनेर स्पष्ट किटान गरेको छ। साथै वेइजिङ सम्मेलनले जेनेभा महासन्धि र यसको थप प्रोटोकलले उल्लेख गरेका, विशेषरुपमा युद्धका समयमा महिलाहरुमाथि आइपर्न सक्ने वलात्कार, यौनजन्य शोषणजस्ता घटनावाट सुरक्षित राख्नु सवैको दायित्व हो भनेर पुन: जोड दिएको छ। यता व्यवहारिक रुपमा हेर्ने हो भने, महिलाहरुमाथि युद्धवाट पर्ने असरहरु दिनानुदिन वढ्दै गइरहेका छन्। युद्धका कारण नेपाली महिलाहरुमा मनोवैज्ञानिक त्रास, सामाजिक अपहेलना, आर्थिक वोझ र परिवारका वुढावुढी र केटाकेटीको संरक्षण गर्ने दायित्व मात्र बढेको छैन, नेपाली महिलाहरुद्वारा अक्सर नगरिरहेका दायित्वहरु (लास वोक्ने, मलामी जाने आदि) समेत गर्नुपरेको छ। युद्धका कारण परिवार गुमाएका महिलाहरुका लागि आगामी जीवन शारीरिक, आर्थिक, सामाजिकरुपमा समेत कष्टकर वनेको छ। यसको दीर्घकालीन असरस्वरुप विभिन्न रोगहरुले समेत दु:ख दिन थालिसकेका छन्। युद्धको पीडालाई थाम्न नसकेर विस्थापित हुन वाध्य परिवारका लागि आगामी जीवन थप पीडादायक वन्दैं गएको छ। सरकारले दिने क्षतिपूर्ति पनि समयमा नदिने, दिएको क्षतिपूर्तिमा पनि परिवारका सदस्यहरुले कमै मात्र महिलाको हातमा पर्न दिने र एकातर्फवाट पीडितहरुले मात्र क्षतिपूर्ति पाउने तथा माओवादीका नाममा मारिएकाहरुको परिवारले त त्यो सुविधा पनि नपाउने भएकाले, ती परिवारका महिला र केटाकेटीको जीवन झनै दु:खदायी वनेको छ। एकजना सदस्य कुनै पनि आस्थामा लाग्दैमा परिवारका सवै सदस्यलाई पूर्वाग्रही रुपमा हेर्ने सामाजिक परिपाटीले गर्दा कतिपयले सामाजिक र नैतिक वल समेत गुमाउनुपर्ने स्थिति छ परिवारका अन्य सदस्यहरु पनि त्रास र भययुक्त जीवन वाँच्नु परेको छ।

महिलाहरुलाई वर्तमान सशस्त्र द्वन्द्वले भौतिक, मानसिक पीडा मात्र नभई यौनजन्य हिंसाको समेत शिकार वनाएका तथ्यहरु छिटफूट रुपमा वाहिर आएका छन्। यस्ता घटनाहरु धेरै त भित्रै छिपाइन्छन् तैपनि कतिपय भने जनमानससम्म आइपुगेका छन्। दुवैपक्षवाट महिलामाथि भएका यौन दूर्व्यवहार र वलात्कारका केही घटनाहरु वाहिर आएवाटै पनि महिलाहरु अवश्य नै यसखाले हिंसाका शिकार पनि भएका छन् भन्ने पुष्टि हुन्छ। माओवादीतर्फवाट भएका घटनामा दोषीलाई कारवाही गरिएको समाचार आए तापनि कति घटनाका उजुरी हुन सके र कतिमा कारवाही अगाडि बढाइयो भन्ने जानकारी पनि हुँदैन। कारवाही भएकै भए पनि ती पीडित महिलाले भोग्नुपर्ने मानसिक, शारीरिक र सामाजिक यातनाको क्षतिपूर्ति यसवाट पूरा हुन सक्ला त ? महिलाहरुको अस्मितामा नै चोट पुऱ्याउने यस्ताखाले घटनाको असर मेट्न निकै कठिन हुन्छ।

निष्कर्ष

वर्तमान सशस्त्र द्वन्द्वले सिंगो समाजलाई नै गम्भीर असर पारेको छ। महिलाहरुलाई पनि अवश्य नै अपूरणीय र अतुलनीय असर छोडेको छ। यसलाई निको पार्न लाग्ने समय सायदै निर्धारण गर्न सकिएला। राज्य र माओवादी दुवै पक्षका कारण महिलाहरु बढी पीडित हुनुपरेको वर्तमान अवस्थामा हामीले सोच्नुपर्ने कुरा भनेको अव कसरी क्षति हुन नदिने र भएको असरलाई कम गर्ने योजनावद्ध रुपमा कसरी काम गर्ने भन्ने हो। समस्याको उचित समाधान युद्ध र हिंसावाट हुन सक्दैन। तसर्थ, यो युद्धलाई तत्काल रोक्नु र वार्ताका लागि दुवै पक्ष तयार हुनु जरुरी छ। अन्य राजनीतिक पार्टीहरुले यो वार्ता सफलतामा टुंगाउन भित्री मनदेखि नै लाग्नुपर्ने आजको टड्कारो आवश्यकता हो। आजको आवश्यकता शान्ति हो, शान्तिका लागि सवै पक्षले इमान्दार भएर पहल गर्नु पर्दछ। युद्धका कारण महिलाहरु अझ निकृष्ट ढंगवाट पीडित हुने तथ्यलाई सम्वन्धित पक्षहरुले हृदयंगम गर्नु र आफ्ना गतिविधिमा परिवर्तन गर्नु अपरिहार्य छ। शान्ति प्रक्रियालाई पनि चिरस्थायी वनाउनका लागि महिला-पुरुष दुवैको सहभागितामा जोड दिई निम्न कुराहरुमा ध्यान पुऱ्याउन सकेमा मात्र दीर्घकालीन शान्ति कायम गर्न सकिन्छ:

सन् २००२ मा राज्य र माओवादीद्वारा पीडित महिला

घटनाको प्रकार	माओवादीद्वारा	राज्यद्वारा	जम्मा
हत्या	२८	२३२	२६०
गिरफ्तारी र यातना		२३९	२३९
घाइते	३६	२३	५९
अपहरण	३३		३३
कुटपिट	२७	२२	४९
वेपत्ता		१८	१८
वलात्कार		१०	१०
वलात्कारको प्रयास	५	३	८
धम्की	४६	३	४९
जम्मा	१७५	५५०	७२५

१. शान्ति वार्ता प्रक्रियामा महिलाहरुलाई सहभागी गराउनुपर्छ।
२. सशस्त्र द्वन्द्ववाट पीडित महिला र वालवालिकाहरुलाई तत्काल मानवीय सेवा पुऱ्याउनुपर्छ।
३. वार्ताका एजेण्डामा महिलाका सवालहरुलाई प्राथमिकतामा राखिनुपर्छ।
४. युद्धपीडित महिला र वालवालिकाहरुको स्थिति अनुसन्धान गर्न संयन्त्रको निर्माण गर्नुपर्दछ।
५. पूर्ण युद्धविराम र स्थायी शान्तिका लागि गरिने प्रयासहरुमा लैंगिक संवेदनशीलतालाई विशेष ध्यान दिनुपर्छ।
६. युद्धपीडित महिलाहरुलाई आय आर्जन, रोजगारी, काउन्सिलिङ र पुनर्स्थापनाको व्यवस्था गरिनुपर्छ।
७. युद्धपीडित वालवालिकाको सामाजिक पुनर्स्थापना गर्नुपर्छ।
८. महिला र वालिकाहरुमाथि हुने यौन शोषण तथा वलात्कारका दोषीलाई कडा कारवाही गर्ने संयन्त्र तयार गरिनुपर्छ र दोषीलाई तत्काल कारवाही गरिनुपर्दछ।
९. आफ्नो पद तथा ओहदाको दुरुपयोग गरी महिलामाथि यौन र अन्य दूर्व्यवहार गर्नेलाई कडा सजायको व्यवस्था गरिनुपर्दछ।
१०. युद्धपीडित व्यक्ति र परिवारलाई विना भेदभाव क्षतिपूर्तिको व्यवस्था हुनुपर्छ।
११. युद्धपछिको पुनर्निर्माणको समयमा महिला र वालवालिकाको अवस्थालाई विशेष ध्यान दिएर काम गर्ने नीति अवलम्वन गर्नुपर्छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरु

१. इन्सेक, शान्तिका लागि जनताका सवाल कार्यक्रम अन्तर्गतका प्रतिवेदनहरु
२. इन्सेक, प्राची, संकटकाल विशेषांक
३. इन्सेक, शान्ति शिक्षामाला
४. जेनेभा महासन्धिहरु
५. पोखरेल, शंकर, माओवादी उग्रवामपन्थ र प्रजातान्त्रिक निकास
६. वियोण्ड वेइजिङ्ग कमिटी, वेइजिङ्ग घोषणापत्र र कार्यनीतिहरु
७. विभिन्न पत्रपत्रिकाहरु

महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन सम्बन्धी महासन्धि र नेपाल

- रञ्जना थापा

हिन्दू धर्मको प्रभाव एवम् प्रचलनमा सामाजिक, कानुनी एवम् सांस्कृतिक व्यवस्थामा चल्ने मुलुक नेपालका महिलाहरू संवैधानिक रूपमा नै दोस्रो दर्जाको नागरिक भएर जीउन बाध्य छन्।

मानवअधिकारको अवधारणालाई विश्वभर फैलाउने एवम् मानवअधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धनमा योगदान पुऱ्याउने प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय संस्था संयुक्त राष्ट्रसंघको प्रमुख उपलब्धीमा यसले समय-समयमा विभिन्न विषयमा जारी गर्ने महासन्धि, अनुबन्ध, घोषणापत्रहरुलाई लिन सकिन्छ। जसले, अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको विधिशास्त्र निर्माण एवम विकासमा महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ। संयुक्त राष्ट्र संघले जारी गरेका थुप्रै महत्वपूर्ण अभिसन्धि एवम् घोषणापत्रहरुमध्ये महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्न बनेको महासन्धिलाई पनि एक प्रमुख दस्तावेजको रुपमा लिने गरिन्छ। यो महासन्धिलाई महिला हकहित र अधिकारको क्षेत्रमा कोसे ढुंगाको रुपमा लिन सकिन्छ। यो सन्धिलाई महिला महासन्धि पनि भन्ने गरिन्छ किनभने यसले महिलाका सरोकारका सबै क्षेत्रहरु समेटेर विभिन्न प्रावधानहरुको व्यवस्था गरेको छ।

महिला महासन्धि १९७९ को कार्यान्वयन सन् १९८१ सेप्टेम्बर ३ तारिखमा महासन्धिकै धारा १७ (१) अनुसार क्रियाशील भएको हो। यो महासन्धि महिला आन्दोलनमा क्रियाशील सबै वर्ग र पक्षका लागि विविध दृष्टिकोणले महत्वपूर्ण रहेको छ। कूल ६ भाग र ३० धाराहरुमा विभक्त यो महासन्धिले सबै जात, रंग, वर्ग र स्थिति भएका महिलाहरुको समानताको बारेमा विभिन्न व्यवस्था गरेको छ। संयुक्त राष्ट्र संघले जारी गरेका अन्य अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरुमा केवल लिंग, जात, रंग र वर्णको आधारमा भेदभाव गर्न नहुने भनी व्यवस्था गरेको भएता पनि महिलाहरु विरुद्ध हुने भेदभाव वहुक्षेत्रीय तहमा हुने भएकाले महिलाहरुको विरुद्ध हुने त्यस्ता वहुवृत्तीय भेदभावलाई उन्मूलन गर्नका लागि तयार गरिएको यस दस्तावेजमा महिला शिक्षा, रोजगार, स्वास्थ्य, कानुनी संवैधानिक अधिकार, कानुनको संरक्षण पाउने समान अधिकार, आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक अधिकार, सुरक्षित मातृत्व, राष्ट्रिय नीति निर्माण एवम् विकासमा समान सहभागिता, सार्वजनिक जीवन बिताउन पाउने अधिकारहरु, राष्ट्रियताको अधिकार, ग्रामीण महिलाहरुको अधिकार, सुरक्षा, पारिवारिक सम्बन्ध लगायत् हिंसाविरुद्धको अधिकार, कुरीति तथा कुप्रथाहरुवाट हुने अन्याय एवम् अपमान विरुद्धको अधिकारहरु विभिन्न धाराहरुमा व्यवस्था गरिएको छ।

देशको कूल जनसंख्याको आधा भाग महिला भएको तथा हिन्दु धर्मको प्रभाव एवम् प्रचलनमा सामाजिक, कानुनी एवम् सांस्कृतिक व्यवस्थामा चल्ने मुलुक नेपालका महिलाहरु संवैधानिक रुपमा नै दोस्रो दर्जाको नागरिक भएर जीउन बाध्य छन्। यस्तो अवस्था भएको मुलुक नेपालले ०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तन पश्चात् विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार सम्बन्धी दस्तावेजहरु अनुमोदन गर्ने क्रममा महिला महासन्धिलाई सन् २२ अप्रिल १९९१ मा नि:शर्त अनुमोदन गरेको छ।

नेपाल सन्धि ऐन २०४७ को दफा ९ बमोजिम नेपालले पक्ष राष्ट्र भएर अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरु राष्ट्रिय कानुनसरह लागू हुन्छन् र ती अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिहरुमा व्यवस्था गरिएका प्रावधानहरु राष्ट्रिय रुपमा लागू गर्न राज्यपक्ष कानुनी रुपमा बाध्य हुन्छ।

राष्ट्रियरुपमा पूरा गर्नुपर्ने दायित्व अन्तर्गत महासन्धिमा लेखिएका प्रावधानहरु पूर्णरुपमा लागू गर्नुपर्ने हुन्छ भने अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा उक्त सन्धिको कार्यान्वयन राष्ट्रिय रुपमा कसरी र कति मात्रामा, कुनरुपले भइरहेको छ, कुन-कुन क्षेत्रमा प्रगतिशील व्याख्या भएको छ र कुन-कुन क्षेत्रमा सुधार गर्नुपर्नेछ भन्ने जानकारी गराउँदै महिला अधिकार समितिमा प्रतिवेदन पठाउनु पर्ने हुन्छ। महिला महासन्धिको धारा १८ अनुसार अनुमोदन गरेपछि एक वर्षभित्र शुरु प्रारम्भिक प्रतिवेदन र तत्पश्चात् प्रत्येक चार-चार वर्षमा महिला अधिकार समितिमा आवधिक प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने हुन्छ। यसरी पेश गरिएका प्रतिवेदनले राष्ट्रिय स्तरमा कार्यान्वयनको स्थिति समग्ररुपमा प्रतिविम्बित गर्दछ।

नेपाल र प्रतिवेदन पेश गर्नुपर्ने दायित्व

नेपालले महिला महासन्धि सन् २२ अप्रिल १९९१ मा अनुमोदन गरेतापनि ६ वर्ष ढिला गरी शुरु प्रतिवेदन तयार गरी महिला अधिकार समितिमा पेश गरेको थियो।

नेपालले हालसम्म प्रतिवेदन बुझाएर पूरा गरेको दायित्व

- अनुमोदन गरेको मिति - २२ अप्रिल १९९१
- शुरु प्रतिवेदन बुझाउनु पर्ने मिति - २२ अप्रिल १९९२
- शुरु प्रतिवेदन बुझाएको मिति - १६ नोभेम्बर १९९८
- दोस्रो प्रतिवेदन बुझाउनु पर्ने मिति - २२ मे १९९६
- तेस्रो प्रतिवेदन बुझाउनु पर्ने मिति - २२ मे २०००
- चौथो प्रतिवेदन बुझाउनु पर्ने मिति - २२ मार्च २००४

पहिलो प्रतिवेदनको सारांश

नेपालले पेश गरेको पहिलो प्रतिवेदनमा नेपालमा बहुदलीय प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना पश्चात् मानवअधिकार सम्वन्धी विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजको अनुमोदन गरेर नेपाल अधिराज्यले मानवअधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धनमा उच्चस्तरीय प्रतिवद्धता जनाएको तथा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले मौलिक हकअन्तर्गत मानवअधिकारका प्रावधानहरुको

व्यवस्था गरेको र संविधानको धारा ११(३), ४६ (१) र ११४ ले महिला हकहित एवम् अधिकारको बारेमा विशेष व्यवस्था गरेको उल्लेख छ। संविधानको धारा ११(३) ले लिंगको आधारमा कुनै पनि नागरिकले भेदभाव गर्न नहुने र महिला, बालबालिका, वृद्ध तथा पिछडिएका वर्गहरुको लागि विशेष कानुनी व्यवस्था राज्यले गर्न सक्ने कुरा समेत उल्लेख गरेको छ।

त्यसैगरी राष्ट्रियसभा र प्रतिनिधि सभामा महिलाहरुको सहभागिताका लागि कोटा व्यवस्था प्रणाली रहेको, सरकारी नीति नियम र व्यवस्था महिलामुखी रहेता पनि देशमा विद्यमान सामाजिक एवम् सांस्कृतिक कारणले गर्दा नेपाली महिलाहरु भेदभावको शिकार भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ।

महिलाको वैदेशिक रोजगारीका लागि त्यस्तो कुनै कानुनी बन्धन नभएको, पुरुषहरुको तुलनामा महिलाहरुको प्रतिनिधित्व अन्तर्राष्ट्रियस्तरमा कम रहेको, कर्मचारी एवम् सरकारी क्षेत्रमा महिलाहरुको सहभागिता कम रहेको तथ्य उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ।

स्वास्थ्यको क्षेत्रमा महिलाहरुमाथि रोजगारीको कुनै पनि किसिमको भेदभावकारी कानुन व्यवस्था नरहेको, महिला शिक्षामा जोड दिनको लागि कार्यक्रम, नीति निर्माण भएको उल्लेख गरिएको उक्त प्रतिवेदनमा पारिवारिक लाभ, बैंक ऋण एवम् सांस्कृतिक जीवनको समान अधिकारका लागि नेपाली कानुनको व्यवस्था रहेको तर प्राय: महिलाहरु ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने भएकाले उधारो, ऋण कार्यक्रम ग्रामीण तहमा पुर्‍याउनु पर्ने उल्लेख छ। न्यायिक तथा अर्धन्यायिक क्षेत्रमा महिलाहरुले समान उपचार प्राप्त गर्ने व्यवस्था रहेको र महिलाहरुले स्वतन्त्रतापूर्वक विवाह गर्न पाउने अधिकारबाट वञ्चित नरहेको विवरण उक्त प्रतिवेदनमा छ।

संयुक्त राष्ट्र संघको महिला अधिकार समितिमा पठाएको दोस्रो तथा तेस्रो प्रतिवेदनको कार्यकारी सारांशमा प्रतिवेदन तयार गरेर बुझाउँदासम्म महिला अधिकार क्षेत्रमा भएमा विभिन्न सुधार एवम् विकासहरूको बारेमा उल्लेख गरिएको छ।

उक्त प्रतिवेदनको निष्कर्षमा निम्न कुराहरु उल्लेख गरिएको छ :

१. गरिबी, कुप्रथा र प्रचलनहरुका कारण महिलाहरु भेदभावको शिकार हुनु परेको,
२. महिलाहरुको सामाजिक स्थिति विभिन्न जात र समूह अन्तर्गत फरक रहेकोले केही वर्गका महिलाहरुले पुरुष सरह समान अधिकारको उपभोग गरेका र कुनै जाति र समुदायका महिलाहरु ज्यादै नै पिछडिएको,
३. महिलाहरुको साक्षरता दर विगतको तुलनामा क्रमश: वृद्धि हुँदै गएको, ग्रामीण एवम् गरिबीले ग्रसित परिवारका छोरीहरु बेचबिखनको शिकार भएका,
४. आमाको नामबाट छोराछोरीले पाउन नसक्ने, महिलाहरुको स्वास्थ्य ज्यादै दयनीय रहेको, चिकित्सकहरु एवम् स्वास्थ्यकर्मीहरु बढी शहरमुखी भएका, स्वास्थ्य शिक्षाको स्थिति नाजुक रहेको,
५. सर्वोच्च अदालतमा महिलाविरुद्ध भेदभावकारी कानुनहरुलाई खारेज गर्न मुद्दाहरु रहेको तथा अदालतले पनि महिलामुखी कानुन निर्माण गर्न सरकारलाई निर्देशन दिएको कुरा सकारात्मक रहेको,
६. पुरुषप्रधान समाज रहेको कारणबाट महिलाहरु आफ्नो अधिकारको उपभोग एवम् प्रयोग गर्नबाट वञ्चित रहेको उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख छ।

नेपाल सरकारले पेश गरेको उक्त प्रतिवेदन संयुक्त राष्ट्र संघको महिला अधिकार समितिमा पेश गरेपश्चात् त्यसको छायाँ प्रतिवेदन महिलाकर्मी समूहको सक्रियताले पठाइएको थियो। उक्त छायाँ प्रतिवेदनले सरकारी प्रतिवेदनले समेट्न नसकेका कुराहरुलाई बढी स्पष्ट पारेको थियो। जसमा, १० वटा सरोकारका क्षेत्रहरुको बारेमा उल्लेख गरिएको थियो, जुन निम्नानुसार छन् :

- विभेदकारी कानुनहरु
- पैतृक सम्पत्तिमा अधिकार
- महिला तथा बालबालिका बेचबिखन एवम् ओसारपसार
- राजनीतिक एवम् सार्वजनिक जीवनमा महिला सहभागिता
- राष्ट्रियता
- शिक्षा

युद्धले महिलाहरुमा पारेको प्रभाव एवम् असरहरूको बारेमा कहीँ-कतै उल्लेख गरिएको छैन। त्यस्तै स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनलाई प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्न-गराउन आवश्यक बजेट निकाशा नभएको र अहिलेको अवस्थामा ती सबै संयन्त्र काम नलाग्ने भएको कुरामा ध्यान जानु पनि उत्तिकै जरूरी छ।

- रोजगार
- प्रजनन् स्वास्थ्यको अधिकार
- ग्रामीण महिला
- महिला विरुद्ध हुने हिंसा

नेपालले मे, २००२ मा दोस्रो तथा तेस्रो आवधिक प्रतिवेदन संयुक्तरुपमा निर्माण गरेर संयुक्त राष्ट्र संघको महिला अधिकार समितिमा पेश गरेको छ। उक्त प्रतिवेदन (महिला सन्धि) को धारा-धारामा आधारित रहेर तयार गरिएको छ। जसअन्तर्गत धारा १-१६ सम्मका व्यवस्थाको बारेमा उल्लेख गरिएको छ।

दोस्रो तथा तेस्रो प्रतिवेदनको सारांश

नेपालले तयार गरेर संयुक्त राष्ट्र संघको महिला अधिकार समितिमा पठाएको दोस्रो तथा तेस्रो प्रतिवेदनको कार्यकारी सारांशमा प्रतिवेदन तयार गरेर बुझाउँदासम्म महिला अधिकार क्षेत्रमा भएमा विभिन्न सुधार एवम् विकासहरुको बारेमा उल्लेख गरिएको छ। जसमा, विभेदकारी कानुनहरु पुनरावलोकन गरिएको, महिलाहरुको अधिकारको प्रत्याभूति गर्न/गराउनको लागि न्यायिक निकायहरु संविधानद्वारा नै सशक्त रहेको, राज्यको नीति नै मानवअधिकारको संरक्षण र सम्बर्द्धन गर्नु रहेको, महिलाहरुको उत्थान एवम् प्रोत्साहन गर्न विशेष व्यवस्थाहरु अपनाएको, जसअन्तर्गत स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन १९९९, लोक सेवा आयोग ऐनमा संशोधन, श्रम ऐन तथा नियमहरु महिलामुखी रहेको व्यहोरा खुलाएको छ।

कूल ३ भागमा विभाजन गरेर तयार भएको उक्त प्रतिवेदनको पहिलो भागमा महिला अधिकार समितिले सुझाव पठाएका सरोकारको

क्षेत्रहरुमा भएका विकासहरुबारे लेखिएको छ। दोस्रो भागमा महिलाविरुद्ध भेदभाव उन्मूलनको क्षेत्रमा भएका विकास तथा प्रगतिहरुको बारेमा र अन्तिम भागमा बेइजिङ्ग घोषणापत्र र कार्ययोजना कार्यान्वयन गर्न/गराउनका लागि अपनाइएका उपायहरुको बारेमा उल्लेख गरिएको छ।

भाग १ अन्तर्गत खुलाइएका बुँदाहरु

- महिला विरुद्ध विभेदकारी कानुनको उन्मूलन
- महिला शिक्षामा जोड
- नीति निर्माताहरुको लागि लैंगिक संचेतना
- राष्ट्रिय विकासमा महिला सहभागिता तथ्याङ्क
- परिवार नियोजन, गर्भपतन तथा प्रजनन अधिकार
- वेश्यावृत्ति प्रयोजनको लागि महिला ओसारपसार तथा बेचबिखन
- निर्णायक तहमा महिला सहभागिता
- विभेदकारी प्रथा तथा प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी अधिकार
- समान रोजगारको अधिकार
- ग्रामीण महिलाहरुको जीवनस्तरमा परिवर्तन
- अल्पसंख्यकहरुको सार्वजनिक सेवामा पहुँच

प्रतिवेदनको भाग २ मा महिला सन्धिको धारा-धारामा आधारित भएर प्रतिवेदन तयार गरिएको छ। जसमा धारा १ र २ अनुसार महिला विरुद्ध रहेका विभेदकारी कानुनको पुनरावलोकन एवम् संशोधन गरिएको, कानुनी सहायता प्रदान भइरहेको, अदालतले महिलाहरुको विषयमा सन्धिका प्रावधान र मर्म अनुसार प्रगतिशील निर्णयहरु महिलाको पक्षमा गरेको कुराहरु खुलाइएको छ।

प्रतिवेदनमा धारापरक गरिएको विवरण

धारा	विषय	खुलाइएको विवरण
३	महिलाको मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रता	▪ संविधान प्रदत्त समानताको अधिकार। संविधानको धारा ३ मा व्यवस्था गरिएका मौलिक अधिकारहरु, ▪ सर्वोच्च अदालतको विशेषाधिकार, ▪ मानवअधिकार प्रवर्द्धन तथा संरक्षण गर्ने राज्यको नीति।
४	विशेष व्यवस्था	▪ संविधानको धारा ११(३) मा रहेको व्यवस्था, स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनको निर्माण र त्यसमा रहेका प्रावधानहरु, ▪ राष्ट्रिय कार्ययोजनाको निर्माण र नवौं योजनामा महिलामुखी कार्यक्रमहरु।
५	महिलाको पुरातनवादी भूमिका	▪ महिला तालिम प्रतिष्ठान, नेपाल प्रशासनिक कर्मचारी कलेज, स्थानीय विकास तालिम प्रतिष्ठान, प्रहरी प्रतिष्ठान, न्यायिक सेवा तालिम केन्द्रले महिलाहरुलाई प्राथमिकता साथ दिने तालिमले महिलाको पुरातनवादी भूमिका तोड्न र त्यसमा परिवर्तन गर्न सघाउ पुर्‍याएको कुरा उल्लेख।
६	महिला बेचबिखन तथा ओसार पसार	यो कार्यको लागि समाज कल्याण मन्त्रालयलाई तोकिएको, एक कार्यदल तथा समन्वय समितिको निर्माण भएको, प्रहरीमा महिला सेलको स्थापना भएको, बालबालिका ओसारपसार तथा व्यापारिक यौन शोषण रोक्न राष्ट्रिय कार्ययोजना तयार गरी कार्य गरेको, नवौं योजनामा गरिबी निवारणको योजना एवम् कार्यक्रम तय गरिएको, नवौं सार्क शिखर सम्मेलनमा महिला बेचबिखन तथा ओसार पसारविरुद्ध सन्धिमा नेपालले हस्ताक्षर गरेको कुरा उल्लेख।
७	राजनीतिमा महिला सहभागिता	यस क्षेत्रमा महिलाहरुको सहभागिता एकदम कमजोर रहेको, चुनावमा महिलाहरुको उम्मेदवारी कम रहेको, निर्णायक तहमा महिला संख्या कम रहेको र स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनमा रहेको प्रावधानले २०% महिलाहरु स्थानीय तहमा उठाउन पर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरेको कुरा उल्लेख।
८	अन्तर्राष्ट्रिय तथा प्रतिनिधित्व सहभागिता	यस क्षेत्रमा महिलाहरुको सहभागिता एकदम कमजोर रहेको, चुनावमा महिलाहरुको उम्मेदवारी कम रहेको, निर्णायक तहमा महिला संख्या कम रहेको र स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनमा रहेको प्रावधानले २०% महिलाहरु स्थानीय तहमा उठाउन पर्ने अनिवार्य व्यवस्था गरेको कुरा उल्लेख। ८ अन्तर्राष्ट्रिय तहमा प्रतिनिधित्व र सहभागिता नेपाली महिला एक मात्र राजदूत रहेको, परराष्ट्र मन्त्रालयमा केवल १० जना कामदार रहेका र परराष्ट्र सेवामा केवल ३ जना रहेको, [illegible] महिला सन्धिको पहिलो प्रतिवेदनको सुनुवाईको समयमा एकजना महिलाको सहभागिता रहेका।
९	नागरिकता	आमाको नामबाट नागरिकता प्राप्त हुन नसक्ने, तसर्थ कानुनी प्रावधान भए तापनि विदेशीसँग सम्बन्धी ऐनमा सुधार गएका।

धारा	विषय	खुलाइएको विवरण
१०	शिक्षा	महिला शिक्षामा व्यापक सुधार भएको, प्राविधिक तालिम, छात्रवृत्तिको सुविधा विभिन्न तहमा व्यवस्था गरिएको, पाठ्यक्रम एवम् पुस्तकहरुमा परिमार्जन गरिएको तथ्य खुलाएको।
११	रोजगार	समान रोजगारको प्रत्याभूति संवैधानिक व्यवस्था रहेको, श्रम ऐन र ट्रेड युनियन ऐनले महिला कामदारको बारेमा व्यवस्था गरेको, महिलाहरुलाई सीप र रोजगारमूलक तालिमको लागि घुम्ती तालिम कार्यक्रमहरुको आयोजना गरिएको कुरा खुलाइएको छ।
१२	स्वास्थ्य	नवौं योजनाले प्रत्येक चुनाव क्षेत्रमा कम्तिमा पनि एक स्वास्थ्य चौकी हुनुपर्ने, ४७ हजार महिला स्वास्थ्य सेविका कार्यरत रहेको, सुरक्षित मातृत्व स्याहार परियोजना सञ्चालन गरिएको, सडक नाटक र एड्स हटलाइनको माध्यमद्वारा सचेतना कार्यक्रम चलाएको
१३	आर्थिक तथा सामाजिक लाभ	सम्पत्तिको अधिकार संविधानद्वारा प्रदत्त, आर्थिक क्षेत्रमा महिलाहरुको ठूलो भूमिका रहेको तर गणना नरहेको परिवारभित्र महिलाको निर्णायक भूमिका नरहेको, ७५ वर्षभन्दा माथिका वृद्ध तथा विधवालाई पेन्सनको व्यवस्था गरेको, खेलकूदमा महिला सहभागिता राम्रो रहेको कुरा उल्लेख गरिएको।
१४	ग्रामीण महिला	ग्रामीण महिला उत्थानका लागि Micro Credit सेवाले उल्लेख्य प्रगति गरेको, कृषि विकास बैंकद्वारा साना किसान विकास कार्यक्रम ल्याइएको र सो कार्यक्रमले ग्रामीण स्तरमा महिलामा विभिन्न आयाममा सुधार ल्याएको कुरा उल्लेख गरिएको।
१५	कानुनको अगाडि समानता	मानवअधिकार आयोग ऐन, कानुनी सहायता ऐन, यातना क्षतिपूर्ति ऐन, नवौं योजनाले महिलाहरुको कानुनी उपचार एवम् कानुनको अगाडि समानताको प्रावधान गरेको।
१६	पारिवारिक तथा वैवाहिक सम्बन्ध	मुलुकी ऐन (एघारौं संशोधन) ले निरासतमा रहेका बालबालिका, सम्बन्ध विच्छेद, बहुविवाह सम्बन्धमा केही हदसम्म महिलाहरुको स्थितिमा सुधार ल्याएको, श्री ५ को सरकारले जनचेतना, गरिबी निवारण कार्यक्रम, कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरेर ती समस्याको निराकरण गर्ने लक्ष्य लिएको कुरा उल्लेख गरिएको छ।

यस प्रतिवेदनमा श्री ५ को सरकारले सम्पूर्ण रुपमा महिला सन्धि लागू गर्न नसकेका प्रमुख कारक तत्वको रुपमा गरिबी, पछौटेपन, पितृसमाज, विषम आर्थिक, सामाजिक स्थिति, शिक्षाको कमी जस्ता कुराहरु उल्लेख गरिएको छ। साथै, यस प्रतिवेदनमा केही हदसम्म भएपनि श्री ५ को सरकारले भोग्नु परेको चुनौतीको बारेमा पनि धारागत उल्लेख गरिएको छ।

यस प्रतिवेदनमा छुटेका, कमी रहेका कुराहरु समेटेर गैरसरकारी संस्थाहरुको सक्रिय सहभागितामा छायाँ प्रतिवेदनको तयारी भइरहेको छ।

निष्कर्ष

प्रतिवेदनले धेरै सकारात्मक कुराहरु समेटेको भएता पनि उक्त प्रतिवेदन केवल जानकारीमूलक मात्र रहेको भान हुन्छ। साथै, उक्त प्रतिवेदनमा व्याख्या एवम् उल्लेख गरिएका कुराहरु कत्तिको प्रभावकारी रुपमा लागू भएका छन् भन्ने विषयमा प्रतिवेदन मौन छ। यो प्रतिवेदन मे, २००२ मा तयार गरेर बुझाइएको भएता पनि विगत ७ वर्षदेखि संचालित सशस्त्र युद्धले महिलाहरुमा पारेको प्रभाव एवम् असरहरुको बारेमा कहीं-कतै उल्लेख गरिएको छैन। त्यस्तै स्थानीय स्वायत्त शासन ऐनलाई प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्न-गराउन आवश्यक बजेट निकाशा नभएको र अहिलेको अवस्थामा ती सवै संयन्त्र काम नलाग्ने भएको कुरामा ध्यान जानु पनि उत्तिकै जरुरी छ। अन्त्यमा, गैरसरकारी संस्थाहरुले तयार गरिरहेको छायाँ प्रतिवेदनले छुटेका विषयहरुलाई समेट्दै गहकिलो रुपमा महिला अधिकार समितिमा पेश गरी अन्तर्राष्ट्रिय ध्यान र चासो केन्द्रित गर्न सक्नु पर्छ। आगामी दिनहरुमा सरकारलाई पनि मार्गदर्शन हुने किसिमले प्रतिवेदन तयार गर्नु आवश्यक छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरु

१. नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७
२. श्रम ऐन
३. स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन,
४. संयुक्त राष्ट्र संघमा पेश गरिएको प्रारम्भिक प्रतिवेदन
५. संयुक्त राष्ट्र संघमा पेश गरिएको पहिलो/दोस्रो प्रतिवेदन
६. अन्य पत्रपत्रिका

महिला अधिकार
मानवअधिकार

महिला अधिकार र सांस्कृतिक रूपान्तरण

- अमर गिरी

एकजना चिन्तक भन्छन्- 'विश्वास यस्तो बन्धन हो, जसबाट मुक्ति पाउन आफ्नो हृदयलाई छिया-छिया पार्नु पर्दछ।' नेपाली महिलाहरुको सन्दर्भमा यस कथनको गम्भीर अर्थ छ। नेपाली महिलाहरु, जो लामो समयदेखि आफ्नो अस्तित्व र अधिकारका निम्ति संघर्षरत छन्, उनीहरुका संघर्षका दुईवटा मोर्चा छन्: एउटा आजको आधार र उपरीसंरचना, अर्को स्वयम् आफू। दुईवटै मोर्चाको संघर्षलाई उनीहरुले अहिलेसम्म अपेक्षितरुपमा अघि बढाउन सकेको पाइदैन। अघिल्लो मोर्चाको लडाईंभन्दा पछिल्लो मोर्चाको लडाईंमा उनीहरु अझ पछि छन् र त्यसको गम्भीर असर अघिल्लो मोर्चाको लडाईंमा परिरहेको छ।

नेपाली महिलाहरुको भावजगत् मूलत: पुरानो संस्कृतिबाट निर्मित छ र त्यसले नै उनीहरुलाई डोऱ्याउँदै आएको छ। उनीहरुका भावना, विचार, चिन्तन र संस्कार सबै यसबाटै प्रभावित र निर्देशित रहने गरेका छन्। नेपाल विविधतापूर्ण संस्कृति भएको सानो मुलुक भए पनि हिन्दू धर्म-संस्कृति प्रभुत्वशाली छ। समग्रमा हेर्दा, संस्कृतिका तीनवटा धारा- जनजाति, सामन्त र पूँजीवादी यस मुलुकमा प्रवाहित छन् र नेपाली महिलाहरुको ठूलो संख्या सामन्तवाद संस्कृतिबाट प्रभावित छ। जनजातीय महिलाहरु अलि बढी स्वतन्त्र छन् र सामन्तवादी संस्कृतिका कैयौं दुर्गुणहरुबाट टाढा छन्। शहरीया उच्च र मध्यम वर्गका कैयौं महिलाहरुमा पूँजीवादी संस्कृतिको प्रभाव दिनानुदिन बढ्दै गएको छ।

मूलत: सामन्तवादी र पूँजीवादी संस्कृति र त्यसबाट निर्मित आत्मिक, वैचारिक जगत् नेपाली महिलाहरुको रुपान्तरण र विकासमा अवरोध बनेर खडा छ। सामन्तवादी पितृसत्तात्मक समाजले एकातिर आम मानिसहरुको चेतनालाई यथास्थितिवादी बनाइरहने संस्कृतिको निर्माण गरेको छ भने अर्कातिर महिलाहरुकै निम्ति भनेर पालन गर्नुपर्ने कैयौं विधि-विधान र संस्कारहरुको निर्माण गरेको छ। आम मानिसहरुका निम्ति निर्मित संस्कृति र नारीहरुका निम्ति निर्मित अलग्गै विधि-विधान एवम् संस्कार दुवैले नेपाली महिलाहरुलाई नारकीय जीवन बाँच्न विवश बनाइरहेका छन्।

अधिकार र अस्तित्वका निम्ति चल्ने संघर्ष मूलत: चेतनासँग सम्बन्धित हुन्छ। आफ्नो अस्तित्व र अधिकारप्रति सचेत महिलाहरुले नै यसको प्राप्तिका निम्ति संघर्ष गर्न सक्दछन्। भाग्य, स्वर्ग, नर्क, पुनर्जन्म लगायत् पुरुषप्रतिको हासभाव, तदनुरुपका धर्म, कर्म, निष्ठा, समर्पण आदि नेपाली महिलाहरुको वैचारिक एवम् आत्मिजगत्मा डेरा जमाएर बसेका यस्ता सांस्कृतिक प्रेत हुन्, जसले उनीहरुलाई अधिकार प्राप्तिको संघर्षबाट सधैं विमुख गराउँदै आएका छन्। समय धेरै बगेको छ, तर "पतिभक्ति त मर्दैन पापी पति भए पनि" भन्ने बालकृष्ण समको कथन आज पनि नेपाली महिलाहरुको आदर्श बनिनै रहेको छ। सामन्तवादी संस्कृतिको सजीव उदाहरण हो- यो। केहीलाई छोडेर, जो संघर्षमा ओर्लिएका छन्, उनीहरुमा पनि द्वैतभाव पाइन्छ। एउटा हातमा अस्तित्व र अधिकारका निम्तिको झण्डा छ, अर्को हातमा पुरातन संस्कृतिको वीणा। दुई धारामा विभाजित चेतना, दुई धारामा विभाजित अस्तित्व! अनि कसरी चलाउन सकिन्छ- अस्तित्व र अधिकार प्राप्तिको उपलब्धिमूलक संघर्ष ? कसरी चढ्न सकिन्छ उकालो, कसरी पुग्न सकिन्छ शिखरमा ?

चेतनालाई उज्यालो र धारिलो बनाउनु अस्तित्व-संघर्षको प्राथमिक दायित्व हो। यस सत्यलाई दृष्टिगत गरेरै प्रसिद्ध चिन्तक बेकनले "आत्मिक प्रेत" का विरुद्ध जुध्नु अघिल्तिरको यात्राका निम्ति पहिलो शर्त हो भनेका थिए। पितृसत्तात्मक समाजले खडा गरेका स्त्री अस्तित्व विरोधी संस्कृतिले मौलिएको चेतना र दंशित आत्मिक जगतको रुपान्तरण, यसैले पहिलो आवश्यकता बन्न जान्छ- समान अस्तित्वका लागि चलाइने संघर्षका निम्ति। आर्थिक, राजनीतिक, सामाजिक, शैक्षिक क्षेत्रमा समान अधिकारका निम्ति चलाइने संघर्ष चेतनाको यसप्रकारको रुपान्तरणविना अहिलेसम्म कहीं संभव भएको छैन र पछि पनि हुने छैन।

पूँजीवादी संस्कृतिले महिलाहरुलाई आफ्नो अस्तित्वप्रति सचेत त बनाएको छ तर यसले अर्कातिर उनीहरुलाई वस्तुमा रुपान्तरित गर्ने चतुऱ्याईपूर्ण प्रक्रियालाई पनि अघि बढाएको छ। स्वतन्त्रताको नाममा बन्धन नारीहरुका सन्दर्भमा पूँजीवादी संस्कृति दर्शनको मूल अभिप्राय रही आएको छ। सतही रुपमा

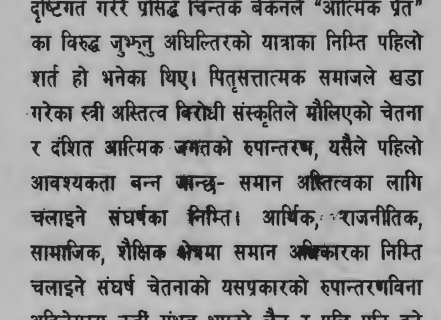

नारीहरु आफूलाई स्वतन्त्र जस्तो अनुभूत गर्न सक्छन्- यस संस्कृति चिन्तनमा। तर, गहिराइमा प्रवेश गर्दा त्यहाँ बन्धनै-बन्धनभन्दा अरु केही भेटिँदैन। हाम्रा शहरीया उच्च र मध्यम वर्गका महिलाहरुलाई हेर्दा यो स्पष्ट हुन्छ जस्तो लाग्दछ। भोगवाद, रहस्यवाद, फेशन, सुन्दरी प्रतियोगिता, स्वच्छन्दता आदि पूँजीवादी संस्कृतिका सार हुन्। एकजना उत्तरआधुनिकतावादी चिन्तकका शब्दमा भन्ने हो भने आजको पूँजीवादी अर्थशास्त्र यौनिक अर्थशास्त्र हो र यो पूरै स्त्री यौनिकतामा अडेको छ। औद्योगिक र वित्तीय मुलुकका निम्ति स्त्री अस्तित्वको बजारीकरण त्यसै भएको होइन। चलचित्र, विज्ञापन, पत्रिका, पुस्तक, टेलिभिजन आदि सबैतिर स्त्रीदेहको जसरी खुला प्रयोग भइरहेको छ र जसलाई नारीहरु सहर्ष वरण गरिरहेका छन्, यसले नारी अस्तित्व स्खलनको भयावह रुपलाई प्रस्तुत गर्दछ। वास्तवमा यो शीलको सम्मान होइन हरण हो, अस्तित्वको प्राप्ति होइन स्खलन हो, स्वतन्त्रताको वरण होइन कहालीलाग्दो बन्धन हो। हाम्रा पढे-लेखेका शहरीया आधुनिक महिलाहरुमा यसैलाई स्वतन्त्रता सम्झने अनौठो रोग लागेको छ। नारी देहलाई वित्तीय मुनाफाका निम्ति प्रयोग गर्ने आयोजना गरिने सुन्दरी प्रतियोगितालाई नारी गर्वको विषय ठान्नु यसकै परिणाम हो। मनुष्यको सौन्दर्य बिक्रीको वस्तु होइन, तर पूँजीवादले बनाइदिन्छ र आश्चर्यजनक ढंगले त्यसलाई गर्वको विषय ठान्न पनि लगाउँछ। पूँजीवादमा नारी मात्र होइन, मनुष्य नै वस्तुमा रुपान्तरित हुन्छ र उसको अस्तित्व नै समाप्त हुन्छ भनेर त्यसै भनिएको होइन।

नेपालमा आधुनिक युगको शुरुवातसँगसँगै नारी अस्तित्व र अधिकारका निम्ति संघर्षहरु शुरु भएका हुन्। यस लामो कालखण्डमाथि विचरण गर्दा, नेपाली महिलाहरुले आफैभित्रको आत्मिक प्रेतका विरुद्ध संघर्ष चलाउन आफ्नो आन्दोलनलाई अघि बढाउन दृढतापूर्वक लाग्नु पर्ने निष्कर्ष निक्लन्छ। आन्दोलनको बाह्य मोर्चामा संघर्ष गर्न जति गाह्रो छ, कैयौं गुणा गाह्रो आफै विरुद्ध संघर्ष गर्न छ। शुरुमै एकजना प्रसिद्ध चिन्तकको भनाइ त्यसै उल्लेख गरिएको होइन। आफ्नो पछौटे चिन्तन र संस्कार विरुद्धको संघर्षलाई नेपाली महिलाहरुले जति उचाइ प्रदान गर्न सक्ने छन्, महिला आन्दोलनले त्यति सफलता प्राप्त गर्दै जाने छ। नेपाली महिलाहरुले समान अधिकार र अस्तित्वका निम्ति चलाएको संघर्ष स्तुत्य छ। तर, यस संघर्षलाई पछौटे चिन्तन र संस्कारका विरुद्ध लडेर थप उचाइ प्रदान गर्नु पनि त्यत्तिकै आवश्यक छ। ●

ठूली

- बालकृष्ण कट्टेल

सर्लक्कै ओढेर आधा आकाश
एक बोहोतो घामलमा
सिन्के धूप सल्काएर
ठूली स्वयम्भूको आँखामुनी प्रार्थना गर्छे।

ठूलीले खोजेको शान्ति
लोग्नेको कर्कश आवाजको अवसान होइन,
ठूलीले खोजेको शान्ति,
ऊ यलिंदा गौंसेको पोते होइन,
ठूलीले खोजेको शान्ति,
सालिम्बोको निर्जीव भारी पनि होइन
ठूलीले खोजेको शान्ति,
जुइनो कस्दा परालको
हातमा बारुद नगन्हाउनु हो
मर्कै भुट्दा खेतालालाई
गल्लीमा 'ग्रिनेड' नपड्कनु हो
र, एक घैलो पानी भर्दा
'दोहोरो भिडन्त'को आवाज नसुन्नु हो
त्यतिमात्र होइन,
निराशाको बादलले सर्लक्कै ढाकेको मनमा
विश्वासको एक मन पूर्णचन्द्र उदाउनु हो।

आशाको प्राप्ति अवलम्बन गर्न
उसले लामो र कठिन यात्राको तय गरी
बिहेमा लोग्नेलाई सूर्य देखाएको ठाउँबाट
सरस्यूँको दुई थोपा तेलमा
एकजोर बत्ती जलाएर
मनमनै भाकी-
बारुद खाजा नबनोस् खेतालालाई
बन्दुक हरिस नबनोस् हलिलाई !

ठूलीले प्रार्थना सकी
अर्चना गरेर फूल अक्षता स्वयम्भूलाई
आरती सकेर आँखा सेयदा
ऊ एकाएक झस्किई-
'स्वयम्भूका आँखा त भिडन्तमा फुटेछन् !'
के स्वयम्भूले ठूलीको प्रार्थना देख्यो त ?

एउटा यस्तो जीवन यात्रा

- विमला ज्ञवाली

मेरो घर यतै राजधानी नजिकै हो। राजधानी नजिक भएर के गर्नु, हाम्रो गाउँमा विकास-निर्माणका केही पनि काम भएका छैनन्। सबैभन्दा पहिले त अशिक्षा र अज्ञानताले घोर जरा गाडेको छ। गरिबी, अशिक्षा र अज्ञानताको कुचक्रमा परेर के-कस्तो नारकीय जीवन भोगें र भोग्दैछु बताउन गइरहेकी छु। मलाई लाग्छ, मैले मेरो कथा भन्दा यो देशका हजारौं-हजार चेलीहरुको कथा पनि सँगसँगै भनिरहेकी छु, किनकी हामीले एकै प्रकारको जीवन देखेका हौं, भोगेका हौं।

अँ त, म मेरो गाउँको कुरा गर्दैथिएँ। हो, यो राजधानी नजिकै पर्दछ। म त्यहींको एउटा गरिब परिवारमा जन्मिएँ र हुर्किएँ। गरिबीका कारण स्कूल भर्ना हुन सकिन यद्यपि रहर लाग्ने गर्दथ्यो। दशैंका बेला नयाँ लुगा पाइने भएकाले म धेरै पहिलेदेखि नै बालाई भनिरहेको हुन्थें "यसपाली मलाई माथिको स्कूलका केटीहरुले लगाउने जस्तै आकाशे रङ्गको सर्ट र गाडा नीलो रङको फ्रक किनिदिनोस् है।" सायद मेरो स्कूल जाने र पढ्ने चाहनालाई दशैंमा स्कूल जाने साथीहरुका जस्तै ड्रेस लगाएर सन्तुष्ट गराउने गर्दथें।

मलाई संझना हुन थालेदेखि सम्भवत: झण्डै ५ वर्षदेखि, धेरै जहान र आर्थिक अभावका कारण कहिल्यै राम्ररी मिठो-मसिनो खान पाइएन। मेरो घरमा गरिबी मात्र थिएन, हरिपी पनि उत्तिकै थियो। बा रक्सी खाएर बाटोमा दिनदिनै ढुन्मुनिँदै गरेको भेटिनुहुन्थ्यो भने घरमा आएर आमा र हामीसँग उत्तिकै रडाको गर्नुहुन्थ्यो। म सात वर्षकी हुँदा-नहुँदै घरमा २ वटा भाइबैनीलाई हेर्नुपर्ने जिम्मेवारी आइसकेको थियो। भाइबैनीको हेरचाह, गाइबाखाको रेखदेख र बा-आमाको गालीका बीच मेरो बाल्यकाल बित्यो। अभाव, अभाव र अभावका बीचको झै-झगडा एवम् तनावको त्यो दैनिकी अहिले सम्झँदा पनि त्यत्तिकै निरस र पिडादायक लाग्छन्। म बुझ्दिनँ, गरिबीले अज्ञानता जन्माउँछ कि अज्ञानताले गरिबी ? तर, यसो आफ्नै जीवनलाई नियाल्दा यी दुई अज्ञानता र गरिबी एउटा चक्रझैं घुमेका लाग्दछन्। दुष्चक्र, जो घुमिरहन्छ र मानव जीवन तहस-नहस भैरहन्छ।

म १४ बाट १५ मात्र के लागेको थिएँ, मेरो जीवनमा एउटा अनौठो प्रश्न आएर तेर्सियो। शहर-बजार गएर काम गरेर वैभवको जीवन जीउने कि त्यहीं अभाव र दु:खको जीवन जिउने। सधैंझैं त्यसदिन पनि म जंगलमा गाई-बाखा चराउन गएकी थिएँ। ती पल्ला गाउँकी अधबैंशे दिदी पनि बाखा चराउने निहुँले त्यहीं आइपुगिन्। हामीले खासखुस कुरा गर्‍यौं र मोटर आउने बाटोतिर हान्नियौं। मेरो मनमा एउटा उमंग थियो, अथाह सपना थियो। मनका उमंगहरु समुद्रका छालझैं उर्लिरहेका थिए "शहर जाने, थोरै काम गरेर धेरै कमाउने। शहरमा धेरै मोटर गाडीहरु हुन्छन्, झिलिमिली हुन्छ, सिनेमा हेर्न पाइन्छ। कमाएको पैसाबाट घर फर्किंदा थैलीभरी पैसा लगेर बालाई दिन पाइन्छ आदि-आदि।"

बसले हामीलाई काठमाण्डौ ल्याएर ओरालीदियो। ती दिदीले बाटोभरी विभिन्न खानेकुरा खुवाउँदै, माया गर्दै यहाँसम्म ल्याएकी थिइन्। उनले बसबाट ओर्लिनासाथै मलाई एउटा गलैंचा कारखानामा लिएर गइन्। पछि मैले थाहा पाएँ, ती अधबैंशे दिदी त गाउँबाट केटी लिएर आउने दलाल रहिछन्।

गलैंचामा काम गर्ने क्रममा त्यहाँका अरुहरुसँग हिमचिम बढ्दै गयो। त्यस्तै एउटा अधबैंशे लोग्ने मानिसले यहाँ भन्दा धेरै पैसा कमाउने ठाउँमा जाउँ भन्दा म सजिलै फकिएँ।

हाम्रो जातीय अनुहार मिल्ने भएकाले उसले मलाई बुवा भन्न लगायो तर उसले पहिले नै मेरो कुमारीत्व भने लुटिसकेको थियो। यसरी हामी भारतको बम्बै पुग्यौं। त्यसपछि शुरु भयो, मेरो १० वर्षे नारकीय जीवन, सम्झँदै घिनलाग्ने र मुटु चिरिने।

मलाई चालीस हजारमा बेचेर त्यो पापी त म जस्तै अर्कीलाई फसाउन नेपाल फर्किएछ। म यस्तो काम गर्दिन भनेर कोठीवालीलाई कति नम्र निवेदन गरें, रोए-कराएँ तर ती सबै त अरण्य रोदन साबित भए, घोर जंगलमा कराउँदा आवाज परावर्तन भएर आफैंतिर आएजस्तै।

बम्बैका पहिलो तीन वर्ष मसँग एकपैसा नभइकन बिते। ग्राहकबाट आउने सम्पूर्ण पैसा घरवालीले नै लिने गर्थी र भन्थी "तँलाई खरिद

गर्दाको सावा व्याज मैले चुक्ता गरेकै छैन।" पहिलो तीन वर्षमा निगरानी पनि खुवै हुन्थ्यो।

तर, त्यसपछि भने वातावरण अलि खुकुलो जस्तो भयो। ग्राहकले दिने बक्सिस आदि पनि केही मात्रामा राख्न पाइने भइयो। यसपछि उनीहरुलाई भाग्लान् भन्ने पनि त्यत्ति डर हुने रहेनछ र हामी पनि "धन्दा"मा पूर्ण समर्पण गरिसकेका हुनेरहेछौं। हीनताबोध, ग्लानी र निर्लज्जताको पराकाष्ठा सायद यस्तै नै हुन्छ।

म वस्ने त्यस क्षेत्रमा म जस्ता जवानी लुटाइरहेका, नादान र लाचार नेपाली दिदी बैनीहरु कति थिए कति। हामी सँगै हुँदा मनका वह फुकाल्थ्यौं थाहा हुन्थ्यो। हामी तिनै पापीहरुको जालमा परेर बेचिएका रहेछौं। २१ औं शताब्दीको समुन्नत भनिएको युगमा पनि मानिसको यो बेचबिखन, गरिब-धनीको यो खाडल अभाव र अज्ञानताको यो दलदल र मानव शोषणको यो पराकाष्टा मानव सभ्यतामाथिकै सबैभन्दा रमाइलो ठट्टा जस्तो लाग्दछ।

मैले देखें अलिकति पनि घरवालीलाई चित्त नबुझे अझै तल्लो दर्जाको वेश्यालयमा ती लाचार चेलीहरुलाई चलान गरिनेरहेछ, बेचिनेरहेछ। बेचिंदा त्यहाँ कमाएको सम्पूर्ण छोडेर जानुपर्ने वा खोसेर राखिदिने। अनौठो नियम कानुन चल्छ ती वेश्यालयहरुमा। बुढो होस् वा रोगी, उसको ओछ्यान बनिदिनै पर्ने। आफू साह्रै अशक्त भएमात्रै हो, अन्यथा पेशा गर्नेपर्ने, सिंगारिनै पर्ने।

मैले यो लाचारको जिन्दगी झण्डै १० बर्ष बिताएँ। यसबीच म केही बर्षदेखि बिरामी परिरहने भएकी थिएँ। एकदिन घरवालीले बाटो खर्च र अलिकति अरु रकम दिएर बिदा गरिदिई। मसँग आफूले जोगाएको केही पैसा पनि सँगै थियो।

मेरो अगाडि अन्धकार सिवाय अरु केही थिएन। त्यही अन्धकार बीचबाट तिनै जँड्याहा र निर्दयी बाबुले चिहाएजस्तो लाग्यो, घरै आउन इशारा गरेजस्तो लाग्यो। जे त होस्, म आफ्नै देश फर्किएँ। आफ्नै गाउँ पुगें। म २५ बर्षकी लक्का जवान तर फुकिढल दुब्ली र पातली थिएँ। म अगाडि, पछाडि बेचिनेहरुको संख्या र आइजाइ गर्नेहरुको संख्या पनि त्यो गाउँमा निकै भैसकेको रहेछ। त्यसैले मलाई त्यहाँ फर्कन केही गाह्रो परेन। मेरा बा पहिल्यै मरिसकेका रहेछन्।

म बम्बैबाट फर्किएकी भन्ने थाहा पाउँदा-पाउँदै मसँग रहेको पैसाको लोभले अर्को गाउँको एकजना मानिसले मसँग विवाह गर्ने भए। लोग्ने मानिस देख्यो कि घृणा लाग्ने भैसकेकी म, बाँकी जीवनको सहाराकालागि राजी भएँ। मलाई एउटा सन्तान डोहोर्‍याएर हिड्न पनि अत्यन्त रहर छँदैथियो। आखिर मेरो पनि त नारी हृदय नै हो, आमा बनेर काख भर्ने रहर कुनचाहीं नारीलाई पो नहोला र ?

म विगत तीन बर्षदेखि वैवाहिक जीवन बिताइरहेछु। मसँग भएको केही पैसा आमा र भाइलाई दिएँ भने बाँकी पैसा मेरा नयाँ लोग्नेले मलाई फकाइ-फुल्याइ र कहिलेकाँही डर त्रास देखाएर जाँडरक्सीमा सक्दैछन्। उनी मन लागेका र पाइएका बखत ज्यामी काम गरेर केही पैसा कमाउँछन् तर घर लिएर हैन, उतै सकेर आउँछन्। आजकल म गाउँघरतिरका लोग्ने मान्छेहरुको हदैसम्मको गैरजिम्मेवारीपनलाई नियालिरहेकी छु। लाग्छ- यो पनि गरिबी, अशिक्षा र अज्ञानताकै कुचक्रको ताण्डव नृत्य हो।

दुई वर्ष अगाडि पेटमा वच्चा आएको थियो। त्यसबेला ममा खुसीको सीमा थिएन। तर, डिम्बवाहिनी नलीमा बच्चा अड्कियो भनेर डाक्टरले अप्रेशन गरेर फालिदियो। धन्न आफ्नो ज्यानचाहीं बच्यो। अब मेरो सन्तान हुँदैन रे, सम्झँदा नै मुटु त्यसै बाँउडिन्छ।

घरमा सासु हुनुहुन्छ तर वेला-बेलामा बिरामी परिरहने भएकाले बढी स्याहार मैरै गर्नुपर्दछ। औषधीमूलो चाहिरहन्छ। अब आम्दानीको श्रोत केही नहुँदा के गरेर बाँकी जिन्दगी काट्ने भन्ने प्रश्न म र मेरो परिवारका लागि छ। अस्ति श्रीमान्ले जाँड नखाएका बेला मैले भनें- "जाऊँ हिड इण्डियातिरै, सके गरेर खाउँला नसके उतै मरौंला, कम्तिमा चिनजानकाहरुबाट र जातका भनिएकाहरुबाट तिरस्कृत त हुनु पर्दैन।" मेरो यो अभिव्यक्ति सायद बर्षौंदेखि मेरो मनको एककुनामा दमित विकृत र आडम्बरी समाजप्रतिको विद्रोहको प्रतीक थियो।

(कथाकार एद्बीनकी कार्यक्रम संयोजक हुनुहुन्छ ।)

हाम्रो आवाज

* चेलीबेटी बेचविखनबाट मुक्त समाजको श्रृजना गरौं ।
* मानव बेचबिखन तथा ओसार पसार एक सामाजिक अपराध हो, यसलाई सबै मिली अन्त्य गरौं ।
* हरेक छोरा र छोरीलाई सक्षम र सचेत बनाऔं ।
* प्रत्येक महिला र बालबालिकालाई आर्थिक तथा यौन शोषण दुर्व्यवहारबाट बाँच्न पाउने अधिकारको संरक्षण गरौं ।
* छोरा वा छोरी जन्मेको ३५ दिन भीत्रमा आफ्नो गाउँ विकास समिति वा नगरपालिकामा जन्म दर्ता गराई उनीहरुको नाम र परिचय पाउने अधिकार सुनिश्चित गरौं ।
* मानव गरिमाको रक्षा गरौं ।
* बालविवाह एक सामाजिक अपराध हो, यसलाई समाजबाट बहिष्कार गरौं ।
* बालबालिकाको श्रमशोषणको अन्त्य गरौं ।
* बेसहारा बालबालिकालाई पनि माया र अवसर दिऔं ।

दक्षिण एसियामा महिला तथा बालबालिका बेचबिखन विरुद्धको लडाइँ

मानव बेचबिखन मानवअधिकारको व्यापक उल्लंघन हो। यो सामाजिक कलंक हो र यसले मानिसलाई भौतिक तथा मानसिक पीडा दिइरहन्छ। मानव बेचबिखन जस्तो कलुषित कार्यले विकासका महान् प्रयासलाई समेत उच्छेदन गर्छ र सामाजिक तथा स्वास्थोपचारको लागतलाई ठूलो मात्रामा बढाउँदछ। साथै, यो असामाजिक कार्यले व्यक्तिहरुलाई पारिवारिक सम्बन्ध र खुशीवाट अलग्याउनुका साथै आपसी सम्बन्धमा विखण्डन पैदा गराउँदछ। जीवनको गाथापूर्ण यात्राको योजनालाई अर्थहीन मात्र बताउँदैन बेचबिखनले, यसले त जीन्दगीको अर्थलाई पनि निस्सार बनाइदिन्छ- जब पीडितहरु व्यापारीको चंगुलमा पर्छन्।

यही पृष्ठभूमिमा तयार पारिएको "दक्षिण एसियामा महिला तथा बालबालिका बेचबिखन विरुद्धको लडाइँ" नामक प्रतिवेदनलाई एसियाली विकास बैंकले प्रकाशन गरेको छ। नेपाल, भारत तथा बंगलादेशमा हुने गरेको महिला तथा बालबालिका बेचबिखनको स्थिति, त्यसका प्रमुख कारण र त्यसको असरलाई संयोजन गरी तयार पारिएको यस प्रतिवेदनमा बाँधा मजदुर वा दासता र व्यावसायिक यौन दुराचारको लागि बेचबिखन गरिने कुरालाई प्रमुखताका साथ उठाइएको छ। बढ्दो मानव बेचबिखन विरुद्धको लडाइँ एक्लो प्रयासबाट मात्र सम्भव नहुने हुँदा सहकारी प्रयास नै उपयुक्त र प्रभावशाली हुने कुरामा जोड दिइएको छ। सरकारी, गैरसरकारी र दातृ संस्थाहरुको संयुक्त प्रयासलाई यस क्षेत्रमा प्रोत्साहित र प्रभावशाली बनाउन एसियाली विकास बैंकले सन् २००२ जुलाई देखि क्षेत्रीय प्राविधिक सहयोग केन्द्रको सुरुवात गऱ्यो। यस संस्थाले नेपाल, भारत र बंगलादेशमा हुने गरेका मानव बेचबिखन को क्षेत्रमा अनुसन्धान गरी ती देशहरुमा यसको प्रकृति समान रहेको कुरा जनाइएको छ। मानव बेचबिखन हुनुको प्रमुख कारण गरिबी नै हो। मानव र सामाजिक पूँजीको अभाव, भेदभाव, साधन र अवसरको असमान बाँडफाँड विकासको नाममा देखा परेको चुनौतीहरुले पनि मानव बेचबिखनलाई प्रश्रय दिने सहायक कारण हुन्।

मानव बेचबिखन जस्तो कार्य गैर कानुनी त छँदैछ। यसले केवल बेचिनेलाई मात्र पीडाको अनुभूत गराउँदैन, उसको परिवार, समाज र सिंगो देशलाई नै यसले प्रत्यक्षरुपमा हानी पुऱ्याउँदछ। मानवअधिकारको व्यापक उल्लंघन हुने क्षेत्र मध्येको एक यो मानवीय व्यापार विरुद्धको लडाई त्यति सरल र सहज भने छैन। प्रस्तुत पुस्तकमा पाइने सच्चाई यही नै हो।

मानव (व्यापार) बेचबिखनको परिभाषा, प्रमुख विशेषता, त्यसको प्रवृत्ती लगायतका विषयहरुको चर्चा गरिएको उक्त पुस्तकमा नेपालका प्रमुख व्यापारिक नाकाहरुको पहिचान गर्नुका साथै यसले सामाजिक, आर्थिक र स्वास्थ्यको क्षेत्रमा पार्ने असर समेत केलाइएको छ। अनुसन्धान गरिएका त्रिदेशीय क्षेत्रमा पार्ने असर समेत केलाइएको छ। अनुसन्धान गरिएका त्रिदेशीय क्षेत्रमा कार्यान्वियनमा रहेका कानुनी र प्रावधानको उल्लेख गर्दै ती राष्ट्रहरु पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा अनुबन्धहरु जस्तै मानव बेचबिखन तथा दासता विरुद्धको सन्धि, मानवअधिकार सन्धि, श्रम अनुबन्ध र अन्य अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताको सुक्ष्म विश्लेषण गरिएको छ। साथै, पक्ष राष्ट्रहरुले मानव बेचबिखन जस्तो निन्दनीय कार्यको विरुद्धमा लड्ने क्रममा अपनाइएका कानुनी हतियारहलाई पनि उक्त पुस्तकमा चर्चाको परिधिभित्र राखिएको छ।

मानव बेचबिखन विरुद्धको अभियानमा लागेका व्यक्ति, संघसंस्था, विकास संस्थाहरु, अनुसन्धाता, मानवअधिकार कार्यकर्ताका साथै यस क्षेत्रमा रुची राख्ने जो कोहीका लागि समेत उक्त प्रतिवेदन/पुस्तक उपयोगी तथा रुचीपूर्ण हुने अपेक्षा गरिएको छ।

प्रकाशक : एशियाली विकास बैंक
पृष्ठ संख्या : २९०
प्रकाशन स्थान : मनिला, फिलिपिन्स
प्रकाशन मिति : सन् २००३
आइएसविएन : ९७१-५६१-४८४-१

- बालकृष्ण

छिस्स

विर्खेका बाउ शहरमा राम्रैसँग घुमे। उनी निकै खुशी थिए। अन्य धेरै कुरा सुनेता पनि बुढालाई आचारसंहिताका वारेमा भने खुल्दुली रहिनै रह्यो। एकदिन उनले विर्खेसँग सोधे- "बाबु, यो अचारसिता भनेको क्या हो?" विर्खेले बुझाउने प्रयास गऱ्यो- "अचारसिता हैन, आचारसंहिता।" त्यो भन्या चैं के नि ?, बुढाले प्रश्न तेर्स्याइहाले। विर्खेले भन्यो- "त्यसो भनेको झगडा गर्ने दुवै पक्षले आफूले यो-यो काम नगर्ने भनेर नियम बनांउने र दुवैले त्यसलाई पालना गर्ने हो।" यति भनेपछि बुढाले बुझेको भावमा टाउको हल्लाए।

केही समयपछि बुढा गाउँ फर्किए। सवै ठिकै चल्दै थियो। विर्खेकी वहिनीले आठ पास गरी। अब नौं कक्षा पढ्नलाई छिमेकी गाउँमा पनि स्कूल थिएन। एक दिन हिंडेपछि मात्र स्कूल पुगिन्थ्यो। पढ्नलाई घरवाट आउ-जाउ गर्न सकिने अवस्था नै थिएन। उतै डेरा गरेर बस्नुपर्थ्यो। विर्खेकी आमा छोरी पढाउने सुरमा थिइन् भने बाउ चाहीं "अर्काको घरमा जाने जातलाई धेरै पढाउनु हुँदैन" भनेर केटो खोज्ने र बिहे गरिदिने दाउमा थिए। यही कुरामा बुढाबुढीको घम्साघम्सी नै पऱ्यो। यत्तिकैमा बुढाले आचारसंहिता सम्झे। एक-दुई दिन सोचेपछि बुढाले पनि आचारसंहिता बनाउने निधो गरे र बुढीसँग झगडाविरामको प्रस्ताव राखे। बुढीले पनि उनको प्रस्ताव ठिकै ठानिन्। गाउँमा मान्यजनको रोहवरमा आचारसंहिता पनि बन्यो। घरमा छोराछोरीलाई मानसिक असर पर्ने काम नगर्ने र आपसमा झगडा नगर्ने भन्ने मुख्य बुँदा थियो। अरुलाई तपसिलमा राखियो।

एक-दुई दिन त ठिकै भयो। तर, पछि बुढाले सम्झे- शहरको आचारसंहिता तोडिएको। आचारसंहिता बनाउँदा भलाद्मीहरु जम्मा भएको कुरा पनि उनले सम्झे। उनको मनमा आयो- "सधैं अरुको घरमा को गइराख्ने?" पछि बुढाले सहमति तोड्दै गए। एकाएक झगडा बढ्दै गयो। बुढाबुढीको मारमा विचरा विर्खेकी वहिनी पो परी। न स्कूल भर्ना हुन पाई न त कुनै सीप नै सिक्न। बरु, दैनन्दिनको किचलोका कारण ऊ निराश भई। पढ्न पाउने उसले आशा भताभुङ्ग हुँदै गयो। घाँस-दाउरा र घरायसी काम उसको दैनिकी वन्यो। उसले सम्झि- "साँढेको जुधाई बाच्छाको मिचाई।"

- केपी थपलिया

महिला अधिकारका क्षेत्रमा इन्सेकका केही प्रमुख कार्य

महिला शाखा स्थापना

महिला अधिकारका क्षेत्रमा विभिन्न कार्य गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरी [illegible] केन्द्रीय [illegible] ०४९ [illegible] महिला शाखाको स्थापना गरियो।

उत्पीडित महिला मेला ०४[illegible]

विभिन्न जिल्लाका [illegible], [illegible] पीडित, दाइजो [illegible] पीडित, [illegible] तथा [illegible] पीडित महिलाहरूलाई एकै [illegible] मेला गराई महिलाले भोग्नुपरेका विभिन्न [illegible] समाधानका [illegible] दिशानिर्देश गरिएको थियो।

राजनीतिपीडित महिला मेला ०४[illegible]

[illegible] रूपमा [illegible] कष्ट [illegible] राजनीति [illegible] गएका [illegible] पीडित [illegible] महिला मेला [illegible] ०४[illegible] [illegible] जिल्लामा [illegible] महिलाहरूको [illegible] परिवारका महिलाहरू [illegible] राजनीतिमा [illegible]।

[illegible] महिला [illegible] ०५२ र [illegible] ऐक्यबद्धता

[illegible] महिलाहरू [illegible] परिवार, [illegible] राजनीतिमा [illegible] प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा योगदान [illegible] महिलाहरूको [illegible] २०५२ [illegible] गरिएको थियो। [illegible] २ सय ५० भन्दा बढी महिलाहरूको सहभागिता थियो। [illegible] गरी इन्सेकको महिला कार्यक्रमको [illegible] गरियो।

महिला जनप्रतिनिधि राष्ट्रिय मेला ०५[illegible]

[illegible] महिला जनप्रतिनिधिहरू [illegible] इन्सेकले महिला [illegible] गरेको थियो। [illegible] महिला जनप्रतिनिधिहरूको [illegible]।

महिला [illegible]

महिला [illegible] जनप्रतिनिधिहरूको [illegible]

समता र [illegible] अभिवृद्धिका लागि [illegible] उद्देश्यले [illegible] आयोजना गरिएको थियो। [illegible] प्रत्यक्ष [illegible] प्रतिशत महिलाहरूको [illegible] सहभागिता [illegible] अवसरमा [illegible] महिलाको सहभागिता थियो।

महिला जनप्रतिनिधि सचेतन कार्यक्रम

स्थानीय निकायका महिला जनप्रतिनिधिहरूलाई सचेत [illegible] आवश्यकता महसुस गरी २०५४ सालको स्थानीय निकायको निर्वाचनपश्चात् [illegible] जिल्लाका ९१ गाविसमा [illegible] महिला जनप्रतिनिधि सचेतन कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो। त्यसपछि मोरङ र सुनसरी जिल्लाका सबै [illegible] गाविसमा [illegible] कार्यक्रम सञ्चालन गरियो। यो कार्यक्रमले महिला जनप्रतिनिधिहरूको [illegible] भूमिकाका लागि महत्त्वपूर्ण योगदान [illegible] थियो।

[illegible] लागि ऐक्यबद्धता र [illegible]

महिला [illegible] आन्दोलनमा इन्सेकले [illegible] विभिन्न [illegible] कार्यक्रम गर्दै आएको छ। [illegible] इन्सेकको [illegible] महिला [illegible] विरुद्धको [illegible] प्रदान [illegible] लागि [illegible] विभिन्न प्रकारका [illegible] इन्सेकको ऐक्यबद्धता र [illegible] निरन्तर छ।

महिला शहीद स्मृति पार्क

प्रजातान्त्रिक आन्दोलनमा महिलाहरूको [illegible] चिरस्थायी बनाउनका लागि इन्सेकले [illegible] शहीदहरूको [illegible] निर्माण गरी महिला शहीद स्मृति पार्क बनाएको छ। [illegible] सालको [illegible] आन्दोलनमा [illegible] [illegible] र [illegible] निर्माण तथा संरक्षण गरिएको छ।

[illegible] लागि [illegible]

[illegible] रूपमा क्रियाशील महिला [illegible] कार्यक्रम [illegible] [illegible] २०५८ [illegible]

[illegible] लागि [illegible]

[illegible] लागि [illegible]

[illegible] पीडाहरू [illegible] महिलाका [illegible] गरिएका थिए।

[illegible] अभियान कार्यक्रम

[illegible] प्रभावित [illegible] महिलाहरूको समूह [illegible] गरी [illegible] अभिवृद्धिका कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ। [illegible] अत्यन्त पीडामा [illegible] मनोविमर्श समेत प्रदान गरिएको छ।

सन्धि अनुगमन

नेपाल [illegible] राष्ट्र [illegible] अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार [illegible] कार्यान्वयन र [illegible] सन्दर्भमा [illegible] इन्सेक [illegible] छ। [illegible] महिला [illegible] सम्बन्धी [illegible] नेपालले [illegible] दायित्व, कार्यान्वयन पक्ष जस्ता विभिन्न सवालमा [illegible] इन्सेक [illegible] संस्थाहरूको [illegible] छ।

[illegible] अन्तर्क्रिया

महिलाविरुद्ध [illegible] र अत्याचार तथा महिला [illegible] सवालहरूका बारेमा इन्सेकले [illegible] क्षेत्रमा [illegible] महिला [illegible] गर्दै आएको छ। त्यसैगरी [illegible] महिला अधिकारसँग सम्बन्धित विभिन्न [illegible] पनि [illegible] कार्यक्रमहरू सम्पन्न गर्दै आएको छ।

सचेतन कार्यक्रमहरू

मानवअधिकार तथा महिला अधिकारका [illegible] इन्सेकले [illegible] विभिन्न सचेतन कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्दै आएको छ। महिलाहरूको [illegible] अभिवृद्धिका लागि तालिम, प्रशिक्षण, सचेतना [illegible] सञ्चालन गर्दै आएको छ।

प्रकाशन

इन्सेकले विभिन्न प्रकाशनहरूमार्फत महिला [illegible] लागि महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ। मानवअधिकार [illegible] मानवअधिकार [illegible] प्रकाशनहरूमा विभिन्न [illegible] महिला [illegible] उठाएको छ। राजनीतिक [illegible] जस्ता [illegible] महिला [illegible] महत्त्वपूर्ण [illegible] विभिन्न [illegible] महिला [illegible] समस्या [illegible]

[illegible] केही उदाहरण [illegible] महिला [illegible]।

महिला अधिकार - मानवअधिकारका विषयलाई विकाससँग आबद्ध गर्नुपर्छ

प्रतिभा सुवेदी ग्रामीण महिलाहरूको सामाजिक र आर्थिक उत्थानमा कार्यरत र नारीवादी लेखिकाका रूपमा परिचित हुनुहुन्छ। उहाँ हाल समाज कल्याण परिषदको कोषाध्यक्ष पदमा स्वयंसेवीका रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ। त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट अर्थशास्त्रमा एमए, बीएड र क्यानाडाबाट समाजशास्त्रमा पोष्ट-ग्राजुएट गर्नुभएकी सुवेदी महिला र विकासका क्षेत्रमा प्रशिक्षकका रूपमा पनि कार्यरत हुनुहुन्छ। उहाँ विभिन्न समुदायको गरिबी निवारण र रोजगारीका क्षेत्रमा नारी चेतना केन्द्र, नेपाल नामक सामाजिक संस्थाको माध्यमबाट तालिम, अनौपचारिक महिला बचत ऋण समूह र महिला सहकारी कार्यक्रमहरूको प्रबर्द्धनका साथै दीगो कृषि कार्यक्रमहरू संचालनमा कार्यरत हुनुहुन्छ। विभिन्न सामाजिक संस्था र कार्यसँग सम्बन्धित व्यक्तित्व प्रतिभा सुवेदीसँग प्रकाश ज्ञवालीले **लिएको अन्तर्वार्ता।**

नेपालको सन्दर्भमा महिला अधिकारका आधारभूत सवालहरु के-के हुन् ?

- नेपाली सन्दर्भमा शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी र महिलाको क्षमता र दक्षता विकास आधारभूत सवालहरु हुन्। यी तीन क्षेत्रको विकास गर्न सकेमा महिलाहरुको पहिचान, अस्तित्व र व्यक्तित्वको विकास हुन्छ र महिलाले आफ्नो अधिकार लिन सक्दछन्। महिलाहरुलाई सधै घरमा र कार्यक्षेत्रमा पुरुषका सहयोगीका रुपमा मात्र लिने परम्परामा सुधार आउनेछ। हाम्रो देशमा विभिन्न पुस्ताका महिलाहरु, चाहे ती सामाजिक वा राजनैतिक क्षेत्रमा कार्यरत हुन्, महिलाका सवाल अघि बढाउन महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन्।

वर्तमान स्थितिमा नेपाली महिलाले भोग्नु परेको मुख्य समस्या के हो ?

- महिलाहरुमा विविधता छ- उच्च वर्ग, मध्यम वर्ग र किसान र मजदुर वर्ग । तापनि, धेरै महिलाहरुको अस्तित्व, महिलाहरुको योगदानको पहिचान हुन बाँकी छ। साक्षरता प्रतिशत ४० मात्र हुनु, धेरै महिलाहरुले शिक्षित र साक्षर हुने अवसर नपाउनु ठूलो समस्या हो। अझैपनि ८० प्रतिशत महिलाहरु घरमै सुत्केरी हुनु पर्ने अवस्था छ। धेरै महिलाहरु घरेलुलगायत् विभिन्न किसिमका हिंसा र मानव तस्करीका शिकार हुन पुगेका छन्। तर, यी समस्याका कारणहरुको समाधानभन्दा घटना भइसकेपछि मद्दत गर्ने परिपाटीमा बढी ध्यान केन्द्रित भएको छ। गरिबी निवारण कसरी गर्ने भन्ने अध्ययन-अनुसन्धान र सभा-सम्मेलनमा भन्दा वास्तविक कार्यमा श्रोत-साधन र मानव श्रोत लाग्नु पर्ने आवश्यकता छ। धेरै वर्षदेखि सरकारले महिलाहरुलाई विकासको मूलधारमा ल्याउने भने तापनि दशौं योजनासम्म आइपुग्दा पनि महिलाहरु निर्णयका विभिन्न तहमा धेरै छैनन्।

आर्थिक, सामाजिक विकासको गति धिमा हुनुका कारणहरु के हुन् ?

- समस्याको जडको निदानभन्दा विकासका समस्याको लक्षणलाई सम्बोधन गर्ने काम धेरै भएको छ। हाम्रो देशमा बुद्धिजीवी र नीति निर्माताहरुमा प्रतिबद्धताको कमीका कारण यस्तो भएको हो। विकासका कामहरुमा र शैक्षिक क्षेत्रमा पनि राजनीतिक हस्तक्षेप छ। वैदेशिक सहयोगको दुरुपयोग पनि भएको छ। मितव्ययिताको सिद्धान्त पनि पालना भएको छैन। जनसंख्याको ठूलो हिस्सा बजार प्रक्रियाबाहिर रहेका छन्। तिनीहरुलाई पनि देशको आर्थिक नीतिले ध्यान दिएको छैन। बुद्धिजीवी अर्थशास्त्रीहरु पनि विभिन्न समयका सरकारका नीतिको निष्पक्ष प्रस्तुतीभन्दा आ-आफ्ना समर्थन भएका समूहको तथ्यांकको वकालत गर्नपट्टि लागेको देखियो। महिलाहरुप्रतिको सोचाई र समाज र राज्यले गरेको भेदभाव प्रमुख कारण हुन्। सुधार त हुँदैछन् तर गति असाध्य धिमा छ। माओवादी विद्रोहका कारण पनि सामाजिक, आर्थिक विकृतिले देशको विकास धेरै पछाडि परेको छ भने घर-परिवार एक्ला, विखण्डित र पिडित भएका छन्।

समस्या समाधानका लागि समाज कल्याण परिषदले के-कस्ता कार्य गर्दै आएको छ ?

- समाज कल्याण परिषद मात्रले यो समस्या समाधान गर्न सक्दैन। पिछडिएका र महिलाका उत्थानमा कार्यरत धेरै संघसंस्थाहरु छन्। तीमध्ये कति वकालत, कति कानूनी सुधार, कति हिंसाका सवाल र हाल आएर शान्ति प्रयासमा जुटेका छन्। मेरो विश्वास चाहीं गरिबी निवारण, रोजगारी सृजना र शिक्षामा जोड दिएका जिल्ला-जिल्लाका संघसंस्थासँग, उनीहरुलाई मद्दत गरेर परिषदले काम गर्नुपर्छ भन्ने छ। परिषदले संस्थागत

विकासका लागि केही परोपकार, स्वास्थ सेवामा संलग्न संस्थाहरुसँग काम गरेको छ। विभिन्न समुदायमा रहेर कार्यरत संस्थाहरुका आवाज परिषदसम्म पनि आइपुग्न र सहयोग पाउन सकेका छैनन्। त्यसतर्फ सुधार गर्नुपर्ने देखेको छु। परिषद स्वयम्को सशक्त भूमिकाको लागि अझै कानूनले यस संस्थाको भूमिका निर्धारण गर्नुपर्ने आवश्यकता छ।

द्वन्द्वका कारण महिला र बालबालिका विशेषरुपमा पीडित भएका छन्। त्यस्ता पीडित वर्गमा लक्षित के-कस्ता कार्यक्रम तर्जुमा भएका छन् ?

- हाल समाज कल्याण परिषदले त्यसतर्फ खास कार्यक्रम बनाएको छैन। यो संस्थाले आफै कार्यक्रम संचालन गर्ने होइन। परिषदमा आबद्ध अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संस्थाहरुलाई नेपालको आवश्यकता अनुसार काम गर्न पहल गर्नसक्छ। केही कार्यक्रम परिषदको उपकार कोषको श्रोतबाट युद्धपिडितहरुलाई छात्रबृत्तिमा सहयोग गर्न सकिने प्रावधान छ। धेरै सामाजिक संघसंस्थाहरु शान्तिका कार्यमा लागेका छन्। धेरै दातृ संस्थाहरुले शान्ति पुनर्स्थापनामा चासो देखाएका छन्। तर, समस्या के छ भने- जे शीर्षकमा पैसा छ, त्यही नाममा संस्था खुलेका देख्दा अलि आश्चर्य पनि लागेको छ। सामाजिक संस्थाहरु धेरै छन्। ती संस्थाहरुले आफूले गरि आएका काममा शान्ति प्रयास पनि गर्न सक्नुपर्ने हो।

नेपालमा नीति बन्छन, योजना तर्जुमा हुन्छन् तर कार्यान्वयन हुँदैनन् भन्ने गुनासो सुनिन्छ नि ?

- हाम्रा योजना र नीतिहरु कागजमा हेर्दा गतिला छन् तर व्यवहारमा, कार्यान्वयनमा समस्या छ। त्यो किन भएको भने- योजना बनाउँदा विभिन्न सरोकारवालाहरुको मागलाई ध्यान दिइएको र पहिचान गरिएको छैन। साथै, नीति निर्माता, राजनीतिक नेताहरुको प्रतिवद्धतामा कमि भएर पनि कार्यान्वयन पक्ष कमजोर भएको हो। बुद्धिजीवीहरु पनि सबै इमान्दार छैनन्। सरकारले मात्र विकासको काम गरेर पुग्दैन भनेर नै सामाजिक संघसंस्थाहरुको भूमिका पनि आएको हो। कति कामहरु सरकारले सामाजिक संस्थाका माध्यमबाट गर्न सक्छ। जताततै समन्वयको अभाव देखिन्छ। योजनाहरु माथिबाट बन्छन्, अर्थात् टप-डाउन पद्धतीले काम गरिएका छन्।

शहरकेन्द्रित योजना तथा कार्यक्रमहरुले ग्रामीण महिलाहरुको वास्तविक समस्या पहिचान गर्न सकेका छैनन् भन्ने टिप्पणी गर्ने गरेको पाइन्छ । यस सम्बन्धमा तपाईको धारणा ?

- केही सामाजिक विकास संस्थाहरु शहरकेन्द्रित छन्, सबै छैनन्। कुरा के भने- शहरकेन्द्रित संस्थाहरुको पत्रपत्रिकामा पहुँच छ र उनीहरुले गरेका गोष्ठीका कुरा बढी बाहिर आउँदछन्। शहरमुखी संस्थाहरुले परियोजनामुखी कार्यशैली अपनाएका छन्। हाम्रो समस्या समाधानमा अभियानमुखी भएर जान विभिन्न परियोजनाको आवश्यकता हो। अर्को समस्या चाहीं योजनाहरु विदेशी सहयोगमा संचालित छन् र दीगो विकासमा कम ध्यान गएको छ। विदेशी सहयोग आवश्यक छ तर हरेक समस्या समाधानमा विदेशी सहयोग आवश्यक छैन। सामुदायिक वन संरक्षण, बचत ऋण कार्यक्रम, तरकारी उत्पादन कार्यक्रमहरु प्रभावकारी छन्, जसमा गाउँमुखी सामाजिक संस्थाहरुको हात छ। तर, ती कामलाई नै सरकारले पनि सहयोग पुऱ्याउनु पर्दछ। सामाजिक सुधारका धेरै कार्यहरु राष्ट्रिय सामाजिक संस्थाहरु, स्थानीय उपभोक्ता समूहरु, महिला समूहहरु, आमा समूहहरु र क्लबहरुले पनि गरेका छन्। शिक्षितभन्दा अशिक्षित ग्रामीण महिलाहरु जागरुक भएर आएका छन्।

ग्रामीण महिलाहरुको आर्थिक, सामाजिक स्थिति उठाउन योगदान गर्नुभएको एकजना सामाजिक कार्यकर्ता परिषदजस्तो निकायको कोषाध्यक्षका रुपमा कार्यरत हुनुहुन्छ । तपाईंले देख्नुभएका वास्तविक समस्याग्रस्त महिलाहरुको उत्थानका लागि आफनो स्थानबाट के-कस्तो पहल गनुभएको छ ?

- पिछडिएका र महिलाहरुको सामाजिक, आर्थिक विकास गर्ने धेरै संस्थाहरुसँग तालीम र श्रोतको अभाव छ। केही महिला संस्थाहरुसँगमात्र दातृ संस्थाहरुले काम गरेको देखिएको छ। समाज कल्याण परिषदले संस्थाहरुको काम र कार्यक्षेत्रका आधारमा वर्गीकरण गरी उनीहरुको संस्थागत विकासका पक्षमा ध्यान दिनेतर्फ मेरो पहल हुने छ। परिषद यस्तो संस्था हो, जसबाट समन्वय कार्य हुनेछ र यो सामाजिक क्षेत्रमा परिवर्तन ल्याउन सकिने संस्था हो। समाजकल्याण परिषदले विभिन्न राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संस्थाहरुको कार्यमा सुविधादिन छिटो छरितो तवर तरिका अवलम्बन गरी अन्तर्राष्ट्रिय सामाजिक संस्थालाई दिएको सुविधावापत १ प्रतिशत भएपनि शुल्क लिएर सामाजिक विकासका क्षेत्रमा लगाउनु पर्ने व्यवस्था हुन आवश्यक देखिएको छ।

महिला विकासका क्षेत्रमा समाजकल्याण परिषदको कार्य कसरी अघि बढाउने योजना छ ?

- समाज कल्याण परिषद समाजसेवासँग विभिन्न क्रियाकलापलाई विकास निर्माण कार्यहरुसँग सम्बद्ध गराई पिछडिएका वर्गको जीवन यापन गर्न सक्षम तुल्याउन, विभिन्न संघसंस्थासँग समन्वय गरी कार्य गर्न स्थापना भएको हो। नेपालजस्तो देशमा कल्याणकारी कार्यक्रमहरुको पनि महत्व छ। कल्याणकारी कार्यक्रमपछि मात्र अधिकारका कुरा आउँछन्। हाम्रो समाजमा कल्याण र अधिकार दुवैको आवश्यकता छ। भन्न खोजेको के हो भने, खाने-लाउने, शिक्षा पाउने विषयहरुसँगै कानूनी सुधारको सवाल पनि आउनु पर्दछ।

महिला अधिकार प्राप्तिका लागि नेपाली मानवअधिकार आन्दोलनले आगामी दिनमा के-कस्ता सवालमा कार्यक्रमहरु संचालन गर्नुपर्ला ?

- हामीकहाँ नारीहरुको उत्थानका लागि सचेत महिलाहरुको समूहले समय-समयमा संघसंस्था स्थापना गर्दै आएका छन्। हाम्रा अग्रजहरु कसैले विद्यालय स्थापना गरेका थिए भने कोही भोट माग्ने अधिकारका लागि तत्कालिन प्रधानमन्त्री पद्मशमशेरकहाँ डेलीगेशन गई भोट हाल्ने अधिकार प्राप्त गरेका थिए। राजनीतिक संकटका बेला महिलाहरु अग्रपंक्तिमा आएर सहयोग गरेका छन्। तर, आम महिला अझै भोट बैंकका रुपमा छन्। निर्णायक तहमा सीमित महिलाहरु मात्र छन्। त्यसकारण महिला अधिकार -मानवअधिकारका विषयलाई विकाससँग आबद्ध गरेर कार्य गर्नु पर्दछ। खानेपानी, सडक, अस्पताल, विद्यालय स्थापनालगायत्का विषय मानवअधिकारका विषय हुन् र माहिला अधिकारका सवालमा पनि विकास, समानता र शान्ति सबै सवाललाई सम्बोधन गरिएको हुनु पर्दछ। ●

दहेज परथा के समापत् करू !
बेटीकऽ पढालिखाकऽ अपने पैर पर खडा कराऊ !

दाइजो प्रथाको अन्त्य गरौं !
छोरीलाई शिक्षा दिई आत्मनिर्भर बनाऔं !

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक)
कलंकी, स्युचाटार
पोष्ट बक्स नं. २७२६, काठमाण्डौ, फोन : ४२७८७७०, फ्याक्स ४२७०५५१
e-mail : insec@insec.org.np, Web-site : www.insec.org.np

सहयोग

The Asia Foundation

का. जि. का. द. नं. २१/४९/५०

के तपाई
मानवअधिकारप्रति रुची राख्नुहुन्छ ?

मानवअधिकारका विविध सवालहरु समेटेर
तयार पारिएको
मानवअधिकार शिक्षा कार्यक्रम

हरेक शनिबार बिहान ८:३५ बजे
रेडियो नेपालबाट प्रशारण गरिन्छ ।

सुन्न नभुलौं ।

यो कार्यक्रम इन्टरनेट मार्फत् पनि
सुन्न सक्नुहुने छ ।

हाम्रो ठेगाना :
www.insec.org.np

BY AIRMAIL